

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי

תנו דעתכם שלא תקלקלו ותחריבו את עולמי

האקלים והסביבה ביהדות

למידה בונה אדם
המזכירות הפדגוגית

מדינת ישראל
משרד החינוך
מנהל החינוך הדתי

הפיקוח על הוראת מחשבת ישראל

**תנו דעתכם
שלא תקלקלו ותחריבו
את עולמי**

האקלים והסביבה ביהדות

הדרכה וסיוע טכני: אור אהרון | עריכה לשונית והגהה: יערה פריד
עימוד ועיצוב גרפי: סטודיו שושנה שחר | הפקה: אתי אורלב ושרה תורג'מן

הוצאה לאור: גף הפרסומים, משרד החינוך

ה'תשפ"ה 2025

תנו דעתכם שלא תקלקלו ותחריבו את עולמי האקלים והסביבה ביהדות

צוות כתיבה (לפי סדר הא"ב):

ראש הצוות: הרב ד"ר יוחאי רוזיק

כותבי המאמרים: הרב דוב ברקוביץ

הרב ד"ר בניהו טבילה

הדס ילינק

הרב ד"ר אברהם סתיו

עינט קרמר

הרב ד"ר יוחאי רוזיק

הרב אבישי רוזנפלד

הרב יוסף צבי רימון

הרב יובל שרלו

תודות

תודה לראש מנהל החמ"ד **שוש נגר** ולסגניתה **אתי אורלב**.

תודה לד"ר **גילמור קשת-מאור**,

מנהלת אגף א' מדעים, המזכירות הפדגוגית.

תודה למרכז הישראלי להוראת המדעים (מל"מ) ע"ש עמוס דה שליט,

אוניברסיטת תל אביב.

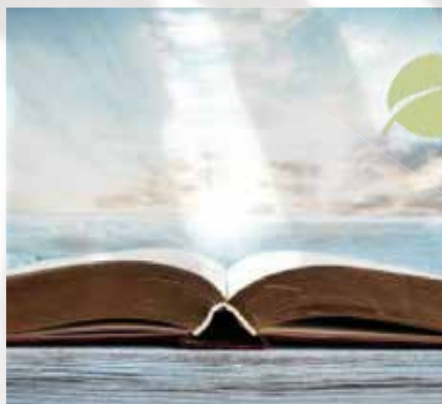
תודה לד"ר **ענת אברמוביץ**, מנהלת המרכז הישראלי להוראת המדעים (מל"מ)

ע"ש עמוס דה שליט, אוניברסיטת תל אביב.

תודה ל**עינט קרמר**, מייסדת "**טבע עברי**"

ומנהלת חינוכית של ארגון "**השומר החדש**".

ותודה לכותבי המאמרים.

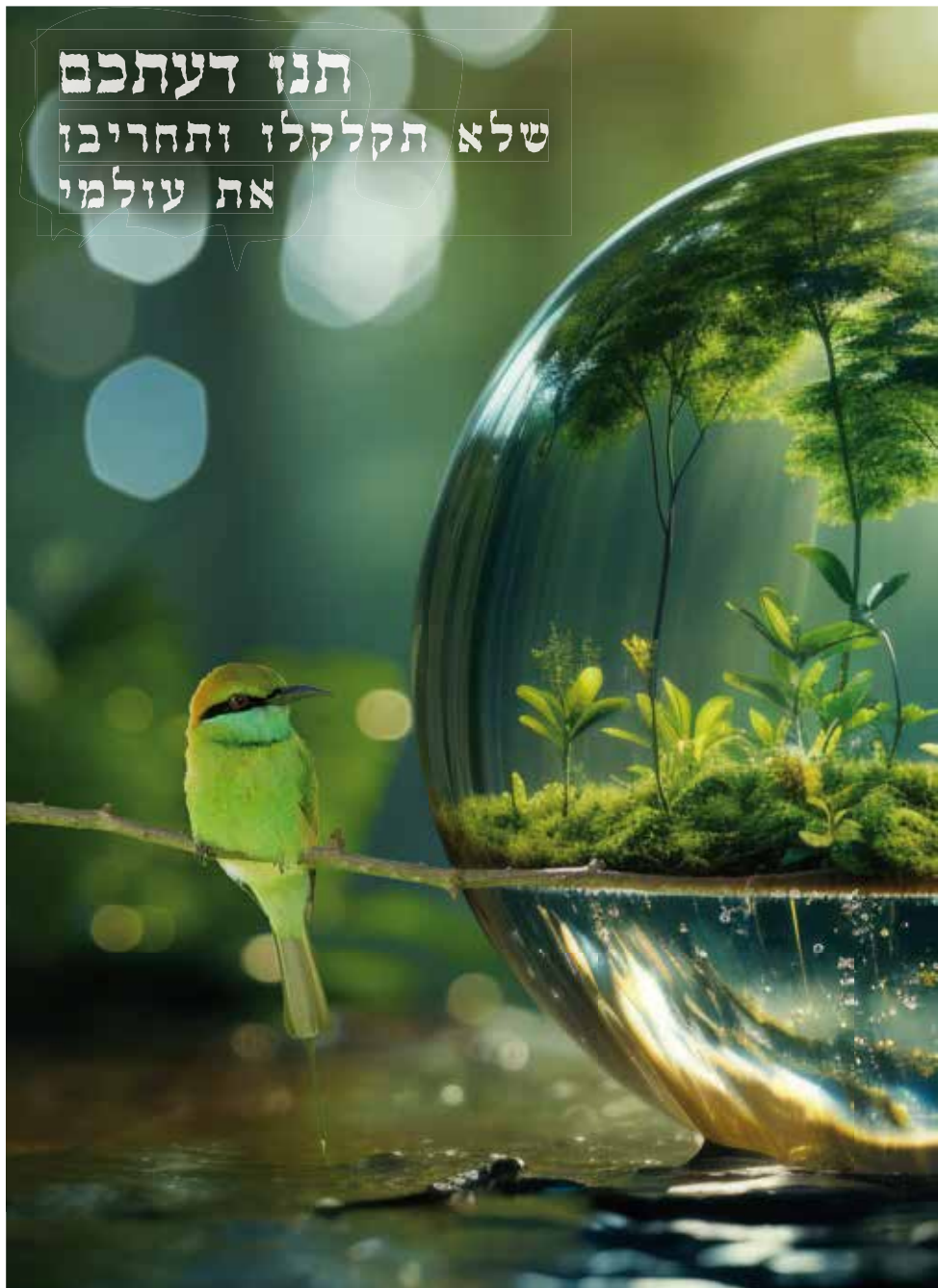

תוכן עניינים

10	הקדמת הרב ד"ר יוחאי רודיק מפמ"ר מחשבת ישראל
12	הקדמת ד"ר גילמור קשת־מאור, מנהלת אגף א' מדעים, המזכירות הפדגוגית
המאמרים:	
17	1 "לתקן עולם": חברת השפע ותרבות הסביבה / הרב ד"ר יוחאי רודיק
25	2 קשר האדם והסביבה / הרב אבישי רוזנפלד
33	3 משבר האקלים במבטו של הציבור הדתי / הרב יוסף צבי רימון
43	4 הטבע כדרך גילוי ה' בעולם וכמראה למצב הרוחני־מוסרי של עם ישראל / הדס ילינק
59	5 ההרמוניה בבריאה / הרב דוב ברקוביץ
75	6 "בל תשחית" / הרב אברהם סתיו
83	7 שבת מכוננת את היחס הנכון בין האדם לבריאה / הרב בניהו טבילה
91	8 סביבה נקייה / הרב אבישי רוזנפלד
103	9 תן דעתך שלא תתעלם מפיקוח הנפש / הרב יובל שרלו
117	10 שותפות האדם במעשה בראשית / הרב דוב ברקוביץ
133	11 "עם הכול ובעד הכול" – על מקומו של האדם בבריאה / הרב בניהו טבילה
143	12 צמחונות ומחשבת ישראל / הרב אברהם סתיו
157	13 "לעבדה ולשמרה" אחת לשבע שנים – מחויבות לבריאה ולארץ ישראל כמימוש רצון ה' בעולם / עינט קרמר
177	14 ובחרת בחיים – ובחרת במים חיים, כיצד? / הרב דוב ברקוביץ

תנו דעתכם
שלא תקלקלו ותחריבו
את עולמי

הקדמת הרב ד"ר יוחאי רודיק מפמ"ר מחשבת ישראל

**"בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון נטלו
והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה
נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי - בשבילך בראתי,
תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי".**
(קהלת רבה, ז)

דברי המדרש מעוררים את השאלה מהו מעמדו של האדם ביחס
לבריאה. האם האדם הוא אדון ושולט על הבריאה? האם האדם שותף
לבורא העולם ביצירת העולם? האם האדם הוא מעין אפטרופוס על
הבריאה שניתנה בידו כפיקדון? ואולי כל התשובות נכונות?

חוברת זו נועדה להעמיק בשאלת היחס בין האדם לבריאה, להציג
דעות שונות בנושא זה, בעיקר מעולמה של ההגות היהודית לדורותיה,
ולהרחיב את היריעה בנושא האקלים והסביבה ביהדות.

המקורות העוסקים בנושא זה של "יהדות וסביבה" מסכימים לדברי
"ספר החינוך" (מצווה תקכט): "ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת
והידיבק בו ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחק מכל דבר רע ומכל דבר
השחתה, וזהו דרך חסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב
הבריות [...] ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר להם בכל אבדון
השחתה שיראו, ואם יוכלו להציל, יצילו כל דור מהשחית, בכל כוחם".

תפקידנו, כשליחי בורא עולם בעולם הזה, להיות נציגיו, לשמור על הטבע

והסביבה ולטפח אותם. הקב"ה נותן לאדם תפקיד בגן עדן: "לעובדה ולשומרה". מחד גיסא אנחנו אדוני הטבע, אבל גם משרתיו, וכדבריו הרב יונתן זקס, לשעבר רבה של בריטניה: "אנחנו איננו הבעלים של הטבע, 'לה' הארץ ומלואה', אנחנו רק נאמניו – בשמו של אלוקים שיצר אותו ושהוא בעליו ולמען דורות העתיד".

יהי רצון שחוברת זו תעמיק ותשפר את יחסנו כלפי הסביבה ושינויי האקלים, ונזכה לעולם טוב ויפה יותר, הן בהיבט הסביבתי והן בהיבט הרחני.

הקדמת ד"ר גילמור קשת־מאור

מנהלת אגף א' מדעים, המוזכירות הפדגוגית

בשנים האחרונות חלה האצה של תופעת ההתחממות הגלובלית. התחממות האטמוספירה מביאה להקצנה של תנאי האקלים המתבטאת בגלי חום, בצורות, שרפות יערות נרחבות, סופות עזות, שיטפונות, עלייה חדה בטמפרטורות המים באוקיינוסים, הפשרת קרחונים מהירה באנטרקטיקה ובגרינלנד הנמשכת בקצב מואץ ועימה עלייה ממוצעת בגובה פני הים. על פי הערכות של המשרד להגנת הסביבה, על ישראל להתכונן לעלייה של עד מטר בגובה פני הים עד שנת 2050.

מאז התגלתה מגמת ההתחממות הגלובלית, בשנת 1960, נערך מחקר מדעי מקיף המנטר תהליכים המתרחשים במערכות כדור הארץ במטרה להבין את הגורמים של ההתחממות הגלובלית ואת השלכותיה. מהמחקר עולה באופן חד־משמעי כי הגורם העיקרי להתחממות כדור הארץ הוא עלייה בפליטת גזי חממה, לדוגמה פחמן דו-חמצני ומתאן, אל האטמוספירה, כתוצאה מפעילות האדם. פליטה מוגברת של גזי החממה נגרמת משריפת חומרי דלק ממקורות מאובנים כמו נפט, פחם וגז טבעי בתחבורה, בתעשייה ובתחנות להפקת חשמל. פליטות גזי חממה נגרמות גם מתהליכי ייצור בשר בחקלאות ומכריתת היערות הנרחבת לצורך פיתוח והכשרה של שטחים חקלאיים. כריתת היערות מקטינה את כמויות הפחמן הדו־חמצני הנקלטות על ידי הצמחים בתהליך הפוטוסינתזה, את שיעור הפקת החמצן בתהליך זה וכן את פליטת הלחות על ידי העצים ולכן את הגשם המשקה אותם. תהליכים אלו מובילים להתייבשות מואצת של יערות הגשם בדרום אמריקה. גם

בישראל נעשה יבש יותר וקיצוני יותר. במקביל לעלייה בטמפרטורה הממוצעת נצפו בישראל ירידה בכמויות המשקעים הממוצעות ועלייה בשכיחות אירועי מזג אוויר קיצוניים, כמו רצף מערכות גשם המוביל להצפות ולשיטפונות בחורף וגידול משמעותי בשכיחות גלי חום בקיץ ובעונות המעבר. לתהליכים אלו, הפוגעים במערכות האקולוגיות, מתווספת הפגיעה עקב פיתוח מואץ וצמצום השטחים הפתוחים. חברי הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי אקלים מטעם האו"ם (IPCC), שבו חברה גם ישראל, טוענים כי ההתמודדות העיקרית עם ההשלכות הללו צריכה להתבצע באמצעות נקיטת פעולות והקצאת משאבים לצמצום פליטת גזי החממה ברמת המדיניות הציבורית. מאמצי מחקר רבים מושקעים הן בפיתוח אמצעים להתמודדות עם ההשלכות של שינויי אקלים והן בפיתוח אמצעים לצמצום המגמות של שינויי אקלים. ישראל היא מדינה מובילה בתחום החדשנות האקלימית. דוגמאות לפיתוחים ישראליים: מתקני הפקה ואגירה של אנרגיה סולרית שיחליפו את השימוש בדלק מאובנים וכן טכנולוגיות לכידת פחמן.

ישראל נחשבת למוקד אקלימי עולמי (hotspot). עם קצב התחממות כפול מהממוצע העולמי, תחזיות לאקלים קיצוני יותר ותדירות גוברת של אירועי קיצון, העתיד צפוי להיות מורכב ומאתגר. כתושבי המזרח התיכון והעולם בכלל, וכמי שחשובה להם הערבות ההדדית, מוטלת עלינו חובה להכיר את הגורמים וההשלכות של השינויים באקלים, את הדרכים להתמודדות איתן ואת הצורך בקבלת החלטות מושכלות. חוברת זו חשובה כדי לפתח ידע, ערכים ומיומנויות ולטפח את תחושת האחריות שלנו כלפי העולם שבו אנו חיים, כפי שמופיעה בכתיבה התורנית. זהו חלק מהמאמץ שעושה מערכת החינוך לתווך את הפעולות הנחוצות להבנת התופעות וההשלכות של שינויי האקלים, להפחתת הפגיעה במערכות כדור הארץ ולמתן כלים להתמודדות עם משבר האקלים.

"לתקן עולם": חברת השפע ותרבות הסביבה

הרב ד"ר יוחאי רודיק¹

שני מאמרים סותרים לכאורה אנו מוצאים בעניין היחס הנדרש אל עולם השפע והצרכנות. מחד גיסא אנו קוראים בדברי הרמב"ם על מצוות תלמוד תורה: "מי שנשאו ליבו לקיים מצווה זו כראוי להיות מוכתר בכתר תורה, לא יסיח דעתו לדברים אחרים ולא ישים על ליבו שיקנה תורה עם העושר והכבוד כאחת. כך היא דרכה של תורה: פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן וחי צער תחיה, ובתורה אתה עמל".² משמעות דבריו היא כי אדם איננו יכול לגדול בתורה ולהיות תלמיד חכם אם מה שמעסיק אותו, בין השאר, הוא צבירת נכסים, שפע וכבוד. אומנם ניתן אולי לסייג את דברי הרמב"ם ולומר כי דבריו מכוונים רק כלפי מי שרוצה "להיות מוכתר בכתר תורה", אבל נראה שמדבריו משתמע עיקרון בעניין היחס הנדרש בין לימוד תורה ועולם הצרכנות לגווניו.

מאיך גיסא אנו מוצאים מקורות רבים המעניקים לגיטימציה ליופי ולעולם הצריכה, כגון השקפת חז"ל הרואים בדירה נאה וכלים נאים אמצעי להרחבת דעתו של אדם.³ יש לשים לב: לא מדובר כאן רק בשאלת הלגיטימיות של הצריכה, אלא שחז"ל מדגישים את ההנאה מעולמו של הקב"ה כאמצעי להרחבת דעתו של אדם ולהתקדמותו הרוחנית.

לתרבות הצריכה והשפע נודעת השפעה עמוקה הן על אישיות האדם וכוחות נפשו והן על הסביבה ועולם הטבע. ניתן כמובן לראות קשר הדוק בין שני היבטים אלו. השפעה חיובית על האדם תוביל להעמקה וחזיון של מערכת הערכים שלו, ומתוך כך גם לשמירה על איכות הסביבה.

נפתח בהשפעת עולם השפע על אישיות האדם. מדרש ספרי כותב בהקשר זה: "אתה מוצא באנשי דור המבול שלא מרדו אלא מתוך שובע [...] אמרו אנשי סדום: הרי מזון אצלנו, הרי כסף וזהב אצלנו, נעמוד ונשכח תורת הרגל מארצנו [...] אמר להם המקום: בטובה שהיטבתי

2 רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פרק ג.

3 מסכת ברכות, דף נז.

לכם אתם מבקשים לשכח תורת הרגל מביניכם? אני משכח אתכם מהעולם".⁴ ברוח דומה מצאנו פסוק מפורש בתורה: "וַיִּשְׁמְנוּ יִשְׂרָאֵל וַיִּבְעֲטוּ שְׂמֹנֶתָ, עֵבֶיֶת, כְּשֵׁיִת, וַיִּטְשׁוּ אֱלֹהֵי עֲשָׂהוּ וַיִּנְבְּלוּ צֹר וַיִּשְׁעֲתוּ" (דברים לב, טו). בהקשר זה מצאנו התייחסות של חז"ל לתרבות הצריכה שעיקרה מבוסס על הבחירה החופשית של האדם והחלטתו מה לעשות ברכוש, עושרו ונכסיו: "יש עושר שמור לבעליו לטובתו ויש עושר שמור לבעליו לרעתו. שמור לבעליו לרעתו זה עושרו של קורח [...] שמור לבעליו לטובתו זה עושרו של יהושפט".⁵ משמעות דברי המדרש היא שיש לאדם בחירה חופשית, ובידו היכולת לכוון את השפע הכלכלי לכיוון חיובי ואפילו רצוי: "עתיד אדם ליתן את הדין על כל מה שראו עיניו ולא רצה לאכול ממנו אע"פ שהיה מותר לו",⁶ או לכיוון שלילי של ניצול הסביבה ונזק אקולוגי או אישי.

צריכת מוצרים בלתי מבוקרת, כחלק מניצול משאבי הטבע, עלולה להביא לנזק משמעותי לסביבה. הצריכה מגבירה את פליטת גזי החממה שכן גורמת לייצור נוסף של מוצרים, יוצרת זיהום אוויר ומים, מצמצמת בתי גידול ופוגעת במגוון של צמחים ובעלי חיים. צריכה מוגברת מייצרת כמויות גדולות של פסולת ותוצרי לוואי היוצרים תהליכים מזיקים נוספים. אומנם יש הסבורים כי בעקבות התקדמות הטכנולוגיה יימצא פתרון להתמודדות עם השפעות השפע והצריכה על הסביבה והאקלים, אבל זו רק השערה. "האקולוגיה היא אבן בוחן עיקרית של העמידה מול השפע, ולו מכיוון שהיא מצריכה ויתור וצמצום לטובת העתיד [...]". האקולוגיה שמה במוקד את המעגל החברתי וזה דורש צמיחה אל שלב נוסף של תודעה – המחויבות אל הכלל".⁷ שאלת היחס בין

4 ספרי, ספר דברים, פרשת עקב.

5 שמות רבה לא.

6 מסכת קידושין, דף פד.

7 ראה: דוקוב א', לברכה ולא לקללה, הוצ' ישיבת עתניאל, תשפ"ג עמ' 76-78. המהלך והציטוטים להלן לקוחים מספרו. תודתי נתונה לכותב.

הממד הערכי, המתבטא בין השאר ביחס האדם אל הבריאה, לבין הממד הכלכלי והאקולוגי תופסת מקום חשוב בדיון האם השפע הוא ברכה או קללה לאקולוגיה ולסביבה. אם נעיין בדבריו של הכלכלן הבריטי ג'ון מיינרד קיינס נראה כיצד הוא משעבד את הערכים אל הצורך הכלכלי, וכותב: "עוד כמה שנים עלינו להעמיד פנים שהטוב הוא רע והרע הוא טוב [...] רדיפת הבצע והריבית צריכים להיות אלילינו". מובאות אלו ואחרות מלמדות כי קיים קשר הדוק בין כלכלה, שפע, סביבה וערכים. כל זמן שלא יתקיימו איזון והרמוניה ללא שעבוד בין האקולוגיה והמערכת הערכית, הרי שהשפע הכלכלי וניצול משאבי הסביבה יהיו לקללה ולא לברכה.

כדי לייצר אצל האדם את המודעות והאחריות לאקלים ולסביבה, חובתנו לייצר מודעות לקשר הפנימי העמוק בין ה"אני" הפרטי לבין החברה והסביבה. הרב ברקוביץ נתן לקשר זה ביטוי בדבריו: "ראיית הבריאה כמרקם של יחסים וציפיות הדדיות אשר האדם, הבורא והבריאה רק שותפים בו, מחייבת חשבון נפש מתמיד על מידות הנפש של הפרט ועל הנורמות החברתיות הקובעות את היחסים בין בני האדם ואת הדרך שבה הם שותפים בכוחות החיים שבבריאה לצרכיהם [...] הבחירה וההערכה בין עושה וניצול לבין כוחות החיים של הזולת, בין חמדנות ודחף לרכישה וניכוס לבין חסד וויתור"⁸.

הקשר העמוק בין היחיד והכלל ובין האדם לסביבה ולבריאה מבוסס על הבנה עמוקה של משמעות ה"אני". האם קיימת סתירה בין ה"אני" במובנו האינדיבידואלי והפרטי לבין חיבורו אל הכלל? התפיסה המערבית רואה ניגוד בין הפרט לכלל. במקרים רבים היא מניחה כי החוויה האינדיבידואלית עומדת בסתירה לשייכות לכל קבוצה באשר היא. היא טוענת שכל שייכות לקבוצת אנשים היא תלות ברצונותיהם וירידה במידת החופש לבחור בכל רגע על פי רצוני המיידי. היא נוטה

8 ברקוביץ, הרב ד', דרך עץ החיים, עמ' 141-142.

להאמין שככל שקבוצת השייכות מחייבת יותר, כך חוויית הפגיעה בזהות האישית מחריפה. אולי בשל כך מעדיפים לקפוץ ישירות מזהות האישית אל הזהות האוניברסלית, שהיא מופשטת ורחוקה מספיק כדי להיות נטולת השלכות על היחיד הדוגל בה.⁹ התפיסה המערבית מצמצמת את תלות האדם בסביבה החברתית ומאדירה יותר את הזהות האישית המצומצמת והאינדיבידואלית.

לעניות דעתי, כדי "לתקן עולם" ולשמור על הסביבה ולהתמודד עם בעיות האקלים חייב אדם לחיות בתודעה של קשר עמוק אל הסביבה והחברה **ולראות את ההוויה כולה כגוף אחד**. בדרך זו תיווצר אחריות אישית של כל אדם לסביבה הקולקטיבית, גיאוגרפית וחברתית. חיזוק למגמה זו, העומדת ב**ניגוד** למגמה המערבית שהוצגה לעיל, נוכל למצוא בדברי ר' שמעון שקופ, מחשובי הרבנים בתחילת המאה ה-20. להלן דבריו: "האיש הגס והשפל כל 'אני' שלו מצומצם רק בחומר וגופו. למעלה ממנו מי שמרגיש ש'אני' שלו מורכב מגוף ונפש, למעלה מזה מי שמכניס לה'אני' שלו את בני ביתו ומשפחתו. והאיש ההולך על פי דרכי התורה ה'אני' שלו כולל את כל עם ישראל".¹⁰ הרב שקופ מרחיב את מושג ה"אני" וכולל בתוכו גם את הסביבה. נמצא שמודעות האדם לקשר העמוק והבלתי נפרד בינו ובין הסביבה עשויה להביא ליחס חיובי יותר ולשמירה על הסביבה. מגמת תיקון העולם ושמירה על הסביבה היא אחת המטרות החשובות של עם ישראל בארצו: "למען דעת שלא רק יחידים מצוינים, חסידים ונזירים ואנשי קודש, חיים באור האידאה האלוקית, כי גם עמים שלמים, מתוקנים ומשוכללים בכל התרבות והישוב המדיני".¹¹

מדינת ישראל זוכה להגיע, בעולם השפע, להישגים טכנולוגיים משמעותיים ביותר. בד בבד הרבה מאוד כלים ומכשירים המשמשים

9 דוקוב, א', לברכה ולא לקללה, עמ' 136.

10 שקופ, הרב ש', שערי יושר, הקדמה.

11 קוק, הרב א"י, אורות פרק ב, עמ' קד, "למהלך האידיאות בישראל".

אותנו בחיי יום הופכים לזמניים, ואת מקומם תופסים מוצרים חדשים הן בעולם ההלבשה והריהוט והן בעולם מוצרי הצריכה. חומרי אריזה ועטיפה, ריהוט וביגוד, הופכים להררי פסולת. שימוש ברכב מודרני, מיזוג וחיסום הבתים גורמים לפליטת גזי חממה ומסיבים נזק גדול לסביבה. עולם השפעה גורם להחטאת מטרת בריאת העולם בידי הקב"ה, באותם מקרים שבהם האדם איננו מקפיד על שמירת הסביבה.

שמירת הסביבה מודגשת בחז"ל במקומות שונים. בעידן המודרני מוענקת להקפדה על איכות הסביבה חשיבות מיוחדת. המדרש מתאר את ערך הקשר בין האדם וסביבתו הטבעית במילים הבאות: "רָאָה אֶת מַעֲשֵׂה הָאֱלֹקִים כִּי מִי יוּכַל לְתַקֵּן אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה" (קהלת ז, יג). בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הן, וכל מה שבראתי, בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך".¹²

יסוד תפקידו של האדם בשמירת הסביבה, דווקא בעידן של שפע חומרי ותעשייה מפותחת, מודגש כבר בשעתו בגן עדן: "וַיִּקַּח ה' אֱלֹקִים אֶת הָאָדָם וַיַּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעַבְדָּהּ וּלְשֹׁמְרָהּ" (בראשית ב, טו). מסביר הרב זקס את משמעות התפקיד "לעובדה ולשומרה": "לעובדה" – כלומר לשרת אותה. האדם הוא אדון הטבע וגם משרתו. ואילו 'לשומרה' – מתאר את אחריותו של מי שמפקידים בהשגחתו רכוש שאינו שייך לו [...] צמד המילים 'לעובדה ולשומרה' הוא אולי ההגדרה הקולעת ביותר. אנחנו איננו הבעלים של הטבע. 'לה' הארץ ומלואה'. אנחנו רק נאמניו, בשמו של אלוקים שיצר אותו".¹³

אחריות האדם לשימור הסביבה בעידן השפע מבוססת הן על היבט

12 קהלת רבה, פרשה ז.

13 זקס, הרב י', לכבוד השוני: כיצד נוכל למנוע התנגשות תרבויות?, ירושלים, 2008, עמ' 142.

מוסרי והן על היבט מעשי. ספר החינוך בהעמקתו בשורש מצוות "בל תשחית" כותב: "שורש המצווה ידוע שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהיזדבק בו, ומתוך כך תדבק הטובה מכל דבר רע. וזהו דרך החסידים [...] לא יאבדו אפילו גרגיר של חרדל בעולם ויצטערו בכל אובדן והשחתה שיראו ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כוחם".¹⁴

נסיים את הדיון בדברים הבאים: "הזווית האקולוגית, שמופיעה מבחינת הכלכלה כמעין אילוץ ומגבלה, יכולה להיות הזדמנות פז להבין מחדש את יחס האדם אל הבריאה האלוקית כולה [...] חברה חפצת חיים חייבת ליצור תודעה המחברת בין היקום הכלכלי לבין האחריות למרחב ולעתיד. העמדה האקולוגית היא בעצם העמדה הרוחנית של מצב הברכה. הברכה מושגת כאשר יש איזון והרמוניה בין רכיבי החיים והקיום השונים".¹⁵

14 ספר החינוך, "בל תשחית", סעיף תקבט.

15 דוקוב, א', לברכה ולא לקללה, עמ' 79.

קשר האדם והסביבה

הרב **אבישי רוזנפלד**¹⁶

מ צב האקלים בכדור הארץ כולו מעסיק גורמים רבים ברחבי העולם. ועידות אקלים, מעבר לאנרגיה ירוקה, חקיקה לקידום איכות הסביבה ועוד ועוד – הם רק חלק קטן מתוך פעילות האדם למען שיפור האקלים.

האם התורה מדריכה אותנו לשמירה על איכות הסביבה?

ביחידה זו נבקש להעמיק ביחס התורה לקשר בין מעשי האדם לסביבה.

שאלות

האם אנו מכירים התייחסות של התורה לשמירה על הסביבה?

לאור תשובתכם בסעיף הקודם, נסחו תובנה אמונית בנושא יחס התורה לקשר שבין האדם והסביבה.

במהלך יחידה זו נעיין במקורות נבחרים המדגימים את המבט המיוחד של התורה ביחס לקשר שבין האדם לסביבה. כפי שיתבאר בהמשך, ניתן לחלק את יחס התורה לשלוש רמות.

חלק א: איסור בל תשחית

בספר דברים (כ, יט) מצווה התורה להימנע מהשחתת עץ פרי בזמן עשיית מלחמה:

”כִּי תִצּוֹר אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְּסָהּ, לֹא תִשְׁחִית אֶת יַעֲצָה לְנִדַּח עָלֶיהָ גֶרְזֵן, כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאֵתוֹ לֹא תִכְרֹת, כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לֵבָא מִפְּנֵיךָ בַּמִּצּוֹר.”

אומנם האיסור בתורה מתייחס להקשר מסוים מאוד – השחתת עץ בזמן מלחמה – אך חז"ל למדו כי האיסור חל בתחומים רבים.

כך פסק רמב"ם (מלכים ו, י):

"ולא האילנות בלבד, אלא כל המְשֻׁבֵּר כלים, וקורע בגדים, והורס בנין, וסותם מעין, ומאבד מאכלות דרך השחתה - עובר ב'לא תשחית'".

שאלות

מדוע היה ברור לרמב"ם שאיסור 'בל תשחית' קיים בתחומים שונים ולא רק באילנות?

מה יחס התורה להשחתת רכוש הפרטי של האדם? הוכיחו תשובתכם מתוך דברי הרמב"ם.

מהו לדעתכם הטעם לכך שהתורה אוסרת את מעשי ההשחתה?

ספר החינוך (מצווה תקכט) ניסח את "שורש המצווה" כך:

"שורש המצווה ידוע, שהוא כדי **ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו**, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל, יצילו כל דבר מהשחית בכל כוחם".

"ללמד נפשנו לאהוב הטוב" – מדוע לדעתכם מניעת השחתה מובילה את האדם לאהוב את הטוב?

לקראת סיום החלק הראשון, נלמד את דבריו של התומר דבורה (סוף פרק שלישי):

“עוד צָרִיךְ לְהִיּוֹת רַחֲמֵי פְּרוּשִׁים עַל כָּל הַנְּבָרָאִים, לֹא יִבְזֶם וְלֹא יֵאבֹד. שֶׁהֲרֵי הַחֲכָמָה הָעֲלִיּוֹנָה הִיא פְּרוּשָׁה עַל כָּל הַנְּבָרָאִים; דּוּמָם וְצוּמָח וְחֵי וּמְדַבֵּר. וּמִטַּעַם זֶה הִזְהַרְנוּ מִבְּזוּי אוֹכְלִים. וְעַל דָּבָר זֶה רָאוּי, שְׂכָמוּ שֶׁהַחֲכָמָה הָעֲלִיּוֹנָה אֵינָה מְבַזָּה שׁוּם נִמְצָא וְהַכֵּל נֶעֱשֶׂה מִשָּׁם, כְּדַכְּתִיב ‘כֹּלֶם בְּחֲכָמָה עֲשִׂיתָ’, כִּן יִהְיֶה רַחֲמֵי הָאָדָם עַל כָּל מַעֲשָׂיו יִתְבָּרַךְ”.

הנחת היסוד של האיסור להשחית היא שהחוכמה האלוקית מופיעה בכל דבר שנמצא בעולם (דומם, צומח, חי או מדבר). הטוב האלוקי קיים במציאות כולה, ועלינו להתנהג בהתאם כלפי כל אחד מהברואים. פגיעה או השחתה של הטבע היא אטימות כלפי החוכמה האלוקית הטמונה בטבע.

חלק ב: ההשפעה המוסרית של התנהגות האדם על הסביבה

חשבו: האם אנחנו מכירים סיפור בתורה שמתאר אסון עולמי כתוצאה ממשבר אקלים?

בחלק זה של היחידה נבקש לבחון בקצרה את אירועי דור המבול, כפי שמתוארים בתורה ובפירוש חז"ל. כך נאמר בספר בראשית (ו, ה-ח):

“וַיֵּרָא ה' כִּי רַבָּה רָעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ וְכָל יֶצֶר מַחְשְׁבֹת לְבוֹ רָק רָע כָּל הַיּוֹם. וַיִּנְחַם ה' בִּי עֵשָׂה אֶת הָאָדָם בָּאָרֶץ וַיִּתְעַצֵּב אֵל לְבוֹ. וַיֹּאמֶר ה' אֲמַחֶה אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר בְּרָאתִי מֵעַל פְּנֵי הָאָדָמָה, מֵאָדָם עַד בְּהֵמָה עַד רֶמֶשׂ וְעַד עוֹף הַשָּׁמַיִם כִּי נַחֲמֵתִי בִּי עֲשִׂיתֶם. וְנָח מִצָּא חֵן בְּעֵינַי ה'”.

התנהגות האדם הגיעה לשפל איום, עד כדי כך שה' כביכול מתחרט על בריאתו.

מה היה חטאם של בני דור המבול?

מה היה אותו "רע" שגרם לה' להתחרט על בריאת העולם ולהשחית את כל היקום?

נלמד את פירושו של הנצי"ב מוולוז'ין (העמק דבר ו, ה):

"רק רע כל היום. ידוע ד'רע' הוא בין אדם לחברו. העיד הכתוב איך שהאדם אבד כל כך דעת אנושי עד שכל מחשבותיהם היה איך להרע לאחרים, וממילא היו גרועים גם מחיות באשר אין בהם דעת כל כך להזיק כמו אדם".

השפל שהאנושות הגיעה אליו לפני המבול היה שפל מוסרי בהקשר של בין אדם לחברו – "עד שכל מחשבותיהם היה איך להרע לאחרים".

מדוע שפל מוסרי הבא לידי ביטוי בהתנהגות רעה בין אדם לחברו הוביל למבול?

איזו תבונה אמונית ניתן להסיק מדברים אלו ביחס להשפעת האדם על הסביבה?

התורה מאירה לנו את הקשר שבין האדם לסביבה מכיוון חדש. לא רק שהפגיעה וההשחתה של הסביבה היא מעשה אסור, כפי שבא לידי ביטוי באיסור 'בל תשחית' שאותו למדנו בחלק א של היחידה; מסיפור המבול אנו למדים כי קיים ממד נוסף של השפעה בין האדם לבין הסביבה ומצב האקלים – המצב המוסרי של החברה האנושית משפיע על מצב הסביבה.

הבנה זו סוללת לנו את הדרך לקומה נוספת שמחדשת לנו התורה ביחס למצב האקלים.

חלק ג: בין אדם למקום

המדרש הבא (קהלת רבה ז) עוסק באזהרה שניתנה לאדם שלא לקלקל את העולם:

”בְּשַׁעַה שֶׁבָרָא הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת אָדָם הָרִאשׁוֹן נִטְלוּ וְהִחְזִירוּ
עַל כֹּל אֵילָנֵי גֵן עֵדֶן וְאָמַר לוֹ: רְאֵה מַעֲשֵׂי כַּמָּה נְאִים וּמְשׁוֹבְחִין
הֵן וְכֹל מָה שֶׁבָרָאתִי – בְּשִׁבְלֶךָ בְּרָאתִי, תֵּן דַּעְתְּךָ שְׁלֵא תִקְלַקֵּל
וּתְחַרִּיב אֶת עוֹלָמִי, שְׁאֵם קִלְקֵלֶת אֵין מִי שִׁיתְקוֹן אַחֲרָיךָ.”

באיזה אופן עלול האדם לקלקל ולהחריב את העולם לדעתכם?

הרמח"ל בספרו מסילת ישרים (פרק א), מבאר את דברי המדרש כך:

”העולם נברא לשימוש האדם. אמנם הנה הוא עומד בשיקול גדול, כי אם האדם נמשך אחר העולם ומתרחק מבוראו, הנה הוא מתקלקל ומקלקל העולם עמו. ואם הוא שולט בעצמו ונדבק בבוראו ומשתמש מן העולם רק להיות לו לסיוע לעבודת בוראו, הוא מתעלה והעולם עצמו מתעלה עמו [...] והנה על העיקר הזה העירונו זכרונם לברכה במדרש קהלת, שאמרו, זה לשונם (קהלת רבה ז): ‘ראה את מעשה האלוקים וגו’ (קהלת ז, יג), בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו, ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי.”

לאור דברי הרמח"ל, מהו האופן הנוסף שבו מעשי האדם משפיעים על העולם כולו?

לא רק גרימת נזקים סביבתיים משפיעה על העולם (כפי שלמדנו בחלק א) ולא רק מעשים רעים שבין אדם לחברו עלולים לפגוע באקלים (כפי שלמדנו בחלק ב), אלא קיימת קומה נוספת שמיוחדת לעם ישראל – קיום התורה והמצוות משפיע על מצבו של העולם כולו!

קומה זו, כלומר השפעת האדם על מצב האקלים על ידי קיום התורה והמצוות, היא אחת מאבני היסוד של האמונה. לא בכדי בחרו חז"ל להצמיד לקריאת "שמע ישראל" את פרשת "והיה אם שמוע" (דברים יא, יג-יז).

“וְהָיָה אִם שָׁמַע תִּשְׁמָעוּ אֶל מִצְוֹתַי אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם וּלְעַבְדוֹ בְּכֹל לְבַבְכֶם וּבְכֹל נַפְשְׁכֶם. וּנְתַתִּי מֵטֶר אֲרֻצְכֶם בְּעֵתוֹ יוֹרֵה וּמִלְקוֹשׁ וְאֶסְפֶּתְךָ דָגְנְךָ וְתִירְשׁוֹ וְיִצְהַרְךָ. וּנְתַתִּי עֵשׂוֹב בְּשׂוֹדְךָ לְבַהֲמֹתֶךָ וְאֶכְלֶתְךָ וְשׂוֹבְעֶתְךָ. הִשְׁמַרוּ לָכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסִרְתֶּם וְעִבַדְתֶּם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם. וְחָרָה אַף ה' בְּכֶם וְעִצַּר אֶת הַשָּׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מִטֶּר וְהָאֲדָמָה לֹא תִתֵּן אֶת יְבוּלָהּ וְאֶבְדְּתֶם מִהֲרָה מֵעַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר ה' נָתַן לָכֶם.”

לפי המבואר בפרשת "והיה אם שמוע", מהו הגורם המרכזי המשפיע על מצב האקלים?

נקרא יחד את דברי רש"י:

“וסרתם” – לפרוש מן התורה.

חשוב לדעת כי עיקרון זה אינו נותר רק ברמה הכללית, אלא הוא נוגע בחייו האישיים של כל אחד מאיתנו.

כך כותב הרב קוק (אורות התורה, לחיזוק דברי תורה):

”כל עניין שבתורה, בכל מרחביה, שמתקשרים אנו בו ביותר דבקות, ביותר בהירות, כל הלכה הנקנית בקרבנו ביותר בירור על ידי שקידתנו, כל סוגיא שמתבררת לנו ביותר טעם וביותר הארה על ידי עמלנו הנפשי, כל מחשבה שבתורת ההלכה והאגדה, המוסר והיראה, שמתיישבת יותר בנפשנו – הרי **אנחנו נבנים על ידה, ובונים על ידה את הכלל כולו ואת כל היקום**, והננו מתקרבים בזה להשלמתנו האמיתית לתכלית החיים, לרצון האמת של חי העולמים ברוך הוא, החפץ להנחילנו את אור החיים, בכל חסנם ואמיתתם”.

כל פרט קטן בעבודת ה' הוא בעל מעגלי השפעה רחבים, הרבה מעבר למה שאנחנו רגילים לחשוב.

סיכום

לאדם יכולת השפעה דרמטית על המציאות כולה. ניתן לחלק לשלוש רמות את השפעת מעשי האדם על העולם כולו – הקומה הבסיסית (נזקים סביבתיים), הקומה המוסרית (פגיעה בחברה) והקומה התורנית (קיום התורה והמצוות).

משבר האקלים במבטו של הציבור הדתי

הרב יוסף צבי רימון¹⁷

ה אם הציבור הדתי חושש מוועדות אקלים? לעיתים ישנה תחושה שמדובר על "אויבים", על ערכים שמגיעים מחוץ לעם ישראל, מהשמאל, אולם מסתבר שהדברים אינם נכונים.

בפרשת שופטים מבואר שאין להשחית עצי פרי: "כי תצור אֶל עֵיד [...] לא תִשְׁחִית אֶת עֵצָה [...] כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאַתּוֹ לֹא תִכְרֹת" (דברים כ, יט).
האם יש איסור תורה גם בהשחתת שאר דברים?

הרמב"ם בהלכות מלכים (פ"ו, ה"ח) מביא דין השחתת אילנות. ובהלכה י' הוא אומר:

"ולא האילנות בלבד, אלא כל המשבר כלים, וקורע בגדים, והורס בנין, וסותם מעין, ומאבד מאכלות דרך השחתה, עובר בלא תשחית, ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם".

מדברי הרמב"ם נראה לכאורה שהשחתת שאר דברים היא מדרבנן, ומקבל מלקות מדבריהם. כך הבין **בשו"ת נודע ביהודה** (תניא יו"ד, י; ביחס לציד). אולם הדעה המקובלת בדעת **הרמב"ם** היא שבל תשחית הוא מדאורייתא, אלא שאין לוקים עליו. כך הבין **המנחת חינוך** (תקכט) וערוך השולחן ועוד. וכן דעת **התוס'** (ב"ק צא; ד"ה אלא האי), **והחינוך** (תקכט) **והיראים** (שפב) [וכ"כ הרמב"ם עצמו בספר המצוות (מצווה נז), ואף כתב שם שיש מלקות].

מדוע אסרה התורה להשחית?

1. אחד ההוגים אמר שלשאל "למה צריך להיות מוסרי" – זו שאלה בלתי מוסרית (מפי מו"ר הרא"ל שליט"א). גם כאן, לא צריך להסביר מדוע אסור להשחית: האדם נוצר כדי לבנות ולשכלל, ולא כדי להרוס.

השחתה פוגעת בשני מישורים: ראשית היא פוגעת בבריאה, בעולם. אולם היא פוגעת גם בנפשו של האדם. אדם המתרגל להשחית, נפשו הופכת לנפש ההורסת ולא בונה.

2. **טעם אחר** ניתן לראות **בספר החינוך** (תקסט):

“שורש המצוה ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כחם.”

אדם שמתרגל להרוס, אינו מעריך את מה שנתנו לו. במקום לשמוח בכל דבר הוא מזלזל בדברים, משחית אותם ולא מעריך את מה שמקבל. במקום להכיר טובה ולהרגיש את הזכות שיש לו בכל הדברים שהוא מקבל, הוא הופך לכפוי טובה, לאדם שאינו מעריך את כל מה שיש לו.

3. ניתן להוסיף עוד: רק בעל הבית רשאי להרוס את רכושו בלי שייענש על כך (שואל ושובר יכולים להשתמש בחפץ אבל לא להרוס אותו. הזכות המשפטית להרוס נתונה לבעלים בלבד). התורה מלמדת אותנו שאומנם אין תביעה משפטית נגד אדם שהורס את שלו, אבל יש בכך איסור, כי אדם צריך לדעת שבאמת הכול שייך לקב"ה. פגיעה ברכוש מעידה על תחושה לא נכונה, כאילו האדם הוא הבעלים והכול שייך לו (ממו"ח הרב בלומנצויג). דבר זה ניתן לראות במדרש, שהקב"ה הביא את אדם הראשון והראה לו את כל הבריאה ואמר לו: "תן דעתך שלא תקלקל". גם בעל הבית הוא למעשה שואל. הוא שואל לעשרים שנה, לחמישים שנה, לתשעים שנה, אבל הוא שואל. העולם הנצחי שייך לבורא בלבד.

מבט דתי על משבר האקלים

לאור הדברים שראינו, לכאורה דווקא הציבור הדתי צריך להוביל את המאמצים לשמירה על העולם. עלינו לשמור על הטבע, לשמור על הבריאה, לשמור על עולמו של ה'.

דבר זה בא לידי ביטוי בהלכות רבות, ובהן גם בנושא השמיטה. לשמיטה ישנם טעמים רבים (עינו בספרי, שמיטה – הלכה ממקורה), אולם לפי חלק מהראשונים השמיטה מסייעת גם להחזיר את הטבע למקורו, למציאות שבה מאפשרים לאדמה לנוח; למציאות שבה מאפשרים לכולם לאכול, אפילו לבעלי החיים: "וּלְבִהֲמֹתָיָךְ וְלַחֲיָהּ אֲשֶׁר בְּאַרְצֶךָ תִּהְיֶה כָּל תְּבוּאָתָהּ לְאָכְלָהּ" (ויקרא כה, ז); מציאות שבה מחזירים את העולם למציאות של גן עדן. אומנם למעשה הדברים מורכבים יותר, אבל ישנם עקרונות של השמיטה שניתן ליישם גם היום. גם רבים מבני הציבור החילוני שהיו שותפים לתהליך זה בשתי שנות השמיטה האחרונות, שמחו בכך שהשאריות יכולות להיות בקומפוסט (במקום באשפה) ובדברים נוספים.

אולם בפועל לכאורה דווקא הציבור הדתי חושש מן העיסוק בסוגיית האקלים. מדוע? האם הדבר צודק? האם ישנם שיקולים שאולי דווקא אנשי טבע לא שמים לב אליהם, ואולי דווקא ההלכה תוכל לאזן בין הדברים בצורה נכונה? **אם נצליח לזהות מדוע הדבר מפריע לציבור הדתי, וגם נצליח לתקן ולשדרג בצורה טובה את פתרונות האקלים, לא רק שהציבור הדתי יסכים, אלא שהוא יוביל את המהלכים הללו** (כמו שקרה למשל ביחס לתרומות כליה, שבעבר הציבור הדתי היה מאוד סקפטי וחושש, וכיום רוב התורמים הם דתיים).

מורכבות – ישנם שני גורמים שצריכים להטריד אותנו ועשויים לפגוע זה בזה. האחד – לחשוב על בני האדם, על רווחתם ועל שלומם (גם של החלשים); והשני – לחשוב על בעלי החיים, שלא לפגוע בהם. למשל, חשוב מאוד לשמור על יחס ראוי לתרנגולות, אולם צריכים לדאוג שכולם יוכלו לאכול ביצים, גם הציבור החלש. לכן עלינו לדאוג לתרנגולות, אולם

במקביל לדאוג שגם הציבור החלש יקבל ביצים. לא ייתכן ששמירה על בעלי חיים תגרום לנזק משמעותי לבני אדם. הלכה איננה פשוטה. הלכה מכילה מסר מורכב. הלכה יודעת לשקלל דברים יחדיו. גם חלק גדול מהציבור שאיננו דתי העוסק בכך אינו מוכן לוותר על דברים רבים, כמו טיסות לחו"ל שמזהמות מאוד את הסביבה. ממילא, בוודאי שאנחנו צריכים לדאוג לשמור על הטבע, אולם במקביל לדאוג תחילה לבני אדם.

השאיפה הדתית איננה לוותר על הצרכים האנושיים או הדתיים, אלא למצוא פתרונות שיהיו מתאימים הן לבני אדם והן לסביבה.

איזון

דוגמה טובה לנושא שלנו היא בשר מתורבת. בשר מתורבת איננו תחליף בשר. בשר מתורבת איננו סוג של בשר צמחוני. בשר מתורבת הוא עם אותו דנ"א כמו בשר רגיל. המבנה הגנטי זהה. ההבדל ביניהם הוא שבשר רגיל גדל בתוך בהמה שאחר כך נשחטה, ואילו בשר מתורבת גדל בתוך "חתיכת בשר" (או בשר טחון) במעבדה! הוא מעולם לא היה בהמה חיה, מעולם לא הייתה בו נשמה. גידולו "חתיכת בשר" בתוך מעבדה.

כאמור, לא מדובר על תחליפי בשר, לא מדובר אפילו על דבר שמחקה את טעמו של הבשר (כמו דברים טבעיים. בתחילה היה ייצור של סויה וכדומה, שבאמצעות תיבול מתאים קיבל טעם דומה לבשר. כיום יש שיטות חדשות, שגורמות לחלבונים מן הצומח להתנהג כמו חלבונים מן החי, והטעם ממש קרוב לבשרי).

לא מדובר על חיקוי, אלא על הבשר עצמו. מייצרים מחוץ לגוף (בצורה מהירה ומואצת) את אותם תהליכים המתרחשים בתוך הגוף. בסופו של דבר אמורה להתקבל תוצאה של בשר, הזהה מבחינה גנטית ומבחינת כל הרכיבים לבשר רגיל.

כיצד מייצרים בשר מתורבת?

תא הוא יחידת החיים הבסיסית ביותר. כל היצורים החיים מורכבים מתא אחד או יותר.

תאי גזע הם התאים הבסיסיים שמהם מתחלקים ומתמיינים כל התאים בגוף. כלומר, היצור החי הוא תוצר של מפגש של זרע וביצית שיוצרים תא שנקרא זיגוטה (אצל בני אדם: 23 כרומוזומים מהאיש ו-23 כרומוזומים מהאישה).

מהזיגוטה נוצרים בהמשך כל התאים השונים בגוף: תאי שריר, תאי שומן, תאי עצם, תאי דם. בגוף האדם יש 30 טריליון תאים, שכולם נוצרים מתאי הגזע.

ניתן עקרונית לייצר בשר מתורבת מתאי שריר וכדומה, אולם הדרך המקובלת יותר היא לייצר אותו מתאי גזע, כלומר מהתא הבסיסי לפני חלוקתו, כך שהוא יתמין ויתחלק בהתאם להנחיות שלנו.

הפגיעה באקלים

מוסכם שתעשיית גידול הבשר היא מן הגורמים המרכזיים בפליטת גזי חממה ואחד הגורמים למשבר האקלים, כנראה כ-15–20 אחוזים מפליטת גזי החממה בעולם. מחקרים מראים שדבר זה רק ילך ויגדל.

משאבי טבע רבים נדרשים לצורך גידול בעלי החיים (עבור הבשר). יש צורך בשטחי מרעה גדולים, יש צורך במספוא ובמים, ויש צורך להרבות את בעלי החיים. כתוצאה מכך יש חיסול של בתי גידול טבעיים, הכחדה של מינים בטבע ופגיעה באיזון הביולוגי. תופעות לוואי נוספות הן זיהום ימי בעקבות מים מזוהמים, דשן חנקני ועוד.

האם אנשים מעלים על דעתם שלא לאכול בשר? צריכים לדאוג כל העת לצער בעלי חיים, צריכים לדאוג לאיכות הסביבה, אבל צריכים לחשוב על פתרונות שיתנו מענה גם לשאלות האקלים וגם לצרכים

מרכזיים של בני אדם, כולל אלו של השכבות החלשות. כלומר, לחזק עד כמה שאפשר את השמירה על האקלים, אבל לדאוג במקביל למחירים סבירים ולחיים סבירים של האוכלוסיות השונות (כאמור, בדגש דווקא על החלשות, שאין בידן אמצעים לקנות ביוקר).

ייתכן שראוי לחנך לאכילת בשר בצורה מתונה, אולם אנחנו לא חושבים שצריך להפוך את כל העולם לצמחוני בגלל הקשיים הסביבתיים של גידול הבהמות. למרות זאת, צריך לחשוב על העת על פתרונות חדשים.

במאמרו "חזון הצמחונות והשלום" סבר מרן הרב קוק זצ"ל שאומנם במציאות שלנו אכילת בשר היא דבר מוסרי; אולם לעתיד לבוא, כאשר העולם יהיה מתוקן, לא יאכלו בשר. הרב קוק דמייין מן הסתם אכילת צומח. **ניבא ולא ידע מה ניבא.** אולם ייתכן שחזונו מוביל דווקא לבשר מתורבת: מצד אחד אוכלים בשר שהוא כמעט העתק מוחלט של בשר רגיל, אולם **דרך הייצור שונה.** במקום לשחוט בעלי חיים, מגדלים את הבשר במעבדה!

התורה התירה לנו לאכול בעלי חיים בתנאים מסוימים, ולכן בטוחים אנו שבאכילת בשר אין פגם מוסרי או ערכי. אולם כבר בתורה ניתן לראות שכאשר ניתן לצמצם את שחיטת בעלי החיים, יש לעשות זאת.

אם תעשיית הבשר המתורבת תצליח, היא תספק בשר באותה איכות בלי שיהיה צורך לשחוט בעלי חיים. באופן כזה נצליח להגיע לאותה מטרה, אבל בלי להרוג בעלי חיים ובלי לפגוע בסביבה.

דברים אלו אמורים גם בעופות. ישנו קושי גדול בגידול העופות. לעיתים מגדלים אותם בצפיפות גדולה וגם בתאורה של עשרים וארבע שעות. אולם הבעיה היא שאם נשנה זאת לחלוטין, תהיה לנו מחצית הכמות של ביצים ואף של עופות.

כיום ישנה דרך לייצר ביצים מתורבתות ואף עוף מתורבת. ניתן לייצר אותם מביצה.

לסיכום ולמעשה

ודאי שצריכים לפעול למען שיפור האקלים. עם זאת, יש להיזהר שלא לפגוע בבני האדם בצורה לא מידתית.

כפי שראינו, חז"ל דיברו בכמה וכמה מקומות על החשיבות של השמירה על הבריאה: "לעובדה ולשומרה", "תן דעתך שלא תקלקל ולא תחריב את עולמי" (קהלת רבה פ"ז), האיסור לפגוע בעצי פרי ועוד. לכל יהודי ישנה מגמה לשמור לא רק על עצמו ומשפחתו, ולא רק על עם ישראל, אלא על העולם כולו. לעיתים נדמה לאנשים שהנושאים החברתיים ונושאי השמירה על הטבע אינם קשורים לעולם הדתי. אולם חשוב לדעת שגם נושאים אלו נולדו בעולם התורה!

הלכה איננה "שחור ולבן". בעולם ההלכה ישנה מורכבות. מצד אחד יש לשמור על הטבע; ומצד שני בני האדם קודמים לעולם הטבע. אין זה אומר שבני האדם יכולים לעשות כרצונם בטבע, אולם קיומם של בני האדם קודם לטבע, גם אם לעיתים הוא פוגע בו. מותר לנו לשרוף עצים כדי להתחמם, מותר לאכול בעלי חיים ומותר לעשות דברים נוספים שיש בהם פגיעה בטבע.

כיצד נדע לנתב בין הדברים? לשם כך ישנן הנחיות של חז"ל והנחיות של ההלכה. למשל, ילודה חשובה יותר מעולם הטבע. הילודה היא היסוד – "פְּרוּ וּרְבוּ" בתורה (בראשית א, כח), וכן "לֹא תִהְיֶה בְרָאָה לְשֹׁבֵת יִצְרָה" שאמר ישעיהו (מה, יח). צריכים אנו ליישב את העולם, וחז"ל נתנו גדרים וביארו עד כמה ישנה חשיבות לכל ילד שנולד, וכדברי הרמב"ם "שכל המוסיף נפש אחת מישראל, כאילו בנה עולם" (הלכות אישות פט"ו). מצד שני, צריך לעשות כל מאמץ לשמור על עולם הטבע. לכן שמירה על הטבע תהיה משמעותית מאוד בעולמנו, אולם תמיד נזכור שישנם גם ערכים נוספים.

צריך לשמור על עולם הטבע, אולם צריך להיזהר שלא להפוך את השמירה על הטבע ל"דת" בפני עצמה, לערך עליון. השמירה על הטבע חשובה, אך כאמור, השמירה הנכונה על בני האדם חשובה הרבה יותר.

כמה קלקולים באו לעולם מאסכולות שחשבו בטעות שבעלי חיים ובני אדם שווים בערכם. ברור שצריכים לשמור על בעלי החיים ולהקפיד על צער בעלי חיים, צריך לשמור על הטבע ועל העולם, אולם צריך לזכור שערכים אלו נמצאים במסגרת ערכים נוספים רבים, ופעמים רבות ערכים הקודמים להם.

יהיו דברים שנוכל לצמצם בהם את הפגיעה בטבע, אולם צריכים לחשוב גם על כל המרכיבים האחרים, ובהם על האוכלוסיות החלשות, שגם הן יוכלו לחיות באופן סביר. יש לבחון כל מציאות לגופה. יש להתאמץ לחשוב "מחוץ לקופסה", לחשוב על פתרונות חדשים. למשל ייצור כלים חד פעמיים שאין בהם פגיעה בטבע. דברים כאלו כבר קיימים, אולם ייתכן שמחשבות רבות יותר ושותפות רבה יותר של הציבור יאפשרו ליצור כלים מתכלים וכלים אחרים שאינם פוגעים בטבע, וגם נמכרים במחיר סביר, שגם ציבור שאיננו אמיד יכול לעמוד בו.

לתורה ולהלכה יש חשיבות גדולה בשמירה על הטבע. פעמים רבות אנשים הופכים את השמירה על הטבע לערך עליון. היהדות יודעת לאזן בין ערכים שונים, יודעת לתת קדימות לבני אדם, אולם עם זאת לשמור על הטבע, על בעלי החיים ועוד. ישנה חשיבות גדולה לכך שהעולם הדתי יהיה שותף במחשבות לגבי השמירה על הטבע, ומתוך כך ידע גם להוסיף בשמירה על העולם, אולם גם לנתב את השמירה על הטבע למקום הנכון והמדויק, כך שיתמזג עם צורכיהם של בני האדם.

הטבע כדרך לגילוי ה' בעולם וכמראה למצב הרוחני־מוסרי של עם ישראל

הדס ילינק¹⁸

הקב"ה מתגלה אל האדם בדרכים רבות. הדרך המרכזית היא כמובן דרך התורה, התורה שניתנה למשה מסיני כספר הוראה, הדרכה, חוקים ומצוות אל עם ישראל.

נכתב בזהר הקדוש (זהר שמות, פרשת תרומה, סא):

”קוּדְשָׁא בְרִיךְ הוּא אֶסְתַּבֵּל בְּאוּרֵייתָא, וּבְרָא עֲלָמָא [הקב"ה
הסתכל בתורה וברא עולם],

בְּרִי נֶשׁ מִסְתַּבֵּל בְּהָ בְּאוּרֵייתָא וּמְקִיִּים עֲלָמָא [בן אדם מסתכל
בה, בתורה, ומקיים עולם].”

הזהר מגלה לנו את עומק הקשר בין הקב"ה – עולם – תורה:

תורה קדמה לעולם, והמילים של הזהר מגלות סוד על אופן בריאת העולם: הקב"ה הסתכל בתורה וברא את העולם, כעין ראי, השתקפות – התורה והעולם אחד הם. מתוך התורה אנו לומדים על הקב"ה ומתוך העולם אנו לומדים על הקב"ה.

חלק א: הטבע כדרך לגילוי ה' בעולם

בפסוקים רבים במזמורי התהלים הפליא דוד המלך לתאר את גדלות ה' הבאה לידי ביטוי בעוצמת הטבע. מזמור שלם (תהלים קד) מקדיש דוד המלך לשבח את הבורא על יפי הבריאה והחוכמה שבטבע: ”בְּרִבְיִ נִפְשֵׁי אֶת ה', ה' אֱלוֹקֵי גְדֻלַּת מְאֹד הוּד וְהֶדֶר לְבָשֶׁת”. זהו מזמור שאנו נוהגים לומר מדי ראש חודש, עם התחדש החודש המסמל את מחזוריות הטבע. כך גם במזמורים נוספים שבהם מבטא דוד את גדלות ה' הנגלית אלינו בעת התבוננות בטבע:

”כִּי אֶרְאֶה שָׁמַיָּה מַעֲשֵׂה אֲצַבְעֹתֶיךָ יְרֵחַ וְכּוֹכָבִים אֲשֶׁר כּוֹנְנִתָּה ה' אֲדַנִּינוּ
מִה אֲדִיר שְׁמֹךְ בְּכָל הָאָרֶץ” (שם ח).

”השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע” (שם יט).

”מה רבו מעשיה ה' כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קנינה” (שם כד).

”כאיל תערג על אפיקי מים כן נפשי תערג אליך אלוקים” (שם מב).

אם כן, ברור שדוד המלך שהה בטבע, התבונן בו; דרך ההסתכלות על הירח, הכוכבים והשמים למד על המחזוריות שיש בטבע. דוד הכיר את בעלי החיים ואת דרכי התנהגותם, הכיר את הצמחים, העצים והחשיבות שלהם, וכל אלו היוו השראה לכתובת מזמורי תהלים המלווים את עם ישראל עד היום.

שלמה המלך ממשיך בדרך דוד אביו, ובספר משלי לומד מתוך ההתבוננות בטבע על גדלות ה' וחוכמתו: ”ה' בחכמה יסד ארץ בונה שמים בתבונה” (משלי ג, יט); ואף לומד מתוך התבוננות בחי מידות טובות: ”לך אף נמלה עצל ראה דרכיה וחכם, אשר אין לה קצין שטר ומשל, תכין בקיץ לחמה...” (משלי י, n-1).

חיבור נוסף לטבע הבריאה ניתן למצוא ב”**פרקי שירה**” (ברייטא קדומה, יש מחלוקת לגבי זמנה) – קיבוץ של פסוקים מהתנ”ך, ובייחוד מספר תהלים, שבהם קטעי שירה שאותם אומרת הבריאה: הטבע, החיות, המשאבים – שמש, מים, רוח, וכולם שבח לה' שברא את כל אלו.

חכמינו אף תיקנו את **ברכות הראייה**, הנאמרות בעת התפעמות והתרגשות ממראות מיוחדים. חלק ניכר מברכות הראייה נאמרות על תופעות מעולם הטבע (הים הגדול, קשת בענן, ברקים ורעמים, הלבנה, החמה, מדבריות, כוכב נופל, אילנות מבלבלים). הרב אליעזר מלמד בספרו ”פניני הלכה” (ברכות טו, א) מרחיב על כך:

”בכל יום הננו משבחים ומודים לה' על העולם הנפלא שברא למעננו – בברכות השחר, בברכות קריאת שמע ובתפילות. אולם בנוסף לסדר התפילות והברכות הקבועות, לפעמים הננו נפגשים עם מראות מיוחדים, מרגשים ומפעימים, וכדי לבטא את התוכן הערכי שלהם, תקנו חכמים לומר ברכה על ראייתם, ולקשור אותם בכך לשורשם האמוני.”

ניתן לומר שחז"ל מעודדים אותנו לשים לב למתרחש סביבנו – לנופים, לקולות, למראות מיוחדים, ולהתבונן בהם מתוך חיבור לשורש, למקור החיים ובורא העולם.

וידועים דברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (הלכה א), על אודות הדרך לאהבת ה' ויראתו:

"האל הנכבד והנורא הזה – מצווה לאוהבו וליראה ממנו, שנאמר: 'ואהבת את ה' אלוקיך' (דברים ו, ה; דברים יא, א), ונאמר: 'את ה' אלוקיך תירא' (דברים ו, יג; דברים י, כ).

והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: 'צמאה נפשי לאלוקים לאל חי' (תהלים מב, ג)".

מיקומה של הלכה זו, בתחילת הספר הראשון (ספר מדע) של הי"ד החזקה, מעיד על החשיבות הרבה שהרמב"ם מייחס לשהייה בטבע ולרצון לידע אותו ומתוך כך להתחזק באהבת ה' מתוך השפע העצום ויפי הבריאה, וכן ביראת ה' מתוך כוחו העצום של הטבע.

איך מסתדרים דברים אלו עם דברי המשנה במסכת אבות (פרק ג, משנה ז), שבמבט ראשון נראה כי הם עומדים בסתירה? נשים לב למילים: "רְבִי שְׁמַעוֹן אוֹמֵר, הַמְהִלֵךְ בַּדֶּרֶךְ וְשׁוֹנֵה, וּמַפְסִיק מִמְשַׁנְתּוֹ וְאוֹמֵר, מַה נֶּאֱמַר אֵילָן זֶה וְמַה נֶּאֱמַר נִיר זֶה, מֵעֵלָה עָלָיו הַכְּתוּב בְּאֵלּוּ מִתְחַיֵּב בְּנַפְשׁוֹ". ראוי לשאול: על מה אותו אדם מתחייב בנפשו? במה פשע? בכך שאומר מה נאה אילן זה?

פירוש אחד על דרך החסידות מציע ר' נחמן מברסלב, שמתחייב בנפשו – נעשה חיובי. ואכן נפשנו נעשית חיובית כאשר אנו שוהים בטבע. כיוון נוסף הוא של בעל ה"מאור עיניים" ושל הרב אורי שרקי. הם מעלים את השאלה ששאלנו – הרי יש מצווה לומר "מה נאה אילן זה" בברכת

האילנות וברכות הראייה על מראות מיוחדים – לא ייתכן שיש להבין את המשנה באופן השלילי.

בלשון בעל ה"מאור עיניים" (ליקוטים לח):

"אמרו רז"ל הרואה אילנות בימי ניסן מברך וכו' וכן הרואה בריות נאות ושאר דברים שמנו רז"ל ובהיפוך אמרו אם הולך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה נאה אילן זה וכו' הרי זה מתחייב וכו' **כי לא נברא הדבר להסירו מעבודת בוראו אדרבה לקרב אותו לעבודתו** וזהו שאו מרום עיניכם שרשאי אתה להגביה ולישא עיניים לרום באופן שכל דבר שתראו אז ראו מי ברא אלה רצה לומר שעל ידו תראו כבוד הבורא ומי בראם והמציאם".

ובמילים של הרב אורי שרקי בספרו טוב הארץ:

"יש כאן לכאורה ביטוי של התנגדות להתבוננות בטבע, אסור להסתכל על אילנות! דברים אלו עומדים בסתירה להלכה המפורשת שעל אילנות מבלבלים מברך בחודש ניסן 'שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובים ליהנות בהם בני האדם', וכל השנה מברך 'שככה לו בעולמו'. אבל יש לדייק בלשון המשנה. לא נאמר: 'המהלך בדרך ושונה ואומר מה נאה אילן זה'. יש במשנה תוספת של שתי מילים: 'ומפסיק ממשנתו ואומר' מכאן שאם היה אומר מה נאה אילן זה ולא היה מפסיק ממשנתו, כלומר אם ראיית האילן וההתפעלות ממנו היו ההמשך של משנתו, אדרבא היה בכך רוממות לנפשו. זאת הייתה התפשטות התורה שלו לתחום רחב יותר. הבעיה האמיתית של האדם הזה עמוקה היא מאוד, אצלו יש שני עולמות! יש משנתו מצד אחד, וכדי להסתכל באילן עליו לצאת לתחום אחר, עליו להפסיק ממשנתו. אם כן הוא מתחייב בנפשו, כי הוא חי בעולם דואליסטי. האידיאל היה שהוא יעסוק במשנתו, ומתוך עסק משנתו יאמר מה נאה אילן זה. האדם שבמשנתו הוא אדם מדולדל".

כלומר, "הקב"ה הסתכל באורייתא וברא עלמא" – התורה והעולם הם אחד, אין ביניהם פירוד. ובשל אותה הפסקה – הפרדה, אותו אדם מתחייב בנפשו. תורה לחוד ועולם הטבע לחוד. ואילו המשנה באה לחזק אצלנו את הידיעה שההתבוננות באילן ובשדה הם המשך הלימוד שלו. כפי שדרך לימוד התורה האדם מגלה את ה', כך דרך האילן האדם השלם מסוגל לגלות את ה'.

לסיכום חלק זה, היזכרו בפעם האחרונה ששהיתם בטבע, שהתבוננתם בשמים זרועי כוכבים, שהבטתם אל האופק בשקיעה, בזרימת הנחלים או בעוצמת המדבר.

אילו רגשות עלו בכם באותם רגעים? אילו מילים עלו בכם באותו הזמן? מפגש האדם עם הטבע מהווה מקור השראה, מקור לרגיעה, מקור לריפוי, וכפי שראינו מקור שבו האדם מגלה את גדלות ה', אהבתו ויראתו דרך המפגש הבלתי אמצעי עם הטבע ועוצמתו.

כאשר המפגש מחובר לתורה האדם שלם יותר, מרומם באהבת ה' ויראתו.

כעת תארו לכם שיצאתם לחיק הטבע, אך נוף הים בשקיעה טובל בערמות של פסולת, פלסטיק ושקיות, התצפית מההר אל האופק עוברת דרך מחצבה ישנה ששינתה את פני הטבע, ערמת גרוטאות בצד השני וריח של עשן באוויר. האם גם אז נחווה את אהבת ה' ויראתו? ככל הנראה לא.

באופן מצער, במציאות שלנו יש פחות ופחות מקומות נקיים מפסולת ויותר זיהום אוויר, קרקע ומים, והיכולת שלנו לצאת ולהתרגש מיפי הבריאה ולהתחבר לבורא ולגלות את ה' בעת שהייה בטבע הולכת ומתדלדלת. באופן זה לא רק הטבע נפגע. מגוון המינים ובעלי החיים נפגעים, וגם אנו נפגעים. גילוי ה' בעולם מצטמצם.

הרמ"ק תיאר זאת באופן דומה בדבריו על הפסוק מתהלים (פרק קמ"ה) **וְיִרְחַמְּנוּ עַל כָּל מַעֲשֵׂיוֹ:**

"הממעיט בריותיו ממעיט רחמיו [...] שיש שר ממונה על כל משפחה ומשפחה ממשפחות הנבראים [...] והמבטל עדת דבורים או חברת זבובים או אחוזת נמלים או מרעות יתושין הרי מבטל הללו של הקב"ה".

(רבי משה קורדוברו, זוהר עם פירוש אור יקר, חלק יג עמו קצז-קצח)

כלומר, כשהאדם פוגע במעשיו של הקב"ה הוא ממעיט את מעשיו ובכך ממעיט את רחמיו של הקב"ה.

חלק ב: הטבע מבטא את המצב הרוחני-מוסרי של האדם

אם נתבונן עמוק יותר, נגלה רובד נוסף: הטבע הוא לא רק כלי לאהבת ה' ויראתו, הוא משמש גם כלי שבו הקב"ה מגלה לנו את מצבנו הרוחני-מוסרי. כוחות הטבע מתגלים לטובה כאשר אנו הולכים בדרך נכונה, וחס וחלילה הם מתגלים בעוצמתם לשלילה כאשר אנו סוטים מהדרך הישרה.

מקור ראשון ובלוט לכך הוא המבול שבא להשחית את העולם בעקבות מעשי האדם:

"וַיֵּרָא ה' כִּי רָבָה רַעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ וְכָל יֶצֶר מַחְשְׁבַת לְבוֹ רָק רַע כָּל הַיּוֹם. וַיִּנְחָם ה' כִּי עָשָׂה אֶת הָאָדָם בָּאָרֶץ וַיִּתְעַצֵּב אֵל לְבוֹ. וַיֹּאמֶר ה' אֲמַחֶה אֶת הָאָדָם אֲשֶׁר בָּרָאתִי מֵעַל פְּנֵי הָאָדָמָה מֵאָדָם עַד בְּהֵמָה עַד רֶמֶשׂ וְעַד קֶמֶשׂ וְעַד עוֹף הַשָּׁמַיִם כִּי נַחֲמָתִי כִּי עָשִׂיתֶם".

(בראשית ו, 1-7 פסוקים ה-ז)

אלף שנים מבריאת האדם הראשון ועד מה שמתואר בפרשת נח: "וַיֹּאמֶר אֱלֹקִים לְנֹחַ, קֶחַץ כָּל בְּשָׂר בָּא לְפָנַי כִּי מָלְאָה הָאָרֶץ חָמָס, מִפְּנֵיהֶם;

והִנְנִי מִשְׁחִיתֶם, אֶת הָאָרֶץ" (בראשית ו, ג). האנושות כולה נחרבת במבול, ומתחילה שושלת חדשה דרך נח ושלושת בניו. "וְאֲנִי הִנְנִי מֵבִיא אֶת הַמַּבּוּל מֵיִם עַל הָאָרֶץ לְשׁוֹחַת כָּל בֶּשֶׂר אֲשֶׁר בּוֹ רוּחַ חַיִּים מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם כָּל אֲשֶׁר בָּאָרֶץ יִגָּע. וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתְּךָ וּבֵאתָ אֵל הַתְּבֵה אִתְּךָ וּבְנִיךָ וְאִשְׁתְּךָ וּנְטֵי בְנֶיךָ אִתְּךָ" (שם, יז-יח). המבול 'מאפס' חזרה את העולם לראשיתו, ומתחילה שושלת חדשה של נח ובני משפחתו.

דוגמה נוספת היא **הפיכת סדום** בעקבות מעשיהם הרעים של אנשי סדום, שהביאה למטר של גופרית ואש מן השמים והשחיתה את ערי סדום על כל יושביהן: "וַיֹּאמֶר ה' זַעֲקֵת סֹדֵם וְעַמָּהּ כִּי רָבָה וַחֲטֵאתֶם כִּי כְבֹדָה מְאֹד" (שם יח, כ). אברהם מצליח להציל את לוט ומשפחתו, ולבסוף: "וְהָיָה הַמִּטֵּיר עַל סֹדֵם וְעַל עַמָּהּ גִּפְרִית וְאֵשׁ מֵאֵת ה' מִן הַשָּׁמַיִם. וַיַּהַפֵּךְ אֶת הָעָרִים הָאֵל וְאֶת כָּל הַבְּכָר וְאֶת כָּל יֹשְׁבֵי הָעָרִים וְצִמְח הָאֲדָמָה" (שם יט, כד-כה).

הדוגמאות הראשונות הן אוניברסליות, אך יש רמה נוספת של ברית מיוחדת בקשר בין הקב"ה ובין עם ישראל, המתבטאת בחיבור לארץ ולאקלים המיוחד שלה:

כתוב במפורש בספר דברים שזוהי ארץ אשר עיני ה' אלוקיך בה. הקשר שלנו עם הקב"ה עובר דרך ארץ ישראל ומצב הטבע:

"וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שְׂמָה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הָרִים וּבִקְעֹת לְמִטֵּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתָּה מַיִם. אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ דִּרְשׁ אֶתָּה תְּמִיד עֵינֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בָּהּ מִרְשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה".

(דברים יא, יא)

כלומר, יש קשר מיוחד בין הקב"ה, עם ישראל וארץ ישראל. מיד לאחר מכן הפסוקים הבאים מתוך פרשת "והיה אם שמוע" מרחיבים את הקשר שבין המצב הרוחני לגשם ולמזון:

”וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ תִשְׁמָעוּ אֶל מִצְוֹתַי אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם לְאַהֲבָה ה' אֱלֹהֵיכֶם וּלְעֲבֹדוֹ בְּכֹל לְבַבְכֶם וּבְכֹל נַפְשְׁכֶם. וְנָתַתִּי מִטֶּר אֲרֻצְכֶם בְּעֵתוֹ יוֹרֵה וּמִלְקוֹשׁ וְאֶסְפַּת דְּגָנְךָ וְתִירְשֶׁךָ וַיִּצְהַרְךָ. וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשׂוֹדֶךָ לְבַהֲמֹתֶךָ וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ. הַשְּׁמֵרוּ לָכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסִרְתֶּם וְעַבַדְתֶּם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם. וְחָרָה אַף ה' בְּכֶם וְעֶצֶר אֶת הַשָּׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מִטֶּר וְהִאֲדָמָה לֹא תִתֵּן אֶת יְבוּלָהּ וְאֲבַדְתֶּם מְהֵרָה מֵעַל הָאָרֶץ הַטְּבָה אֲשֶׁר ה' נָתַן לָכֶם.”

(דברים א, יג-ז')

נוצרת כאן משוואה: כאשר אנו סרים מן הדרך ועובדים אלוהים אחרים, זה בא לידי ביטוי ישיר באקלים של הארץ – הגשם אינו יורד בעיתו, דבר המשפיע על כל תהליך גידול המזון ומביא לרעב.

דוגמה נוספת, מוחשית מאוד, אנו רואים בחומש ויקרא: ”וְשִׁמְרֶתֶם אֶת כָּל חֻקֹּתַי וְאֶת כָּל מִשְׁפָּטַי וְעִשִּׂיתֶם אֹתָם וְלֹא תִקְיָא אֶתְכֶם הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲנִי מְבִיא אֶתְכֶם שָׁמָּה לְשִׁבְתָּ בָּהּ” (ויקרא כ, כב). כאשר עם ישראל אינו שומר את החוקים והמשפטים – הארץ מקיאה אותנו ממנה.

מפרש המלבי"ם על הפסוק: "משל האדם המפונק הבלתי סובל מאכל הבלתי נאות לטבעו ומבטנו יורישנו הטבע על ידי קיאה. כך הארץ מקדושתה אינה סובלת מעשים המתועבים האלה ואי אפשר שיתקיימו יושביה עליה עם המעשים האלה".

הקשר בין עם ישראל ובין הארץ הוא כחלק מן הגוף החי. כאשר הגוף אוכל דבר שהוא אינו מסוגל להכיל, הוא מקיא אותו החוצה. וכאשר אנו לא הולכים על פי חוקי התורה – הארץ מקיאה אותנו.

רגע לפני הכניסה לארץ ישראל ופטירתו של משה רבנו, מסיים משה לכתוב את התורה. הוא יודע שאחרי מותו עם ישראל יסורו מהדרך, ובעקבות זאת יענשו בחומרה. כפי שכתוב בפסוקים המסיימים את פרשת וילך:

"הקהילו אלי את כל זקני שבטיכם ושטריכם ואדברה באזניהם את הדברים האלה ואעידה בם את השמים ואת הארץ. כי ידעתי אחרי מותי כי השחת תשחתו וסרתם מן הדרך אשר צייתי אתכם וקראת אתכם הרעה באחרית הימים כי תעשו את הרע בעיני ה' להכעיסו במעשה ידיכם. וידבר משה באזני כל קהל ישראל את דברי השירה הזאת עד תמם".

(דברים לא, כח-ל)

ומהי אותה עדות של השמים והארץ? שירת האזינו היא כריתת ברית בין עם ישראל לקב"ה. בכל ברית יש עדים, ובברית הזאת הם השמים והארץ. "האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי" (דברים לב, א-ב). מפרש רש"י במקום:

"ותשמע הארץ. ולמה העיד בהם שמים וארץ? אמר משה: אני בשור ודם, למחר אני מת, אם יאמרו ישראל לא קבלנו עלינו הברית, מי בא ומכחישם? לפיכך העיד בהם שמים וארץ - עדים שהו קיימים לעולם. ועוד, שאם יזכו יבאו העדים ויתנו שוכם, הגפן תתן פריה והארץ תתן יבולה והשמים יתנו טלם, ואם יתחייבו תהיה בהם יד העדים תחלה - "ועצר את השמים ולא יהיה מטור והאדמה לא תתן את יבולה" (דברים יז), ואחר כך "ואבדתם מהרה" (שם יא) על ידי האמות".

כלומר, שמים וארץ היו כאן לפנינו ויהיו כאן אחרינו. הם עדים לברית שנכרתה בין עם ישראל לקב"ה לפני הכניסה לארץ ישראל, ובהם בא לידי ביטוי השכר או העונש, בהתאם להתנהגות של עם ישראל.

הרב יובל שרלו (מתוך עלון "שבתון" לפרשת האזינו תש"פ) מחדד נקודה נוספת מתוך הפרשה. לדבריו, השמים והארץ משקפים לנו את המציאות המוסרית שלנו:

"אנו יודעים היום כי חיים אלה מותירים את חותמם לא רק בעולמו המוסרי של האדם, אלא גם בסביבת המציאות בה הוא חי. בשעה שהמין האנושי חי כך הוא הורס את הבריאה האלוקית - השמיים הארץ - בפועל ממש. הוא מנצל את משאבי העולם עד תום, מזהם אותו בלי לחשוב על הדורות הבאים ועל עתידו שלו, ופוגע בהיקף הגדול של העולם סביבו. לא זו בלבד, אלא שבשעה שאנו מטפחים את עצמנו כחברה חמדנית וצרכנית, מדובר באופן עמוק יותר של דמות האדם וצלמו, ובהשחתה מוסרית. אלה אינם נותרים בחברת בני האדם בלבד, אלא מופיעים במציאות בעולם ההולך ומתכלה לנגד עינינו. **ייתכן אפוא כי השמיים והארץ שבפרשת השבוע מעידים מעצם מהותם על כך. הם הסופנים את העיוותים שבדרך חיינו, וללא התערבות מיסטית הם משדרים לנו את המציאות המוסרית שאנו חיים בתוכה.**"

כלומר, בתקופה שבה אנו חיים היום יש משבר סביבתי אקלימי. זה בא לידי ביטוי "בשמים ובארץ" – בזיהומים, בפליטות גזים, בהצפות, בשיטפונות, בהכחדת מינים ועוד. אומר לנו הרב יובל שרלו שזה מצב מקולקל, ומי שקלקל הוא אנו, בני האדם.

לסיכום חלק זה –

אם בחלק הקודם שמנו דגש על גילוי ה' בעולם ועל החיבור החזק בין התורה לעולם, בחלק זה ראינו שיש קשר נוסף בין העולם והאדם – דרך מצב הטבע הקב"ה משקף לאדם את המצב הרוחני-מוסרי. השמים והארץ הם עדים לברית שנכרתה בין הקב"ה ובין עם ישראל, ודרכם אנו מקבלים שכר או עונש על פי התנהגותנו.

חלק ג: להתהלך עם חוקי הטבע ולא נגדם

בפתיחת פרשת בחוקותיי אנו רואים את אותו רעיון שראינו בחלק הקודם – אם אנו הולכים בדרך התורה, אזי הברכה תגיע אלינו. אך במבט עמוק יותר יש רובד נוסף המבאר מה עוד עלינו לעשות כדי לזכות לברכה:

”אם בַּחֲקוֹתַי תֵּלְכוּ וְאֶת מִצְוֹתַי תִּשְׁמְרוּ וְעִשִּׂיתֶם אֹתָם. וְנָתַתִּי גִשְׁמֵיכֶם בְּעֵתָם וְנִתְּנָה הָאָרֶץ יִבּוּלָה וְעֵץ הַשָּׁדֶה יִתֵּן פִּרְיוֹ. וְהִשִּׁיג לָכֶם דִּישׁ אֶת בָּצִיר וּבָצִיר יִשִּׁיג אֶת זֶרַע וְאִכְלֹתֶם לַחֲמֹכֶם לְשׂוֹבֵעַ וְיִשְׂבַּתֶּם לְבִטַח בְּאֶרְצְכֶם. וְנָתַתִּי שְׁלוֹם בְּאֶרֶץ וּשְׂכַבְתֶּם וְאִין מִחְרִיד וְהִשְׁפַּתִּי חַיָּה רְעָה מִן הָאָרֶץ וְחָרֵב לֹא תֵעָבֵר בְּאֶרְצְכֶם.”

(ויקרא כו, ג-י)

מהם אותם חוקים שאנו נדרשים ללכת בעקבותיהם? אילו חוקים אנו מזהים בפסוקים? מבאר הילקוט שמעוני כך:

”דבר אחר אם בחקתי תלכו חוקים שחקקתי בהם את השמים ואת הארץ, שנאמר אם לא בריתי יומם ולילה חוקת שמים וארץ לא שמתי, חוקים שחקקתי בהם את השמש ואת הירח שנאמר כה אמר ה' נותן שמש לאור יומם חקות ירח וכוכבים לאור לילה, חוקים שחקקתי בהם את הים שנאמר בשומו לים חקו. חקים שחקקתי בהם את החול שנאמר אשר שמתי חול גבול לים חק עולם, חוקים שחקקתי בהם את התהום שנאמר בחוקו חוג על פני תהום חוק וחוג לגזרה שוה.”

(ילקוט שמעוני על פרשת בחוקותיי תער, ג)

מה ניתן ללמוד מהפסוקים ומהמדרש? העולם בנוי על פי חוקים. חוקי הטבע, יום ולילה, שמים וארץ, שמש וירח, ירח וכוכבים, מחזור המים, מחזור הזרע ועוד. אך עלינו לזכור שחוקים אלו מקיימים את העולם. אם אנו הולכים עם חוקי הטבע, אזי החוקים נשמרים, הגשם יורד בעיתו,

הארץ נותנת יבולה וכן הלאה. וכאשר אנו מפירים את חוקי הטבע והתורה והולכים נגדם, אזי השפע אינו יכול להמשיך להתקיים ולרדת אלינו כסדרו. זוהי תוצאה ישירה של המעשים שלנו. למשל פליטות מרובות של גזי חממה לאטמוספירה גורמות להתחממות כדור הארץ, וזה משפיע על משטר הגשמים, עוצמתם, תדירותם, ובסופו של דבר על החקלאות והמזון.

גם הרב קוק מתייחס לפסוקים אלו ולמדרש שהזכרנו:

“אמנם ההפגנה הנשמטית הרי כפולה היא, שהרי אנחנו חיים בתוך הטבע המקיף אותנו בחוקיו, והננו מצווים להתהלך עמם, בקשר קדושת התורה והמצווה: 'את חוקותי תשמרו' - חוקים שחוקקתי בהם שמים וארץ. אמנם הננו גם כן מאוגדים, עם כל המעשים אשר רוח האדם הולך ומחדש אותם עם כל הטכניקה כולה, וכל הסתעפויותיה. וכשם שאנו מתהלכים עם חוקי הטבע בהתאמה לדבר ה' ואור תורתו, כן אנו מתהלכים עם חוקי הטכניקה, וחייבים אנו ללכת בהם גם כן בהתאמה עם חוקי התורה ויפעת אורה. ונמצא שיש לנו יהדות טבעית ויהדות טכנית, היהדות הטבעית מובעת היא בתקיעת השופר הכלי הטבעי, אמנם היהדות הטכנית היא מובעת בתקיעת החצוצרות כלי המעשה המתוקן במפעלו של האדם, באומנתו הטכנית. [...] ונלמד את עצמנו ואת כל עמי הארץ אשר יראו כי שם ד' נקרא עלינו, כי הטכניקה האנושית נוצרה כדי לשמש את העולם ואת החיים הנועדים על פי דבר ה' להיות חיים תמימים וטהורים כאשר עשה אלקים את האדם ישר. והיא צריכה לא לבלע ולהשחית, אלא להיעשות טפל לקיומו של העולם בטהרת טבעו הבריא והרענן על פי מהלך חוקי הטבע אשר ברא אלקים חיים ומלך עולם להחיות בהם את בריותיו. ונזכור גם וביחוד אז בימי גדולתנו ופארנו כי השופר מאריך וחצוצרות מקצרות, שמצות היום בשופר. ואשרי העם יודעי תרועה ד' באור פניך יהלכו”.

(מאמרי הראי"ה, השופר והחצוצרות)

הרב אברהם יצחק הכהן קוק מתייחס לחוקי הטבע וטוען שהם מחיים את הבריות ומקיימים את העולם. עלינו להתהלך עם חוקי הטבע בהתאמה לדבר ה', והשופר והחצוצרות מבטאים מחד גיסא את חוקי הטבע (שופר) ומאידיך גיסא את חוקי הטכניקה (החצוצרה, כמבטאת את הקדמה והטכנולוגיה). הטכניקה נועדה לשמש את העולם ואת החיים בו ולא להשחית.

נשים לב לכך, שחוקי הטבע הם מעגליים – יום ולילה, סיבובי כדור הארץ סביב עצמו וסביב השמש המשפיעים על עונות השנה והמחזוריות שלהם, עונות היבול, הדיש, הזריעה, הקציר וחוזר חלילה. תקיעת השופר מבטאת את כוחו של הטבע. השופר, קרנו של האיל, בצורתו הטבעית, המעוגלת. האדם אינו יוצר אותו אלא רק מנקה אותו ומכשיר אותו לתקיעה. אף קולה של התקיעה הוא קול טבעי, חייתי, בראשיתי. החצוצרה, לעומת זאת, היא מעשה אומן, עשויה כסף, מתכת קרה, מראשיתה ועד אחריתה היא מעוצבת בידי אדם. צורתה ישרה, מוארכת, מתקדמת קדימה, וקולה מלאכותי, מהונדס, מנוכר.

נדמה לנו כיום שקיימת סתירה מהותית בין הקדמה והטכנולוגיה לבין הטבעיות המעגלית. הרב קוק קורא לאדם להשתמש בקדמה ובטכנולוגיה, לפתח את העולם אך להיות רגיש ולא להשחית את העולם.

לטבע יש יכולת פשוטה ומופלאה להתגבר על הזיהום – למשל קיבוע פחמן או חנקן – אך כאשר אנחנו פולטים לאטמוספירה יותר פחמן וחנקן בלי להגדיל את כמות העצים והצמחים שיקבעו את הפחמן והחנקן המעגליות נשברת, הטבע אינו מסוגל להתמודד עם העודף ונוצר תהליך של התחממות כדור הארץ ושינויי אקלים.

דוגמה נוספת לתהליך מעגלי הקיים בטבע הוא הטיפול בפסולת. אנו חיים בעידן של שפע של מזון, שחלק גדול מתוכו מוצא את דרכו בסופו של דבר לפח האשפה, ומשם להטמנה. הטמנת הפסולת האורגנית גורמת נזקים רבים. בין השאר היא מייצרת תשטיפים המזהמים את

הקרקע; גז חממה מתאן נפלט לאטמוספירה וגורם גם הוא להתחממות כדור הארץ. הפסולת האורגנית מהווה ארבעים אחוזים ממשקל הפסולת, והטמנתה דורשת משאבים רבים.

אך בטבע קיים פתרון פשוט לטיפול בפסולת אורגנית – יצירת קומפוסט. כאשר לוקחים את שאריות המזון שלנו לקומפוסטר הן הופכות לקומפוסט המעשיר את האדמה, וגורם למזון שלנו לגדול בה באופן הטוב ביותר. כל זאת ללא תוצאות לוואי וללא מפגעים. מחזור החיים של החומר האורגני הוא מעגלי, ואנו נדרשים רק לאפשר זאת.

לסיכום חלק זה, אנו לומדים מתוך המאמר של הרב קוק על החיבור של הטכנולוגיה והקדמה אל חוקי התורה והטבע – עלינו לפעול בעולם ולקדם אותו יחד עם התנועה המעגלית השומרת על חוקי הטבע. כלשון הרב קוק: "ששופר מאריך וחצוצרות מקצרות", וכדי לזכות לשפע שהקב"ה מבטיח לנו אנו נדרשים הן לשמור על חוקי הטבע והן ללכת בדרך התורה והמצוות. הקב"ה אסתכל באורייתא וברא עלמא. התורה והעולם – אחד.

ולסיכום המאמר –

החיבור לטבע ולשמירתו מגלם בתוכו כמה רבדים:
הראשון – הטבע ככלי שדרכו מתגלים בעולם הקב"ה, עוצמתו וגודלו, וההתבוננות בטבע מחזקת אותנו באהבת ה' וביראתו.
השני – הטבע ככלי שדרכו הקב"ה מגלה לאדם את מצבו הרוחני־מוסרי.
השלישי – הליכה עם חוקי הטבע והתורה ולא נגדם מאפשרת לשפע ולברכת ה' בעולם להמשיך ולהתקיים.
לנו נותר להביט אל השמים והארץ, וללמוד מכך את אשר עלינו לתקן.

ההרמוניה בבריאה

הרב דוב ברקוביץ¹⁹

1. חוקיות ההרמוניה האלוקית

בניגוד למתואר בפרק א בספר בראשית, שבו כל יצור הוא מציאות שלמה ועצמאית, בסיפור הבריאה בפרק ב נבראים היצורים שלא בצביונם המלא. כל נברא זקוק לכוחותיהם של נבראים אחרים כדי להוציא מהכוח אל הפועל את הכוחות המיוחדים שהתברך בהם. עניין זה מתגלה בהמשך לפסוק: "וְכָל שְׂיֵחַ הַשָּׂדֶה טָרֵם יִהְיֶה בְּאֶרֶץ וְכָל עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה טָרֵם יִצְמַח" (בראשית ב, ה). הצומח אינו מבורך בברכת ההולדה וההמשכיות, והפסוק אף מסביר מיד מדוע: "כִּי לֹא הִמְטִיר ה' אֱלֹהִים עַל הָאָרֶץ, וְאָדָם אֵינוֹ לְעַבֵּד אֶת הָאֲדָמָה".

שני יסודות חיים חסרים אפוא לצמחים: המים, ומלאכת העיבוד וההצמחה בידי האדם. מיד מביא הבורא לעולם את שני המרכיבים החסרים למימוש ברכת הפוריות הטמונה בזרעים ובצמחים. תיאור זה תואם מאוד את מה שמכונה במחקר הסביבתי "אקוסיסטמה" – סביבה המורכבת מיצורים שונים החיים באזור גיאוגרפי מסוים ומקיימים ביניהם יחסי גומלין. בתיאור הבריאה בתחילת פרק ב בספר בראשית מתממשת חיותו של העולם מתוך הדדיות שכזאת. האדם נותן חיים לאדמה ומאפשר את צמיחת היבול, ואילו האדמה מקנה מחייתה ומכוחה לקיום האדם – לא רק ביבולים אלא גם מעצמה, מן העפר שממנו עשוי גופו של האדם. האדמה נותנת מחייתה גם לשמים, שהרי נאמר "וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ" (שם ב, ו) – לחות המתאדה והופכת למים שבעננים; ואף השמים גומלים על כך בגשמי ברכה המחיים את האדמה החרבה.

זוהי החוקיות שקבע הבורא בעולם: כל אחד מן הנבראים חייב לפנות החוצה, לתת משהו מעצמו לנברא אחר, ואף הוא עצמו יוכל לממש את ברכתו המיוחדת במלואה רק אם וכאשר יקבל מברכת החיים של יצור אחר, המשלימה את כוחותיו.

2. שתי בחינות בברכת ההדדיות בבריאה

ביחידה זו נעיין במקורות שונים במחשבת ישראל העוסקים בסוגיית "ההרמוניה שבבריאה". נתוודע לשתי בחינות שונות בתיאור ברכת ההדדיות שבבריאה: א. מערכות החיים שבגוף, בעיקר בגוף האדם; ב. יחסי גומלין בין יצורים החיים זה על יד זה במערכת אחת. בספר **מורה נבוכים** של הרמב"ם נמצא התייחסות לשתי הבחינות הללו. כדי להבין את גישתו של הרמב"ם להתבוננות ברזי הבריאה נקדים בדבריו החשובים על מצוות אהבת ה' ויראת ה' בפרק שני בהלכות יסודי תורה:

"הא-ל הנכבד והנורא הזה מצוה לאהבו וליראה אותו שנאמר, 'ואהבת את ה' אלוקיך', ונאמר, 'את ה' אלוקיך תירא'. והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאיר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול כמו שאמר דוד 'צמאה נפשי לאלוקים לא-ל חי'. וכשמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות כמו שאמר דוד, 'כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו'."

כידוע, הרמב"ם היה רופא דגול ואף שימש מלכים במשרת הרופא הפרטי. במקומות שונים ב**מורה נבוכים** הוא מתאר את מה שראה כנפלאות הבורא במערכות החיים שבגופי יצורים שונים, ובעיקר בגוף האדם. כך הוא תיאר שם את ההרמוניה במערכת העצבים של האדם:

"כשתבונן בפעולות הא-לוהיות - רצוני לומר, הפעולות הטבעיות - יתבאר לך מהם ערמת הא-לוה וחכמתו בבריאת בעל החיים והדרגת תנועות האיברים ושכונותם קצתם לקצתם; וכן יתבאר לך חכמתו ותחבולתו בהדרגת ענייני כלל האיש, עניין אחר עניין. והמשל בהדרגת הנהגותיו ושכונות האיברים - המות, מה שלפניו - רך מאד, ואשר מאחוריו - קשה יותר, וחוט

השדרה יותר קשה ממנו, וכל מה שיתפשט - יתקשה; והעצבים הם כלי החוש והתנועה. והנה העצבים אשר הצטרף אליהם בהשגת החושים לבד, או בתנועה קטנה שאין בה רק טורח מעט, כתנועת העפעפים והלחי, נולדו מן המוח; והעצבים אשר הוצרך אליהם לתנועת האיברים יצאו מחוט השדרה; וכאשר אי אפשר לעצבים, מפני רכותם, ואפילו היוצאים מחוט השדרה, להניע הפרקים - עשה הא-לוה ית' תחבולה שיצאו בעצב חוטים, ונמלאו החוטים ההם בשר ושבו עורק; אחר כן יצא העצב מקצה העורק וכבר החל להתקשות, להתערב עמו מן החבל חתיכות קשות, וישוב מיתר; וידבק המיתר באיבה ויחוסר בו, אז יוכל העצב להניע האיברים על זאת ההדרגה [...]. וכן הערים האלוק ועשה תחבולה בכל איש מאישי בעלי היונקים, להיותו, כשיוולד, בתכלית הרכות ולא יוכל להיזון במזון יבש - הוכנו לו השדים להוליד החלב, כדי שיזון במזון לח קרוב ממזג איבריו, עד שיתגנבו ויתקשו איבריו ראשון ראשון בהדרגה."

(מורה נבוכים חלק ג, פרק לב)

הדוגמה הנפלאה השנייה שנקט הרמב"ם הופיעה שוב לאחר כשבע מאות שנה בדבריו של אחד מגדולי החסידות, הרב יעקב ליינר, בספרו "בית יעקב" (בתחילת פרשת וארא):

"השם [א-ל ש-ד-י] מורה על גודל הצמצום, כמו שכתוב במסכת חגיגה (דף יב.), 'אני א-ל ש-ד-י' - אני הוא שאמר לעולם די', כדי שהמקבל [ברכה או שפע חיים] יקבל כפי כוחו ולא יתבטל מפני שפע האור. וכמו שיש שדיים של האישה מן הטובת עין [ברכת 'עין טובה' של אישה שביסוד רצונה להעניק חיים] להשפיע לתינוק, שמזה נולדים השדיים המצמצמין את החלב שילך דרך נקבים דקים. אף שהשדיים מלאים חלב, אין מוציאים רק [אלא] טיפין טיפין, כדי שהתינוק יוכל לקבל שלא ייחנק. כמו כן השם ש-ד-י [...] מצמצם השפע שלא תתפשט ביותר, באופן שיוכל האדם לקבל. כי שם ש-ד-י מורה על שהשפע תצטמצם, כמו התינוק שיונק דרך השדיים. שברא השם יתברך

שיירד מזון לתינוק דרך נקבים דקים מאוד כפי בית הבליעה של התינוק."

על בסיס מדרש המתאר את שלמותם של כל הנבראים בשעת יצירתם על ידי הבורא, תיאר המהר"ל מפראג את המבנה הפיזיולוגי של החיות באופן דומה לכוונות הרמב"ם. זה לשון המדרש ממסכת חולין (דף o.ו), המופיע בניסוחים דומים בכמה מקומות בספרות חז"ל:

"דאמר רבי יהושע בן לוי: כל מעשה בראשית בקומתן נבראו, בדעתן נבראו, בצביונם נבראו שנאמר, 'ויכולו השמים והארץ וכל צבאם'. אל תקרי 'צבאם' אלא 'צביונם'. דרש רבי חנינא בר פפאי: 'יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו' - פסוק זה שר העולם אמרו. בשעה שאמר הקב"ה 'למינהו' באילנות (ביום השלישי לבריאה), נשאו דשאים קל וחומר בעצמן - אם רצונו של הקב"ה בערבוביא [שכל המינים יתערבבו זה עם זה בלי אפשרות לזהות את ייחודו וסגולתו של כל מין ומין שברא הבורא], למה אמר 'למינהו' באילנות? ועוד [דרשו הדשאים] קל וחומר - ומה אילנות שאין דרכן לצאת בערבוביא [אלא כל מין ומין מוכר בייחודו הטבעי, בכל זאת] אמר הקב"ה 'למינהו', אנו על אחת כמה וכמה [שנראים דומים זה לזה, ועלינו לצמוח באופן שבכל מין ומין יוכר ייחודו]. מיד כל אחד ואחד יצא למינו. פתח שר העולם ואמר: 'יהי כבוד ה' לעולם ישמח ה' במעשיו'."

ואלה דברי המהר"ל בפירושו לפרקי אבות, המרחיבים את הרעיון במדרש:

"ופירושו 'בדעתן' [במדרש - 'בדעתן נבראו'] - כי כאשר נברא האדם תיכף נברא בשכלו [כמבוגר] ולא כמו תינוק שאין בו דעת ואחר כך מקבל הדעת. ואף עגל וכבש אין בו הדעת מתחילת בריאתו כמו שיש להם כאשר נעשה שור ואיל. ואין אל השועל הדעת כאשר נולד כמו שיש לו אחר כך, וכן כולם. אבל במעשה

בראשית מה שיש להם בסוף היה להם מתחילת בריאתן. ופירוש בצבי ['בצביונם'], וגם ביופי שלהם, כי כל בעל חי **יש לו התפארת** [המיוחדת שלו], ואין ספק כי אחר כך כאשר כבר גדל יש **לו הפאר יותר ממה שהיה לו מתחילת בריאתו**. ואמר כי הצבי ['הצביון'] והפאר שהיה ראוי לכל אחד אחר כך היה לו מתחילה כאשר נבראו כל אחד ואחד, ומיד היה להם כל זה. ובאדם נקרא דבר זה 'צלם אלוקים' כמו שהתבאר.

ואלו ג' דברים זכר [במדרש - קומתו, דעתו, צביונו] נגד החומר והצורה, וכנגד ענין האלוקי שדבק בנבראים שאין לדבר זה עירוב עם החומר שיש בכל הנבראים. לפיכך אמר בקומתו נבראו וזה כנגד הגוף שמקבל הקומה הגשמית [...]. ואמר בדעתו נגד הצורה כי מצד הצורה הזאת נמצא הדעת לכל בעל חי, ואין ספק כי הדעת היא שלימות הנפש שהיא הצורה לכל נמצא, כמו שהקומה היא שלימות הגוף כך הדעת היא שלימות הנפש גם נפש בלא דעת לא טוב, ולפיכך אמר בדעתו נבראו. **והפאר והיופי דבר זה הוא מצד ענין אלוקי שיש בנבראים, שאין היופי מתיחס אל הגשמי כלל, וכבר בארנו זה כי היופי והפאר הוא מתייחס אל הבלתי גשמי וזה בארנו פעמים הרבה**. ואמר שהיו נבראים בשלמותן הן מצד גופן הן מצד צורתן שהוא הנפש הן מצד ענין האלוקי הדבק בנבראים והוא היופי שלהם".

(דרך חיים, י')

כאמור, הרמב"ם מתאר גם את **יחסי הגומלין בין היצורים** בפרקים **במורה נבוכים** שבהם הוא עומד על כך שעל פי אמונת ישראל הבריאה היא תוצאה של "חידוש", כלומר שהיה זמן שהיא לא הייתה קיימת. העולם הנברא הוא פרי רצונו של בורא העולם. כחלק מהטיעונים שלו, מדגיש הרמב"ם שהבריאה מלאה ביחסי גומלין בין יצורים המשפיעים טוב זה על זה. הוא מדגיש שאפשר לטעות בהבנת שורש ההזדקקות הזאת שבין היצורים, כפי שטעה אריסטו, ולחשוב שיצור המשפיע על יצור אחר כדי לסייע בקיומו של המושפע נוצר בבריאה בשרשרת

של סיבתיות – עילה ועלול. בניגוד לראייה זו של תופעת יחסי הגומלין שבבריאה, טוען הרמב"ם שהם אך ורק תוצאה של רצון בורא העולם, ורצונו הוא שכל דבר "טוב" ישפיע "טוב" על אחרים.

הנה דבריו החשובים בלשונו:

"ואריסטו אומר תמיד בפרוש, שהטבע לא יעשה דבר לבטלה – רצונו לומר, שכל פועל טבעי אי אפשר לו מבלתי תכלית אחד. וכבר באר אריסטו שהצמחים נבראו בעבור בעלי החיים; וכן באר בקצת הנמצאות שזה מפני זה, וביחוד באברי בעלי החיים [...]"

וכשתבונן בספר ההוא המישר כל מתיישר אל הכוונה [הנכונה בתיאור הבריאה], ולזה נקרא 'תורה', יתבאר לך זה העניין אשר אנחנו סובבים סביבו מתחילת 'מעשה בראשית' עד סופו. והוא – שלא באר כלל בדבר מהם [מכלל הנבראים] שיהיה [שיתהווה רק] בעבור דבר אחר, אלא כל חלק וחלק מחלקי העולם – זכר [מקרא בפרק א בספר בראשית] שהוא [הבורא] המציאו, ושמציאאותו היה נאות לכוונה [של הבורא לגביו]. וזה ענין אמרו, 'וירא אלוקים כי טוב' – כי אתה ידעת מה שבארנוהו באמרם, 'דברה תורה כלשון בני אדם' – ו[פירוש המילה] ה'טוב' אצלנו יאמר למה שיאות לכוונתנו. ועל הכל אמר, 'וירא אלוקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד' – כלומר, התחדש כל מתחדש ולא ייפסד כלל; והוא אמרו, 'מאד', כי פעמים יהיה הדבר טוב ונאות לכוונתנו לעתו ואחר כן תכזב בו הכוונה [אבל אצל הבורא הכל 'טוב מאוד', משום שאי אפשר ש'תכזב' כוונת הבורא ביצירת הנבראים].

[...] ונשקוד להאמין שזה המציאות כולו מכוון ממנו יתברך לפי רצונו, ולא נבקש לו עילה ולא תכלית אחרת כלל [שאמורה להסביר את סיבת קיום הבריאה או משהו בתוכה]. כמו שלא נבקש תכלית מציאותו ית', כן לא נבקש תכלית רצונו, אשר בעבורו התחדש כל מה שהתחדש ויתחדש כפי מה שהוא.

[...] אמנם אמרו בצמח שהוא נתנו והפקירו לבני אדם ולשאר בעלי החיים - הנה בארו אריסטו וזולתו, וכן נראה שהצמח אמנם נמצא בעבור בעלי החיים, אחר שאי אפשר להם מבלתי מזון; ואין הכוכבים כן - רצוני לומר, שאינם בעבורנו למה שייגיענו מטובם - כי אמרו, 'להאיר ולמשול' הוא, כמו שבארנו, סיפור בתועלת המגעת מהם השופעת על התחתונים. **כמו שבארתי לך מטבע שפע הטוב תמיד מדבר על דבר, והטוב הוא המגיע לעולם הוא בחוק מי שהגיע אליו, כאילו זה המושפע עליו הוא תכלית הדבר ההוא המשפיע עליו טובו וחסדו.** ולפי זה הענין צריך שנפרש כל פסוק שנמצא פשוטו מורה על היותו דבר נכבד נעשה בעבור הפחות ממנו [שמשפיע טוב על המושפע ממנו], שענינו [שכוונת הפסוק היא] - התחייב הדבר ההוא מטבעו [שברא בו אלוקים כדי להשפיע טוב בעולם, ולא משום התהוותו נעשתה כתגובה לצורך של המושפע].

(מורה נבוכים ג, יג)

הרב יהודה לייב מגור בספרו **שפת אמת** הסביר שכוונת "מנוחת השבת" משקפת את תפקיד האדם להביא את כלל הנבראים למצב שכולם משפיעים את הטוב זה על זה. בשימוש במסגרת "כלל, פרט, כלל" המוכר בסוגיות התלמוד הוא מסביר שמתוך כך הולך ונחשף השורש האלוקי של הבריאה כולה, ששורש הכול הוא מבורא העולם - וזאת מטרת מעשי בני אדם שיביאו את העולם לבחינת "יום שכולו שבת ומנוחה":

"ובשבת קודש מתגלה הרצון הטוב [שיש] לשם יתברך [...] כי בשבת קודש עולה כל דבר לשורשו. ופירוש זה [העניין] דמקודם [ממש בתחילת סיפור בריאת העולם] כתיב, "בראשית ברא [...] שמים וארץ", והוא "כלל" כל הברואים [כל הנבראים כבר התקיימו בפוטנציה ב"שמים וארץ" של תחילת הבריאה]. ואחר כך היה "בפרט" [שכל היצורים נבראו בייחודם ב"פרטים"]. ואחר כך חזר הפרט ל"כלל" [בשבת קודש] והוא

"כלל ופרט וכלל". ו[על פי ההיגיון התלמודי] "כלל" צריך ל"פרט" כו'. וה"כלל" שאחר ה"פרט" חשוב יותר מה"כלל" הראשון.

[ומשמעות הדברים מבחינת היחס בין ה"כלל" שבפסוק הראשון בספר בראשית לבין ה"כלל" השני שבתיאור יצירת שבת בסוף מעשה בראשית היא:] וימות החול הוא בבחינת ה"פרט" [שבין שני הכללים], וכל הבריאה היתה [כדי] להתרחב [מה שהיה רק בפוטנציה יתרבה להופעת ריבוי הנבראים בפרטיהם]. זה הכלל ["בראשית ברא אלוקים", הוא כדי] להכניסו בכל פרט ופרט, כמו שכתוב במדרש 'שהעולם מתרחב והולך עד שאמר הקב"ה, די!'

וגם עתה [בסוף תיאור מעשה בראשית] כתיב, 'אשר ברא אלוקים לעשות' - כי כל הנבראים משפיעין חיות זה לזה, ומכולם יש תולדות [נוספות של חיות]. וגם המלאכות וכל המעשים שפשוטי בני אדם עושים [אפילו] בלי טעם [משפיעים חיות זה לזה]. [ו]עם כל זה [על אף שנעשים המעשים בלי טעם, בכל זאת] נעשה ממנו דבר [נולד משהו חדש בעולם], מכל שכן מי [אדם] שיודע ועושה הכול לשם שמים [ברור שייעשה "ממנו דבר" - שתיוולד חיות חדשה בעולם].

ובשבת קודש מחזיר כל הבריאה להיכלל זה בזה עד השם יתברך, שמעידין הכול על הסיבה הראשונה. וזה פירוש [הפסוק], 'ויכלו השמים והארץ', שנעשין כלי אחד לכבודו יתברך. וזה שכתוב 'מה [היה העולם] חסר? המנוחה', שתכלית הפעולות הוא הביטול, שאחר כך לחזור לשורשו. ועל ידי זה כל הפעולות חוזרין עם האדם להתדבק בשורש עליון והיא המנוחה."

(שפת אמת, בראשית, שנת תרל"ה)

3. "אור ישר ואור חוזר"

במקורות מרכזיים בחלק ממסורות מחשבת ישראל תמונת ההרמוניה בבריאה מתייחסת גם ליחסי גומלין בין המציאות הרוחנית "העליונה" לבין המציאות הפיזית "התחתונה". ביטוי פשוט למציאות מיוחדת זו נמצא במדרש: "אין לך כל עשב ועשב אחד אשר אין לו מזל ברקיע שמכה אותו ואומר לו 'גדל!' (בראשית רבה י, ו). תיאור מעורר השתאות של יחסי הגומלין במישורים אלו נמצא באורות הקודש, ביחידה בכותר "אחדות העולם והתולדה":

"כשאנו מסתכלים ביצירה כולה, המוחשית, ורואים את האורגניסמוס הכללי שבה, איך החלקים קשורים הם, ושלובים זה בזה, בכל צומח, בכל חי, ובאדם איך החלקים העליונים, הנושאים עליהם הוד חשיבות כללות ואידיאליות, הם נזקקים, ביצירתם בהווייתם ובקומתם, לחלקים הפרטיים, השפלים והנמוכים. [...] כמה שאנו סוקרים בסקירה ברורה [את תמונתו המזהירה של החיבור הגדול בין "העליונים" ו"התחתונים"], מתברר לנו בדיוק פרטי.

וכמה שאין העין יכולה לחדור שמה [למרות שאי אפשר לעמוד על עומק העניינים], אנו מבינים בהבנה בהירה והשערה רוחנית מעמקת, **עד כמה כל החלקים שביש צריכים זה לזה**, ותהומות רבה והררי עד הם זה בזה משולבים ומצורפים. [אז] מוסיפה תמיד בנו ההכרה שאלמלא ההיות התחתונות, החשוכות והכעורות, לא תצאנה ולא תשגשגנה בשיא הודן ההיות העליונות, הנכבדות והמאירות, והחיבור והאיחוד הולך ומתגדל בנפשנו".

(ב, עמ' תיז)

בספרות הקבלה ההוויה כולה מתוארת כמתקדמת ומתברכת מתוך יחסי הגומלין בין "אור ישר" ששורשו בספירות ובורא עולם עצמו ויורד מלמעלה למטה, לבין "אור חוזר" שמקורו בעולם הנברא, ובעיקר

בעבודת ה' של האדם, והוא עולה מלמטה למעלה. אין אפשרות להעמיק במושגים הללו במסגרת הזאת. נביא דוגמה חשובה ופשוטה יחסית ליחסי גומלין אלו מתוך תיאור משמעות הברכות שמברכים במצבים שונים – "ברכות הנהנין" בשעת האכילה, ברכות המצוות לפני קיום מצווה וברכות התפילה השונות. הקטע הקצר (מתורגם לעברית) מופיע **בספר הזוהר:**

"וְהִיָּה עֵקֶב תִּשְׁמְעוּן אֶת הַמְשַׁפְּטִים הָאֵלֶּה וְגו' [...] וְאֶכְלַתְּ וְשִׁבְעַתְּ וּבִרְכַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ וְגו'. מִצְוָה זו לְבָרֵךְ אֶת הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא עַל כָּל מָה שְּׂאוֹכֵל וְשׁוֹתֵה וְנִהְנֶה בְּעוֹלָם הַזֶּה. וְאִם לֹא בָרַךְ, נִקְרָא גִזְלוֹ לְקְדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא [שֶׁלִּקַח מִרְשׁוֹת הַבוֹרֵא לֹא בִקְשַׁת רְשׁוֹת]... מְשׁוּם שֶׁהַבְּרָכּוֹת שֶׁמְבָרֵךְ אָדָם אֶת הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא בָּאוֹת לְהַמְשִׁיךְ חַיִּים [לְהוֹרִיד חַיִּים] מִמְּקוֹר הַחַיִּים [...] לְהַמְשִׁיךְ מִשָּׁם לְכָל הָעוֹלָם. וְכֵתוּב 'וְאֶכְלַתְּ וְשִׁבְעַתְּ וּבִרְכַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ' – וְאוֹתָן הַבְּרָכּוֹת מוֹרִיק אָדָם בָּאוֹתָם הַדְּבָרִים מֵאוֹתוֹ הַמְּקוֹר הָעֲלִיוֹן, וּמִתְבָּרְכִים כָּל אוֹתָן הַדְּרָגוֹת וְהַמְּקוֹרוֹת [עֶשֶׂר הַסְּפִירוֹת שֶׁבִקְבֵּלָה, שֶׁהֵן צִינּוֹרוֹת שֶׁל יִרְדַת שַׁפַּע הַחַיִּים, מִתְבָּרְכּוֹת מִהַבְּרָכּוֹת שֶׁל בְּנֵי אָדָם], וּמִתְמַלְאִים [בְּרֵכָה וְשַׁפַּע חַיִּים] לְהַרִיק עַל כָּל הָעוֹלָמוֹת, וְכֵלֶם מִתְבָּרְכִים בְּאַחַד.

וְעַל זֶה צָרִיךְ אָדָם לְשִׁים רְצוֹנוֹ בְּסוּד הַבְּרָכּוֹת [לְהִתְכוּוֹן], בְּדִי שִׁיתְבָּרְכוּ [גַּם] אֲבוֹת [הֵם צִינּוֹרוֹת שַׁפַּע הַחַיִּים] וְ[גַם] בְּנִים [בְּנֵי אָדָם], הַכֹּל בְּאַחַד. וּמִי שֶׁמְבָרֵךְ אֶת הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא – מִתְבָּרֵךְ, וְלוֹקַח חֶלְקוֹ מֵאוֹתָן הַבְּרָכּוֹת [שִׁיּוּרְדוֹת] בְּתַחֲלָה שֶׁל כָּל הָעוֹלָם שֶׁלְמַטָּה. בֵּינָן שֶׁשָּׂמוּ שֶׁל הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא מִתְבָּרֵךְ מִשָּׁם [מִבְּרָכּוֹת הָאָדָם], יוֹרֵד וְשׁוֹרֵה עַל רֵאשׁוֹ [שֶׁל הַמְּבָרֵךְ] הַחֶלְקַת הָרֵאשׁוֹן [שֶׁל שַׁפַּע הַבְּרָכּוֹת שִׁיּוּרֵד מִלְּמַעְלָה]... בֵּינָן שֶׁאוֹתָהּ בְּרָכָה בָּאָה וְשׁוֹרֵה עַל רֵאשׁוֹ, מִשָּׁם מִתְפַּשְּׁטֵת בְּכָל הָעוֹלָם".

(זוהר לתחילת פרשת עקב, ער ע"ב-רע"א ע"א)

על בסיס תיאור יחסי הגומלין הללו שבשורש הברכות – מלמעלה למטה ומלמטה למעלה – חכמי הקבלה ייסדו את סדר ט"ו בשבט. באותו ליל

סדר" הם הרבו באכילת פירות, וכמובן בברכות, כדי "להוריק ברכה מאותו מקור העליון" על כל אילנות הפרי. דוגמה יפה לעבודת "סדר ט"ו בשבט" אפשר לשמוע בברכה המיוחדת שחיבר החיד"א (הרב חיים יוסף אזולאי) בסדר ט"ו בשבט (נמצא בספרו "לשון חכמים"). התפילה המיוחדת מזכירה לנו שיש גם מצוות שאנו מקיימים באופן תדיר המחברות את האדם המקיים את המצווה לחיוניות ולחיות שבבריאה:

"יהי רצון מלפניך ה' אלוקינו ואלוקי אבותינו שתברך כל אילנות האתרוג להוציא פירותיהם בעתם, ויוציאו אתרוגים טובים יפים ומהודרים ונקיים מכל מום [...] ויהיו מצויים לנו ולכל ישראל בכל מקום שהם לקיים מצוות נטילה עם הלולב בחג הסוכות שיבוא עלנו לחיים טובים ולשלום [...] ושתברך כל מיני האילנות ויוציאו פירותיהם בריבוי, שמנים וטובים, ותברך את הגפנים שיוציאו ענבים הרבה, שמנים וטובים, כדי שיהא היין שלהם מצוי לרוב לכל עמך ישראל, לקיים בו מצוות קידוש ומצוות הבדלה בשבתות וימים טובים, ויתקיים בנו ובכל ישראל אותו מקרא שכתוב, 'לך אכול בשמחה לחמך ושתה לבב טוב ייניך, כי כבר רצה האלוקים את מעשיך'."

תיאור מרתק ביותר של יחסי גומלין בין מערכות החיים שבתוך "העולם הפיזי" לבין עצמן, ויחד עם זאת של החיבור בין יחסי גומלין אלו לבין ההרמוניה של "העליונים" ו"התחתונים", נמצא בפירושו של הרב שבתי סבתו בספרו "ותישאני רוח – האורות הגנוזים בפרשת השבוע ובדברי חז"ל". כך מבין הרב סבתו את הדינמיקה המורכבת המביאה חיים לעולם בכלל, ולאדם בפרט, שבתהליך ה"פוטוסינתזה":

"אחד התהליכים המופלאים בטבע, המתבצע מידי יום ביומו (נקרא) בשם 'תרכובת האור' (פוטוסינתזה).

בעלים הירוקים של הצמח קיים חומר הנקרא בשם 'כלורופיל', אשר מעניק להעלים את הגוון הירוק. לחומר הזה תכונה מופלאה. הוא מסוגל 'ללכוד' את האנרגיה המתקבלת מקרני

השמש הפוגעות בו, ולהשתמש בה ליצירת פעולת גומלין לבניית גוף הצמח. דהיינו לפרק את מולקולות החומרים לדמתם האטומית, ולשוב ולבנותם מחדש מחומרים אחרים.

השורשים יונקים מים מן האדמה, הצמח קולט פחמן מן האוויר והם נפגשים ביחידת הכלורופיל. החומר המיוחד הזה משתמש באנרגיה המופקת מקרני השמש כדי לבקוע את מולקולות המים והפחמן ולמזגן מחדש בצורה חדשה בצורת מולקולת סוכר העשירה באנרגיה (שמקורה באור השמש). באופן הזה בונה הצמח את גופו.

באכלנו את הצמח אנו סופגים בעצם את האנרגיה האצורה במולקולות הסוכרים, והיא נאגרת בשרירים ובשאר התאים. במקור האנרגיה הזו הייתה אצורה בקרני השמש. **ממה נוצרה האנרגיה בקרני השמש? מאורו של בורא העולם מחולל כל יוצא אפוא, שהמזון החומרי הסופי נוצר כתוצאה מהתערבות האור האלוקי במציאות.**

תהליך ירידת האור האלוקי הרוחני והתערבותו ליצירת ממשות גשמית וחומרית, בנוי משלושה שלבים:

שלב א - עדיין בעודו אור רוחני - משה רבנו עולה אל הר סיני ושוהה ארבעים יום ללא אכילה וללא שתיה. כיצד הוא מתקיים? הוא מתקיים וניזון מן האור האלוקי בשלב הראשון לפני התגשמותו. האור הזה חודר אל גופו ואפילו מקרין החוצה אל הסובבים אותו.

שלב ב - האור יוצר מן זהו הלחם מן השמים אשר ניזונו בו בני ישראל במדבר. בשלב זה האור חודר אל טיפות המים שבטל הבוקר ומתגבש לגבישים קטנטנים שקופים כיהלומים ונמסים כגרגירי ברד. טעם הגבישים מתוק כדבש והם מכסים את פני האדמה בין טיפות הטל.

שלב ג - לחם מן הארץ. בונה אור ה' את אנרגיית השמש המוקרנת לשיבולת החיטה אשר בונה בעזרתו את עצמה.

כאשר אוכל האדם את הלחם הוא קולט את אנרגיית השמש
ובתוכה האור האלוקי".

(ותישאני רוח, פרשת עקב, עמ' 120-121)

4. סיכום

בספרו "מקדש החיים: זוגיות ומשפחה וסוד עץ החיים" מתייחס הרב דוב ברקוביץ לברכת ההרמוניה בבריאה כפי שזו מתוארת בפרק ב בספר בראשית, בקטע שהבאנו בתחילת היחידה הזאת. הרב ברקוביץ מציע את "ברכת החסר" בנבראים כבסיס להרמוניה הממששת את "הטוב" של הבורא בבריאה:

"החסר הוא חלק מן הברכה הטמונה בעולם. ברכת החסר של כל נברא יוצרת את רקמת ההדדיות, ההתקשרות וההזדקקות. אחת הברכות המיוחדות שנקבעו בידי חכמי ההלכה היא: 'ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם, בורא נפשות רבות וחסרונן, על כל מה שבראת להחיות בהם נפש כל חי, ברוך חי העולמים'. נוסח הברכה נראה מסורבל, ומפרשי התלמוד השונים נחלקו בדעותיהם בעניין פשוט. פירוש מרכזי אחד מציע שעצם מעשה האכילה מלמד את האדם על ברכת החסר. הרי איך ייתכן שעץ, המגדל פרי לתומו, מצמיח פרי המתאים בדיוק לצרכי גוף האדם ואף טעים לחיכו?

רק בבריאה שהיא מרקם של כוחות חיים המשלימים אלו את אלו יכול החיסרון להוות בסיס לברכת החיים של הבורא. על כן צריך האדם לברך לא רק על גילוי כוחותיו המופלאים של הבורא בברכות כמו 'עושה מעשה בראשית' או 'כוחו וגבורתו מלא עולם' אלא גם לברך בקביעות על כך שה' הוא 'בורא נפשות רבות וחסרונן', גם למשל בצורך שלו עצמו למזון ומחייה, אחרת ימות, ושהשלמת חסרונות אלו הוטלה 'על כל מה שבראת'.

ההתבוננות ביסודות החיים מגלה לנו, אם כן, סוד גדול:

האחדות שביסוד הבריאה מתגלית רק מתוך הדדיות והזדקקות. רק כך מתגלה שלהופעות המגוונות של החיים יש שורש אחד: חוכמתו של הבורא ורצונו ב'טוב' ובחיים, אשר מימושם מתאפשר רק מתוך הכרת החסר שבכל נברא ובהשלמתו בידי נברא אחר".

(מקדש החיים, עמ' 74)

תיאור עשיר המפרט את ברכת הבורא, את טובו ואת חסדו, שבהם נבראים מוריקים את שפע החיים של הבורא על נבראים אחרים, נמצא בספר תהלים (פרק קד, ובאופן מצומצם יותר בפרק סה שם).

אולי הנבואה המפורטת הראשונה על אודות חידוש החיים בעולם באחרית הימים היא זאת המופיעה בפרק ב בספר הושע, מי שמתואר בבחינת "תחילת דבר ה'" (הושע א, ב). הנבואה מתמקדת בהעצמת יחסי גומלין בין מערכות החיים שבטבע ובינן לבין בורא העולם:

"וְכִרְתִּי לָהֶם בְּרִית בְּיוֹם הַהוּא עִם תִּיַת הַשָּׂדֶה וְעִם עוֹף הַשָּׁמַיִם וְרִמְשׁוֹ הָאֲדָמָה וְקִשְׁתּוֹ וְחֶרֶב וּמִלְחָמָה אָשׁוּבוֹר מִן הָאָרֶץ וְהַשְּׂכָבְתִּים לְבִטָּח. וְאֶרְשָׁתִּיךָ לִי לְעוֹלָם וְאֶרְשָׁתִּיךָ לִי בְצֹדֵק וּבְמִשְׁפָּט וּבְחֶסֶד וּבְרַחֲמִים. וְאֶרְשָׁתִּיךָ לִי בְאֱמוּנָה וְיָדַעְתָּ אֵת ה' וְהָיָה בְיוֹם הַהוּא אֶעֱנֶה נְאֻם ה', אֶעֱנֶה אֵת הַשָּׁמַיִם וְהֵם יַעֲנֵנו אֵת הָאָרֶץ. וְהָאָרֶץ תַּעֲנֶה אֵת הַדָּגָן וְאֵת הַתִּירוֹשׁ וְאֵת הַיִּצְהָר, וְהֵם יַעֲנֵנו אֵת יִזְרְעֵאל. וְזִרְעִיתִיךָ לִי בְאָרֶץ וּרְחַמְתִּי אֵת לֹא רַחֲמָה, וְאִמְרָתִי לֹלֵא עִמִּי עָמִי אֶתָּה, וְהוּא יֹאמֶר אֱלֹדִקִּי".

"בל תשחית"

הרב אברהם סתיו²⁰

י"ח דר הזעם עצמו הוא חדר די קטן שבמרכזו עומד שולחן יציב – עליו מציבים את החפצים להריסה.

על השולחן מחכים לנו שני לומים אמיתיים וכבדים מברזל מגולוון, ובפינת החדר יש ערימה ענקית של זכוכיות ושברי מחשבים, עדות אילמת לזעם ולעצבים הרופפים של אלה שביקרו בחדר לפנינו.

המוזיקה הקצבית מתחילה, בדיקת בטיחות אחרונה של המפעיל שמוודא שציוד המיגון והמסכה נמצאים במקום הנכון – ואפשר להתחיל לשבור!

לקחתי אגרטל פרחים מחרסינה עם ציורים בסגנון סיני, העמדתי אותו על השולחן, ולאחר היסוס קל ותהליך מהיר של הסרת עכבות מוסריות ומעבר למצב חוליגני אלים אני מוריד את לום הברזל הכבד בכל הכוח על האגרטל המסכן, שמתנפץ לאלפי רסיסים בצליל מדהים ומשכר של אנרכיה".

(ביקרנו בחדר הזעם היחיד בישראל", אסף קמר, Ynet)

הכתבה המצוטטת מתארת מבפנים את תופעת "חדרי הזעם", שאנשים באים אליהם כדי לשבור חפצים תמורת תשלום. מה דעתכם על התיאור? האם זו פעילות לגיטימית? הכתב עצמו מעיד על "עכבות מוסריות" שנדרש להתגבר עליהן. אבל מה הבעיה בעצם? הרי הוא לא הרס דבר שאינו שלו!

מקור דין "בל תשחית" נמצא בפרשת שופטים, כחלק ממכלול דינים שנאמרו למי שיוצאים למלחמה:

"כִּי תִצּוּר אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְּשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָה לְנִדַּח עָלֶיהָ גֵרֶזֶן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאַתָּה לֹא תִכְרֹת כִּי הָאָדָם עֵץ הַשֹּׁדֶה לְבֹא מִפְּנֵיהֶ בְּמִצּוֹר: רַק עֵץ אֲשֶׁר תִּדְעֶ כִּי לֹא עֵץ מְאָכָל הוּא אֹתוֹ תִשְׁחִית וְכִרְתָּ וּבְנִיתָ מְצוֹר עַל הָעִיר אֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה עִמָּךְ מִלְחָמָה עַד רִדְתָּה".

(דברים כ, יט-כ; פרשת שופטים)

נסו להתבונן בפסוקים ולחשוב: מהו הנימוק שהתורה נותנת לאיסור להשחית את עצי העיר? מדוע יש הבחנה בין עץ מאכל לעץ סרק? להלן נציע ארבע הבנות שונות של איסור "בל תשחית".

קריאה ראשונה: ראיית הנולד וחסכנות אישית

רבי משה בן נחמן, הרמב"ן, מדגיש שהאיסור להשחית עצי פרי במהלך מצור נאמר בסיטואציה מסוימת בלבד:

"דע כי זו המצוה כשנצור על עיר להלחם עליה לתפשה שנצטוינו לחמול עליה כאשר נחמול על שלנו אולי נכבוש אותה, אבל בצאתנו אל ארץ אויב נשחית ונחבל כל עץ טוב."

(השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם, שכחת העשין מצוה ו)

דווקא כאשר אנו מבקשים לכבוש עיר ולשבת בה מנחה אותנו התורה לא לכרות את עצה. בפירושו על התורה מסביר הרמב"ן שטעם הדבר הוא "כי תבטחו בשם שייתן אותה בידכם". התורה דורשת מאיתנו לא לנהוג בפזיזות, ולא להשחית את העתיד למען ההווה.

גישה זו של "בל תשחית" כאיסור על בזבזנות הרחוב תלמידו וכן דודו של הרמב"ן, רבי יונה גירונדי:

"וכן הוזהרנו בזה שלא לפזר ממון לריק אפילו שוה פרוטה."

(ספר שערי תשובה לרבנו יונה, שער ג, אות פב)

קריאה שנייה: לראות את הזולת

רבנו יונה צועד צעד נוסף וקושר את איסור בל תשחית להנחיה המובאת בגמרא במסכת יבמות:

“לא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים להם”.

(תלמוד בבלי מסכת יבמות דף יא, ע"ב)

גם אם לנו, באופן אישי, העץ אינו נדרש, ישנה חובה מוסרית להתחשב בכך שאחרים עוד יזדקקו לו. גם לפי גישה זו, האיסור מוגבל לחפצים שיש מהם תועלת לאדם. בתשובה ידועה של רבי יחזקאל לנדא, הנודע ביהודה, הוא כותב שאיסור "בל תשחית" אינו חל על ציד של חיות בר ביערות:

“עיקר איסור בל תשחית שלא ישחית דבר שיכול האדם ליהנות ממנו לא ישחית ויפסיד אותו ההנאה. ואולי אפילו בדבר של הפקר שייך זה. אבל דבר שאין בו הפסד לשום אדם לא שייך בל תשחית, ואם כן הני חיתו יער כל זמן שהם בחיים אין בהם שום הנאה לאדם רק עיקר הנאה במותן בעורותיהם ובבשרם ואיך נימא שיהיה אסור להמיתם משום בל תשחית”.

(שו"ת נודע ביהודה מהדורא תניינא, יורה דעה סימן י')

ראוי לציין שבהמשך התשובה הוא מתנגד לציד לשם הנאה, בשל האכזריות שבו. אבל הוא אינו חושב שיש בעיה של "בל תשחית" בדברים שאין בהם הנאה לבני אדם.

קריאה שלישית: השחתת מידות הנפש

הרחבה דרמטית של האיסור ומשמעותו נמצאת בספר החינוך:

“שורש המצוה ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כחם, ולא כן הרשעים אחיהם של מזיקין שמחים בהשחתת עולם”.

(ספר החינוך, פרשת שופטים, מצווה תקכט)

איסור "בל תשחית" נועד לעצב בני אדם ששונאים את ההרס וההשחתה וחפצים בחיים ובבניין. מחד גיסא קריאה זו מרחיבה את האיסור גם ביחס לדברים שאין בהם הנאה לבני אדם, ומאידיך גיסא היא מצמצמת אותו רק לפעולות בעלות אופי מובהק של השחתה. לפי גישת בעל ספר החינוך נראה כי כאשר אדם עושה דברים למען טובתו והנאתו, אין שום מגבלות על פעולותיו. כך משתמע גם מלשון הרמב"ם:

“אין קוצצין אילני מאכל שחוץ למדינה ואין מונעין מהם אמת המים כדי שייבשו, שנאמר לא תשחית את עצה, וכל הקוצץ לוקה, ולא במצור בלבד אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה, אבל קוצצין אותו אם היה מזיק אילנות אחרים, או מפני שמזיק בשדה אחרים, או מפני שדמיו יקרים, לא אסרה תורה אלא דרך השחתה”.

(רמב"ם, הלכות מלכים פרק ו, הלכה ח)

הרמב"ם מדגיש שדווקא "דרך השחתה", דהיינו ונדליזם לשמו, נאסרה. אולם כל פעולה שנעשית לטובת האדם ולהנאתו – מותרת.

קריאה רביעית: לעובדה ולשומרה

שלוש הגישות שראינו עד כה התמקדו בגוון זה או אחר של טובת האדם. בין אם מדובר בדאגה לעתידו של האדם המשחית, בין אם מדובר בדאגה לחבריו או למידות הנפש שלו. גישה שונה נמצאת בדברי רש"ר הירש:

"האיסור להשחית אילנות שלא לצורך בעת מצור נאמר רק דרך דוגמה, ו'בל תשחית' אוסר להרוס שום חפץ שלא לצורך. נמצא ש'לא תשחית' האמור כאן הוא אזהרה מקיפה לאדם: אל ינצל לרעה את מעמדו בעולם כדי להשחית דברים מתוך מצב רוח, תאוה או אפילו רק מתוך תוסר מחשבה. ה' שת את עולמו לרגלי האדם כדי שישתמש בו בחכמה, ורק לצורך זה נתן לו רשות 'לכבוש' את הארץ ו'לרדות' בה".

(רש"ר הירש דברים כ, כ; פרשת שופטים)

לפי רש"ר הירש האדם אחראי שלא להשחית את הברייה מתוך קלות דעת, ולהקדיש מחשבה ומאמצים למען מזעור הנזק ו"החתימה האקולוגית" של האנושות בבריאה. מתוך כך עשויות לבוע השלכות מעשיות רבות, כמו אלו שציין הרב אליעזר מלמד:

"בעבר היכולת של האדם לפגוע בסביבה היתה קלושה, ולכן עיקר האיסור היה מכוון כלפי הפגיעה בעצי פרי או באמת המים שמשקה אותם. אולם בדורות האחרונים, בעקבות פיתוח הטכנולוגיה וריבוי האוכלוסייה, היכולת של האדם לזהם את האוויר, הקרקע והמים ולהשחית גברה מאוד, וחובה גדולה

מוטלת על מנהיגי כל מדינה וקהילה - לקבוע חוקים ותקנות להגנת הסביבה, ומצווה מהתורה על כל אדם לשמור חוקים אלו כדי שלא להשחית את משאבי הטבע".

(פניני הלכה, כשרות חלק א יג, ז)

נחתום בתיאור של הרב אריה לויין על היחס של הרב אברהם יצחק הכהן קוק להשחתת שלא לצורך, וננסה לחשוב אילו מן הגישות באות לידי ביטוי בדבריו:

"בשנת תרס"ה כשזכיתי בחסדי העליון יתברך שמו לעלות על אדמת הקודש ביפו שיחרתי בראשונה את פני רבינו הראי"ה קוק זצ"ל, וקיבלני בסבר פנים יפות כדרכו בקודש לכל אדם. אחרי תפילת מנחה גדולה יצא רבנו כדרכו בקודש לשוח בשדה לצמצם מחשבותיו ואני נלוויתי אליו. בדרך קטפתי איזה עשב או פרח. הזדעזעו רבנו ואמר לי בנחת האמן תאמין לי שמימי נזהרתי לבלתי קטוף בלי תועלת עשב או פרח שיכול לגדול או לצמוח כי אין לך עשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה האומר לו גדל. כל ציץ עשב אומר דבר, כל אבן לוחשת איזה סוד, כל בריה אומרת שירה. הדברים שיצאו מלב טהור וקדוש נחלקו עמוק בליבי ומאז התחלתי להרגיש ביותר את מידת החמלה על כל דבר".

(איש צדיק היה, עמ' 47)

שבת מכוננת את היחס הנכון בין האדם לבריאה

הרב בניהו טבילה²¹

בעת הנוכחית הפכה שמירת הסביבה מנושא שעניין אך מעטים, יודעי דבר, לנושא בוער שאי אפשר להתעלם ממנו. קיץ תשפ"ג (2023) היה הקיץ החם ביותר מאז החלו המדידות (והקר ביותר בשנים הקרובות, אם תתממשנה התחזיות). ימי השרב, השריפות והשיטפונות שהביא איתו קיץ לוחט זה בחלקים שונים של העולם גורמים גם לספקנים מושבעים להבין שאי אפשר להתעלם ממשבר האקלים. אין מדובר בנושא תיאורטי, אלא בעניין שיש לו השלכות על היבטים שונים בחייו של כל אחד מאיתנו. הוא כבר מורגש במחירי הפירות והירקות, בחשבון החשמל המשקף צריכה גבוהה של מיזוג אוויר (שגם הוא בתורו מזהם את הסביבה ומחריף את הבעיה), בהתחממות מי הימים והאוקיינוסים ועוד. מי שביקר בשמורת האלמוגים באילת בשנים האחרונות נוכח לראות מקרוב היבט מצער נוסף של ההתחממות הגלובלית ושל גורמי זיהום אחרים: היכחדות מואצת של אלמוגים, שמלבד יופיים הם תורמים תרומה חיונית לסביבתם.

הטמפרטורה העולה בימים ובאוקיינוסים גורמת לשינוי בחומציות המים, לשגשוג של מיני בעלי חיים אחדים (בהם מינים פולשים) ולהיכחדות של אחרים. בנוסף, גם תכולת המים משתנה. השעבוד שלנו לפלסטיק ותוצריו גורם לזיהום הימים והאוקיינוסים בתוצרי הפירוק שלו – חלקיקים קטנים, מיקרו פלסטיק, שמתגלגלים לכל פינה בבריאה. התבוננו פעם בעגלת הסופר שאתם או הורכם מגלגלים לקופה כשאתם עורכים קניות לכבוד שבת, וחשבו על היחס בין מזון וחומרי ניקיון לאריזות ניילון ופלסטיק, על משך השימוש ברוב האריזות שנע בין דקות לימים אחדים, ועל משך החיים שלהם בטבע. בימים ובאוקיינוסים, אומרים מדענים, צפויים להיות יותר חלקיקי פלסטיק כאלה מדגים, בעתיד הנראה לעין. למרות שאת חלקיקי המיקרו־פלסטיק איננו רואים בעין, והשפעתם הבריאותית עוד לא נחקרה לחלוטין, מדענים ורופאים מעריכים שהם גורמים נזק משמעותי לבעלי חיים ולבני אדם.

נוכח המשברים הסביבתיים המתוארים כאן דרושה מחשבה יסודית

הבוחנת את מושגי היסוד, ודרושה התגייסות לפעולה קונקרטית. נפתח בחשיבה על המסגרת המושגית. מנקודת מבט תורנית, מדובר בשמירה על הבריאה, יצירתו של הקב"ה, לא על ה"סביבה", כלומר סביבתו של האדם. ואומנם, חלק מהתפיסות הסביבתיות המערביות מדגישות את האדם וצרכיו, ומצביעות על הנזק שנגרם לו כתוצאה מפגיעה בכדור הארץ והכחדת מינים. לעיתים מדגישים פעילי סביבה היבטים חומריים של העולם, ומתייחסים אליו באופן מכני, כאל מכונה גדולה שקלקול חלקים ממנה משפיע על כולה. גם אם זה נכון כתיאור מדעי, יש בכך כדי לצמצם את מבטנו על הבריאה. הרחבת השיחה הסביבתית הכרחית כדי להעשירה, לגוונה ולהוציאה מהמבוי הסתום שאליו נקלעה. לתורה יש תפקיד משמעותי בכך.

העוסקים בנושא החובה לשמור על הבריאה נוטים לשוב ולצטט את דברי הקב"ה לאדם הראשון (מדרש קהלת): "תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי" כאילו הם המקור היחיד או העיקרי לחובה זו. ואולם, עיון במקרא מלמד שחובה זו היא יסודית הרבה יותר, ושורשה כבר בפרשת בראשית, לפי פרשנותם של ראשונים ואחרונים. בריאת האדם על ידי הקב"ה בצלמו ודמותו משמעה מינויו ל"ממלא מקומו" בעולם. כלומר, עד בריאת האדם שלט הקב"ה בעולם שברא. מבריאת האדם הוא ממנהו כדי שהוא יעשה כמעשהו, ככתוב: "תִּמְשִׁילֶהוּ בְּמַעֲשֵׂי יְדֵי, כַּל שֶׁתָּה תַחַת רַגְלָיו" (תהלים ח, ז). היכולת האנושית לרדות בעולם נובעת מהדמיון לאל, שהאדם נברא בצלמו. הפרשנויות העיקריות לבריאה בצלם אלוקים מתייחסות להיבטים שונים של "צלם" ו"דמות". העיקריים שבהם הם חוכמה, יכולת לבחור ויכולת שלטון בעולם. הציווי "וְרָדוּ" מבטא יכולות אלו, שבהן גם יכולת האדם לנצל את הטבע לצרכיו. אולם הציווי של "וְכַבְּשֶׁהוּ וְרָדוּ" נפתח בציווי אחר: "פָּרוּ וּרְבוּ". פשט הכתובים מתייחס להיבט אחר, נוסף: יכולת הבריאה. אדם הראשון עצמו מוליד "בְּדַמּוֹתוֹ בְּצַלְמוֹ", וצלמו הוא הרי צלם אלוקים. צלם אלוקים של האדם הוא אפוא יכולת יצירה (בריאה והולדה) יסודית. הנוצר ייצור בתורו;

הוא יורש מיוצרו לא רק את תכונותיו אלא גם את היכולת להורישן, ואף להוריש את יכולת ההורשה עצמה.

החובה של האדם שלא להחריב את העולם אינה מכוונת אותו לסגת מן העולם אלא בדיוק להפך. האדם מצווה לחיות בעולם ולרבות בו, וציווי זה עצמו מחייב אותו לוודא שהוא משאיר לדורות הבאים את האפשרות הזו; שהוא אינו הורס את הבית לדיירים הבאים שיבואו לתוכו. ההמשכיות האנושית מגדירה אפוא את האדם הנברא בצלם. הברכה "פרו ורבו" מתייחסת להיבט המרכזי בחייו של אדם, לא לדבר־מה צדדי. ואומנם, כך כותב רבי יעקב בעל הטורים בפתיחת "אבן העזר": "כוונת הבריאה באדם כדי לפרות ולרבות". תכלית בריאת האדם היא הולדתם של בני אדם אחרים. האחריות הבסיסית של האדם לעולם נובעת מאחריותו לקיום מצוות "פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ" (בראשית א, כח).

דברי חז"ל במדרש מאפשרים לנו להיווכח במסר של התורה עצמה.

שבת וינפש

לאור האמור, אפשר לראות את מצוות השבת כסייג שנועד לכוון את האדם אל היחס הנכון לטכנולוגיה, כלומר לפעולת השליטה שהוא מפעיל על העולם. כשהקב"ה אומר "נַעֲשֵׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ, וְיִרְדּוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם" (בראשית א, כו), הוא מתכנן למסור בידיו את השלטון בעולם. ואומנם סמוך לאחר בריאת האדם ביום השישי נח הקב"ה, והשלטון בבריאה נמסר בידי האדם: "וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱלֹהִים [...] פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבִשְׁוּהָ" (שם, כח). אלא משניתנה בידו יכולת השלטון בעולם, קיים חשש שמצב עניינים זה ייראה לו טבעי או מובן מאליו; זכות מולדת. מצוות שבת נועדה להזכיר לאדם את האמת היסודית – הוא שולט בבריאה כי אלוקים שובת. לאחר ששת ימי המעשה האדם שובת ממלאכתו כשם שאלוקים שובת ממלאכתו לאחר

ששת ימי הבריאה; ההקבלה כפולה, ונוגעת לא רק למנוחה בשבת אלא גם לעבודה בששת ימי המעשה. הקב"ה עשה מלאכתו שישה ימים, וכך עושה גם האדם. המלאכות שונות: הקב"ה יצר את העולם, האדם משכלל אותו בעזרת טכנולוגיה.

"וַיְבַל אֱלֹדָקִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מְלֹאכְתּוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה" (שם ב, ב). שביתת הקב"ה ביום השביעי מאפשרת לאדם את השלטון, שבו הוא מממש את בריאתו בצלם ביום השישי. מנוחת השבת מזכירה לאדם באופן תמידי את הפעולה של הקב"ה, שקדמה לפעולה שלו, והיא מגינה עליו מפני גאוה ועבודה זרה, שהמלאכה המוצלחת של ימי המעשה יכולה להביא עליו. הרי מלאכה, פיתוח הטבע בעזרת טכנולוגיה, כמוה כבריאה; הפיתוי הוא לקבל את היכולת הזו ואת מימושה כמובנים מאליהם, לשכוח שהם ניתנים, מחודשים, לא עצמיים. סמיכות הציוויים "אִישׁ אָמוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ וְאֵת שִׁבְתֵּי תִשְׁמְרוּ" (ויקרא יט, ג) רומזת על העמדה הקיומית ששבת מכוננת אליה, הקשורה בכיבוד הורים, כלומר בהכרה בנסיבות ובמה שקדם להולדתו של האדם ולהתפתחותו כיוצר.

הפרופורציות – שישה ימים מול יום אחד, שש שנים מול שנה אחת (ויובל) – מלמדות שמטרת הנסיגה אינה לחיות ללא טכנולוגיה או לקדש את הטבע, אלא להימנע מהנזק, הדתי והאקולוגי כאחד, של ההשתעבדות לטכנולוגיה. ועם זאת, עלינו לזכור שהטבע הבסיסי אינו אידאלי; דווקא הטכנולוגיה היא מימוש של הפוטנציאל האלוקי באדם (שהרי אין לו חלק בעיצוב הטבע). יתרה מכך, לציוויים על שמירת שבת ושמיטה מקדימה התורה ציוויים מקבילים על עבודה: "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מְלֹאכָה" (שמות לה, ב); "שֵׁשׁ יָמִים תַּזְרַע שָׂדֶךְ" (ויקרא כה, ג). המלאכה אינה מגונה כשם שהטבע הלא-מופרע אינו משובח, כפי שחשב רוסו. אדרבה, לאדם יש תפקיד בעיצובו ובשליטה עליו. הסכנה קשורה בשכחת מקור הדברים – בריאה אלוקית שהופקדה בידי האדם. זכירת המקור מביאה בהכרח למידה של ענווה וצניעות במאמצי שעבוד הטבע לתועלת האדם, ומונעת היפראקטיביות שלוחת רסן, המנצלת

את משאבי העולם עד לכילוי מוחלט שלהם. היפראקטיביות זו ניזונה מהיחלשותה של האמונה בבורא, ומהפיכתו של האדם, המצויד בידע המדעי העדכני ביותר, לשליטה חסר הרחמים של הבריאה (בכך היא הופכת, מנקודת מבט חומרית-קיצונית, לאוסף משאבים עצום בלבד).

מינים רבים כבר נכחדו במהלך המאה העשרים כתוצאה מהרס בתי גידול (בעיקר – בירוא יערות לצורך חקלאות), התחממות גלובלית ועלייה בחומציות מי האוקיינוסים. לפי ההערכות העדכניות, הדורות הבאים כבר לא יזכו להנות מהשפע שאנו גדלנו לתוכו. הוא יצטמצם באופן קיצוני, אפילו אם נדומם מנועים מחר. הציווי "יִרְדּוּ בְדִגְתַי הַיָּם" ממומש עד הקצה שלו. אולם האם זהו אכן מימוש נאמן לכוונת הבורא? מדובר בניצול שיש בו כליה. הדור המנצל אכן מיטיב לעשות זאת (ואפשר לראות את המאה העשרים כעידן הניצול המסיבי), אבל הוא אינו מאפשר לדורות הבאים ליהנות ממה שהוא נהנה ממנו. לפי האמור לעיל, מימושו של צלם האלוקים באדם נוגע לא רק לשלטון, אלא גם להמשכיות.

יכולתו של האדם להתרבות ולהוריש לדורות הבאים את מה שקיבל הוא עצמו בירושה (ואף הוסיף על מטען זה), היא העושה אותו לנברא בצלם. לפיכך, שימוש בלתי מבוקר במשאבי הבריאה, הכחדתם ומניעתם מן הדורות הבאים הם חטא דתי. אין מדובר רק בעניין שבין אדם לעצמו או בין אדם לחברו. מדובר בפגיעה בפיקדון שהפקיד הבורא בידי האדם, ואף בפגיעה בצלם האלוקים שבו.

לאיזו פעולה ממשית תוכלו להתגייס, כתלמידים? בשולי יחידת לימוד זו, אתאר יוזמה דתית-חברתית בת כמה שנים, להרחיב את ההימנעות מצריכת בשר בקר לאורך ימי השבוע והתענגות על אכילתו בשבת. יש ביוזמה זו ערך רב. ראשית, צמצום צריכת בשר בקר היא הפעולה הסביבתית האפקטיבית ביותר. גידול בקר למאכל (לרוב בדרום אמריקה, תוך בירוא יערות נרחב, שימוש בכמות מים עצומה ופליטת כמות גדולה של גזי חממה כחלק מתהליך העיכול של הפרות) ושינועו כל

הדרך ארצה הם גורמי זיהום גדולים יותר מאשר שימוש בכלל אמצעי התחבורה השונים. הימנעות מאכילת בשר בקר לאורך ימות השבוע יש בה אפוא תרומה משמעותית למאבק לשמירה על הבריאה, בנוסף למעלותיה הבריאותיות. יתר על כן, היא מאפשרת לכבד ולענג את השבת במזון מזין וטעים, והיא מתאימה למסורת אבותינו, שסעודותיהם בימי החול הורכבו לרוב מדגנים וקטניות. היא מדגימה אופן ייחודי של מאבק סביבתי, לטעמי מותאם יותר לבני תורה: מאוזן, מדגיש את החיוב ולא רק את השלילה, ועם זאת מקבל אחריות על המצב ופועל כדי לשנותו. מוזמנים לשוחח ולבחון יוזמה זו באופן ביקורתי.

סביבה נקייה

הרב אבישי רוזנפלד

ת רי"ג המצוות כוללות התייחסות למגוון רחב של מצבים ופרטים. נוהגים לחלק את המצוות לכאלו שמתייחסות לקשר של האדם מול אלוהיו – "בין אדם למקום" לעומת אלו שמתייחסות לקשר של האדם עם הזולת – "בין אדם לחברו". ביחידה זו נעסוק במצווה מיוחדת הנוגעת בקשר של האדם עם הסביבה.

והיה מחניך קדוש

בספר דברים (כג, טו) הצטוונו כך: "וְהָיָה מַחְנֶיךָ קְדוֹשׁ".

באיזה אופן לדעתכם ניתן לקיים מצווה זו?

האם מצווה זו נוגעת למעשים ש"בין אדם למקום" או למעשים ש"בין אדם לחברו"?

הדרך הפשוטה ביותר לקיום מצוות "והיה מחניך קדוש" מפורשת בפסוקים הסמוכים למצווה.

"כִּי תֵצֵא מִחֲנֶה עַל אֵיבֶיךָ וְנִשְׁמַרְתָּ מִכָּל דְּבַר רָע [...] וְיָד תִּהְיֶה לְךָ מִחוּץ לַמִּחְנֶה, וְיִצְאֶתָ שָׁמָּה חוּץ. וְיִתֵּד תִּהְיֶה לְךָ עַל אֲזָנֶיךָ, וְהָיָה בְּשִׁבְתְּךָ חוּץ וְחִפְרִיתָהּ בָּהּ, וְשִׁבְתָּ וְכִסִּיתָ אֶת צְאֲנֶיךָ. כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ מִתְּהַלֵּךְ בְּקֶרֶב מִחְנֶיךָ, לְהַצִּילְךָ וּלְתַתּוֹת אֵיבֶיךָ לְפָנֶיךָ, וְהָיָה מַחְנֶיךָ קְדוֹשׁ, וְלֹא יֵרָאֶה בְּךָ עֲרוֹת דְּבַר וְשָׁב מֵאֲחֲרֶיךָ".

(דברים כג י-טו)

מצוות "והיה מחניך קדוש" נאמרה בהקשר של יציאה למלחמה. בתוך מורכבות שדה הקרב מדגישה התורה כי אנו נדרשים לקיים מצווה מיוחדת – "ויתד תהיה לך על אזנך". מה משמעותה של מצווה זו?

ביאור הרב שטיינזלץ:

"מחוץ למחנה ייקבע מקום מסוים לעשיית צרכים. ויתרה מזו, יתד תהיה לך על אזנך, נלווה לכלי הזיין (כלי הנשק) שלך - חרב, רומח וכיוצא בהם. והיה בשבתך חוץ לעשות את צרכיך, וחפרת בור קטן באדמה ביתד שבה תצטייד, ושבת אחרי שגמרת וכסית את צאתך, צואתך".

בתוך שדה הקרב, במהלך ההיערכות להמשך הלחימה, יש נקודה אחת שמאוד קריטית - התורה מחייבת להצטייד בזמן לחימה בכלי חפירה, שבאמצעותו יכולים לחפור בור לעשיית צרכים ולכסותו.

מה ניתן ללמוד ממצווה זו על יחס התורה להקפדה על סביבה נקייה?

מה הקשר בין הקפדה על סביבה נקייה לבין התוצאה שמתוארת בפסוקים, "והיה מחניך קדוש"?

מצווה זו וממקורות נוספים, כפי שנראה בהמשך לימודנו, עולה כי הקפדה על הניקיון אינה רק מעשה שנובע מנטייה אישית להיגיינה, אלא היא בעלת ערך רב משמעות בעבודת ד'. לאורך יחידה זו נסקור מקורות מגוונים, ודרכם נעמיק את הבנתנו במשמעותה של הקפדת התורה על סביבה נקייה.

האיסור ההלכתי להגעיל אחרים

כתב ערוך השולחן (אורח חיים קע):

"ודבר פשוט הוא שאין לעשות על השלחן דבר שאחרים מואסין בזה, כמו לרוק בחזק, הן מפה הן מחוטם. ולא יחטט השנינים שפותח פיו ואין האחר יכול לראות זה וכן כל דבר המאוס אסור לעשות בפני חברו, אפילו שלא בשעת אכילה, כדאיתא בחגיגה 'כי האלוקים יביא במשפט על כל נעלם (קהלת יב, יד) - זה הרוקק בפני חברו ונמאס בה".

ההלכה אוסרת לעשות מעשים שגורמים לאחרים תחושת גועל. כאשר אדם עושה מעשים אלו – מעבר לפגיעה בחברה, הוא עובר על איסור הלכתי!

🍀 "דרך ארץ קדמה לתורה" – מעשים שגורמים לגועל לסביבה, ודאי שאינם מנומסים ואינם כלולים בהדרכת חז"ל לנהוג ב"דרך ארץ". אם כן, מה משמעות העובדה שגם ההלכה אוסרת מעשים אלו?

העובדה שקיים איסור הלכתי מלמדת אותנו כי הבעייתיות במעשים אלו היא מעבר למה שמקובל לחשוב. לא מדובר כאן רק בהתנהגות לא מנומסת. מעשים מעין אלו מהווים פגיעה בעבודת ה'. אין כאן פגיעה רק ב"בין אדם לחברו" אלא גם ב"בין אדם למקום".

הדרכת חז"ל להימנע מהופעה מרושלת

חובת ההקפדה על הניקיון אינה תקפה רק במצבים שבהם הלכלוך מגעיל אחרים. הגמרא במסכת שבת עוסקת בחובת האדם להקפיד על הופעתו החיצונית.

"אמר ר' יוחנן כל תלמיד חכם שנמצא רבב (לכלוך) על בגדו – חייב מיתה, שנאמר (משלי ח לו) 'כל משנאי אהבו מות', אל תקרי 'משנאי' אלא 'משניאי'".

(שבת קיד ע"א)

רש"י (שם):

"חייב מיתה – שצריך להיות חשוב והגון לכבוד תורתו.
משניאי – שממאסין עצמן בעיני הבריות והבריות אומרים 'אוי להם ללומדי התורה שהם מאוסים ומגונים', נמצא זה משניאי את התורה".

פלא יועץ (סוף ערך הנקיות):

“וכל אדם יעשה עצמו תלמיד חכם לעניין זה”.

דברי ר' יוחנן לא נאמרו על מצב שבו האדם עושה מעשים שמגעילים אחרים. הוא 'רק' התרשל בהופעתו החיצונית בכך שלובש בגד שיש עליו לכלוך.

כיצד ייתכן שהעונש על הופעה בלבוש מרושל חמור כל כך?! מדוע האדם מתחייב על כך מיתה?!

מה הקשר בין הופעה חיצונית מרושלת לבין התוצאה של יצירת שנאה כלפי הקב"ה?

הגמרא מתייחסת דווקא לתלמיד חכם, אולם ל'פלא יועץ' ברור שהדברים נכונים לכל אדם. מדוע?

הופעה מרושלת גוררת יחס של זלזול מצד החברה. החברה בצורה טבעית תובעת שהעולם הפנימי יבוא לידי ביטוי גם כלפי חוץ. הופעה חיצונית מרושלת היא ביטוי ליחס מזלזל שעשוי לעורר תגובה הפוכה של זלזול ושנאה כלפי עולם התורה. תביעה זו מופנית בראש ובראשונה כלפי תלמידי חכמים (שמשקיעים את עיקר מרצם בעולם הפנימי), אך ודאי שהיא נכונה כלפי כל אחד מאיתנו (כדברי ה'פלא יועץ').

כל יהודי, ועל אחת כמה וכמה תלמיד חכם, הוא צינור שדרכו ניתן להיפגש עם אלוקים. הזלזול שנגרם לאדם כתוצאה מהופעה מרושלת גורם לזלזול ולהתנגדות כלפי הדבר הגדול שהאדם מייצג בעולם – אלוקים.

חלק ממשהו גדול

במדרש מסופר הסיפור הזה:

”גומל נפשו איש חסד” (משלי יא יז) זה הלל הזקן, שבשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מהלך והולך עמם. אמרו לו תלמידיו: ר’ להיכן אתה הולך? אמר להם: **לעשות מצוה**. אמרו לו: וכי מה מצוה זו? אמר להן: לרחוץ בבית המרחץ. אמרו לו: וכי זו מצוה היא? אמר להם: הן, מה אם איקונין [דמות אדם] של מלכים שמעמידים אותו בבתי טרטיאות ובבתי קרקסיאות [אולמות תרבות], מי שנתמנה עליהם הוא מורקן ושוטפן והן מעלין לו מזונות [מקבל תשלום בעד ניקוי דמויות אלן], ולא עוד אלא שהוא מתגדל עם גדולי מלכות – אני שנבראתי בצלם ובדמות, דכתיב (בראשית ב, ו) ‘כי בצלם אלוקים עשה את האדם’ – על אחת כמה וכמה”.

(ויקרא רבה לד, ג)

תלמידיו של הלל הזקן מופתעים מדבריו, שרחצה בבית המרחץ היא קיום מצווה. מדוע? כיצד הם מתייחסים לרחצה?

הלל הזקן ממשיל משל – תחזוקת דמויות מלכים באולמות תרבות ומוזיאונים. מה המסר שמנסה הלל הזקן להעביר באמצעות משל זה?

יחסו של הלל הזקן לנושא הרחצה מתחיל בהנחת יסוד ש”בְּצֶלֶם אֱלֹדִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם” (בראשית ט, ו). בגופו של האדם קיים צלם אלוקי, כלומר דמותו של האדם היא הדרך שבה אלוקים מופיע בעולם. **החובה לתחזק ולנקות את הגוף נובעת מתוך הבנת ערכו האלוקי של האדם**. באמצעות המפגש עם האדם יכולים להיפגש עם אלוקים – ועל כן מוטלת עלינו מצווה לשמור על ניקיון הגוף שלנו.

העובדה שהעולם שלנו הוא עולמו של אלוקים צריכה לבוא לידי ביטוי גם כלפי חוץ. יש מצווה להתרחץ, חובה שלא להופיע בצורה מרושלת ואיסור לעשות מעשים היוצרים ריחוק ותחושה של גועל.

מקומו של הניקיון בעבודת ה'

הרמב"ם בספרו "מורה הנבוכים" עוסק בין היתר בכוונת התורה בציוויה את המצוות.

"ניקוי הבגדים ורחיצת הגוף וניקוי הזיעה והלכלוכים הוא גם כן מכוונת זאת התורה, אך אחר טהרת המעשים וטהרת הלב מן הדעות הטמאות והמידות המגונות. אמנם, שיספיק לאדם ניקוי הנראה ברחיצה וטהרת הבגדים לבד, עם רוב התאוה בתענוגים והשילוח במאכלים [...] הוא בתכלית הגנות".

(הרמב"ם, מורה הנבוכים ג, לג)

מצוות התורה סוללות לאדם את הדרך לחיות חיים בעלי משמעות אלוקית. המטרה הראשונית של המצוות היא לחיות חיי קדושה וטהרה. עם זאת, מדגיש הרמב"ם, כוונת התורה היא שבנוסף לניקיון הלב, המידות והדעות – גם הגוף יהיה נקי.

יש באדם צלם אלוקים, ועליו להתייחס לגוף שלו בהתאם. הגוף שלנו אינו חומר חסר משמעות אלא מקום שבו מופיעה הנשמה האלוקית. כוונת התורה היא שהקדושה והטהרה שאליהן מובילות המצוות ישפיעו לא רק על נפש האדם, מידותיו ודעותיו – אלא גם על אופן ההופעה החיצוני שלו.

קידוש השם סביבתי

עד כאן עסקנו ביחס התורה לחובתו האישית של האדם להקפיד על הניקיון. מעבר לכך, חז"ל מתייחסים לכך שקיימת גם חובה חברתית-ציבורית להקפיד על כך.

דוגמה לכך ניתן למצוא בהסברו של הרמב"ם לאיסור לגדל חזיר:

"מאסתו התורה [את החזיר] מתמת רבוי טנופו ושהוא ניזון מטנופים. וכבר ידעת הקפדת התורה על ראיית הכלכלוכים אפילו במדבר במחנה, וכל שכן בתוך הערים. ואילו היינו מגדלים חזירים למזון היו נעשים השווקים ואף הבתים מטונפים יותר מבית כסא".

(מורה הנבוכים ג, מח)

הרמב"ם מבאר כי התורה אסרה לאכול חזיר משום שגידולו יוצר לכלוך וטינוף סביבתי. מדבריו אלו עולה כי לפי התורה קיימת חשיבות גדולה למראה החיצוני של המרחב הציבורי.

יישום מעניין לעיקרון זה מצאנו בספר התקנות של שכונת "מאה שערים".

שכונת "מאה שערים" בירושלם הייתה השכונה החמישית שנבנתה מחוץ לחומות העיר העתיקה, והייתה אז הגדולה והמרוחקת ביותר. השכונה הוקמה בידי אנשי "היישוב הישן" ונחנכה בשנת ה'תרמ"א (1880). בשנת ה'תרמ"ט (1888) פורסם ספר התקנות ובו חוקים הקשורים להתנהלות הפנימית של תושבי השכונה.

ספר התקנות לקראת הקמת שכונת מאה שערים:

ו. הנהגת הישוב, וכו' סעיפים .

- א) כל המציא איזה בנין לרה"ר אין לו חזקה, ולא מרני בזה מחילה, ואף שזה שייך לחברה פרמית ולא לרבים דעלמא, כי כן התקנה בזה (כדעת רש"י היכא כ"י ס' יח"ו דכ"י רה"ר אינ"ס מחפייסס למחול), ואינו מועיל בזה רשות הוט"ע במעמד אנשי העיר .
- ב) והיה מחניך קדוש" זו מצוה עשה בתורה, ע"כ מחויבים כל החברים והיושבים בחברתינו, מאה שערים" ה"ו להוחר בנקיון המקום כאו"א, הן ברשותו והן ברה"ר שלפני חצירו. וכן בנקיון בתי המחראות* שלא יגרום ה"ו נזק בבריאות האויר כידוע, ולא ישפכו אשפות ומים סרוחים. והעובר ע"ז פעם ושתיים, בשלישי עונשו יענש*, ולא השומע יונעם.
- ג) בתי המחראות סדר עמדתם בכנינו החברה בקצה הנכול אשר נגר הבתים משותפים לשנים, ואם ירצה אחד לשנות מקומם הרשות בידו. ואם ירצה לקרבם אל הבתים, מחויב הוא להרחיקם מנכול שכינו בכדי שלא יניע לו שום נזק.
- ד) הרשות ביד כל חבר לעשות לו כיב תחת הדרך אצל חצירו, באופן שפה הדיב יהיה בחצירו, ושהיפה תהיה חזקה, ונמכה מהדרך, וישפך עליה עפר הרבה להשוות פני הדרך, וזלת אותם הסמוכים להכורות, אין להם רשות זה מפני קלקול הכורות.

* ומקום פיתוחו לנקיון יח"ו דוקא כחצירו לא כרשות רבים, וכן לא יסתח א"ס פתח כה"כ (הגם כי כומן הזה הבה"כ מכוסב) לרה"ר ואף למבוי בחיני משולש ואין מועיל רשות זמ"ע ולא מחילה, וכן הותנה בזה שכל המכוזות שייכים זל"ו וכחפולספס יחשבו, והעובר ע"ז בחזקה והוא חלם נולן וככריון יחשב. וכן לגזיון וזיון הבולספון למטה מגהל ודוכבו התבואר כש"ע ס' ק"ה ס' כ"ו כבה"ג ודעת הג"ו והב"ח דמהינה מחילה, והיתה התנאי בזה שלא יושל מחילה כלל וכן הלוגות של יחידים הסתוחים לנכול הקדש אין להם חזקה לטולס ויכולים הקהל לסמוך בנינם כקלה נכולס ממש ולסתום את הלוגות היחודים מכל גדרו נכולס בכל עת שרלו.

*) וכל אשר יויד לשפוך אשפות בחוף אשר ע"י יוגרס איזה חזק, אף באופן שיפקיר רשותו וטרו, דין בור להם כדעת רש"י כ"ק כ"ה ע"ב ד"ה דאפקיר, אף כסאר סוסקיס חולקין וכן כש"ע, מ"מ כן קבלו עליהם למען לא יאונה ממכול כש"א.

ספר התקנות ל"מאה שערים", ירושלים תרמ"ט: "והיה מחניך קדוש" — זו מצוות עשה בתורה, על כן מחויבים להיזהר בניקיון המקום.

נוסח הפרסום (כולל פתיחת ראשי תיבות וכתוב מלא):

"והיה מחניך קדוש" זו מצוות עשה בתורה, על כן מחויבים כל החברים והיושבים בחברתנו 'מאה שערים' תיבנה ותיכונן להיזהר בניקיון המקום כל אחד ואחד, הן ברשותו והן ברשות הרבים שלפני חצירו. וכן בניקיון בתי המחראות [בתי שימוש] שלא יגרום חס וחלילה נזק בבריאות האוויר כידוע, ולא ישפכו אשפות ומים סרוחים. והעובר על זה פעם ושתיים, בשלישי ענוש ייענש, ולשומע יונעם".

תקנות אלו הן ביטוי מעשי לעיקרון הרוחני שבו אנו עסוקים. מצוות "והיה מחניך קדוש" היא מצוות דאורייתא, ומשמעותה הקפדה על ניקיון הסביבה.

על משמעותה של ההקפדה על ניקיון המרחב הציבורי ניתן ללמוד מדברי "ספר החינוך" על אודות המצווה לשמור על נקיות המחנה:

"מְשֻׁרְשֵׁי הַמִּצְוָה. כְּעִנְיֵן שֶׁכָּתוּב בַּפֶּרֶשֶׁה 'כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ מֵתֵהֶלֶךְ בְּקֶרֶב מַחֲנֶךָ וְהָיָה מַחֲנֶיךָ קָדוֹשׁ' וְגו', כְּלוֹמֵר שֶׁנִּפְשׁוֹתֶיךָ שֶׁל יִשְׂרָאֵל דְּבָקוֹת בְּשִׁכְנָה לְעוֹלָם [...] וְרָאוּי לָהֶם לְעִמּוּד בְּנִקְיֹת, כְּאִשֶּׁר יָדוּעַ וּמְפֹרָסִים, שֶׁהַנְּקִיּוֹת מִיָּדָה מִן הַמִּידוֹת הַטּוֹבוֹת הַמְּבִיָּאָה לְיַדֵי רוּחַ הַקֹּדֶשׁ [...] וְגַם יֵשׁ בְּזֶה שֶׁבַח לְאוֹמָה, כִּי יָבֹאוּ אֵלֵיהֶם מְלָאכֵי גוֹי וִירְאוּ מַחֲנֵיהֶם קָדוֹשׁ וְנָקִי מִכָּל טִינּוֹף".

(ספר החינוך מצווה תקסו)

חשיבות ההקפדה על הניקיון כפולה. הערך הראשון הוא פנימי – החיבור לקדושה תלוי גם בנקיות פיזית, "מידה מן המידות הטובות המביאה לידי רוח הקודש". הערך השני מופנה כלפי חוץ – שבח לאומה כאשר שאר העמים יראו את ההקפדה על הסביבה הנקייה.

כך כותב הרב קוק על פסגת הופעתה של התורה בארץ ישראל:

"וְצִרְיָהָ אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל לְהִיּוֹת בְּנוֹיָהּ וְכָל יִשְׂרָאֵל יוֹשְׁבֵי עָלֶיהָ מְסֻדְרִים בְּכָל סְדְרֵיהֶם, מְקֻדָּשׁ וּמְלֻכּוֹת, כְּהִנֵּה וּנְבוּאָה, שׁוֹפְטִים וְשׁוֹטְרִים וְכָל תְּכֵסִיסֵיהֶם, אֲזַ חֲתִיָּה הִיא תּוֹרָה שֶׁבְעַל פֶּה בְּכָל זֵיו תְּפָאֲרָתָהּ, פּוֹרְחַת וּמַעֲלָה נִצָּה וּמִתְחַבֵּרַת לְתוֹרָה שֶׁבְכָתָב בְּכָל שִׁעוֹר קוֹמָתָה".

(הרב קוק, אורות התורה א, ג)

הופעת תורה שבעל פה במלואה כוללת את כל מרחבי החיים כשהם מסודרים בכל הסדרים בצורה מלאה. כמובן, כוונת הדברים בראש

ובראשונה לסדרים הרוחניים שבראשם בית המקדש, אך גם לסדרים המעשיים – מלכות, שופטים, שוטרים, וגם הקפדה על סדרים חיצוניים, דוגמת ניקיון.

סיכום

התורה מייחסת משמעות רבה להקפדה על הניקיון. הדרכה זו חורגת מגבולות הנימוס ובעלת ערך ממשי של מצווה אלוקית. יחס זה נובע מהיותנו בנים של אלוקים, ובהתאם עלינו להתנהל באופן מכובד, המייצג אותו כראוי. הופעה שלנו בצורה לא מכובדת יוצרת מצב של חילול השם. יצירת נורמה חברתית של סביבה נקייה היא שבח לאומה וחלק מפסגת הופעת התורה בעולם.

תן דעתך שלא תתעלם מפיקוח הנפש

הרב יובל שרלו²²

ק שה להסתיר את עוצמת התסכול הנוצרת מהקצאת תשומת הלב הציבורית לנושאים שעומדים בפנינו. לו היה מתבקש כל אחד לדרג את הנושאים הנידונים ברשתות החברתיות, בתקשורת ובשיח המגזרים השונים לפי סדר החשיבות האמיתי לדעתו, ולאחר מכן היה מקבל לידיו את ההיקף בפועל של הדיונים בנושאים השונים – דומה שהיה זה שיעור המוסר הטוב ביותר המוטח בפניו, שכן הדבר היה מכריח אותו לתת תשובה לעצמו: כיצד הוא עצמו נסחף לסדר יום שבו הסתירה שבין ההיקף והחשיבות בולטים כל כך? נושאים חובקי עולם, המשפיעים על העולם כולו וחורצים גורלות חיים ומוות בהיקפים עצומים הולכים לאיבוד בהבל העיסוק בקטטות המפלגתיות, באלימות הרשתות החברתיות ובשטויות אחרות התופסות את המרחב הציבורי. אפשר שזה המהלך הראשון של תשובה, המתחילה בחשבון נפש פנימי אמיתי של מהות החיים וההתהלכות בעולם, והחלטה לעסוק בחשוב ולא במפתה והמתסיס.

את השיעור הגדול הזה למדנו עכשיו במלחמה. אילו תשומת הלב הייתה מופנית למקומות הראויים, והיחס הענוותני לקריאת המציאות לא היה מסמא את העיניים מלראות את עוצמות הסכנה – סביר להניח שאויבינו לא היו מצליחים לפגוע בנו בצורה כה קשה ולהנחית עלינו מכה שנראה כי יארך זמן רב עד שנירפא ממנה. זוהי תכונה של הנפש האנושית, שהיא מזניחה את הדברים החשובים ביותר. הנביא הושע דימה את המציאות הזו ל"עוגה בלי הפוכה", לאמור אופה שהכניס לחם לתנור אך נרדם לידו, ולא הפך את הבצק, ועם בוקר הוא גילה שהכול נשרף:

"יום מלִבְנוּ הִחֲלוּ שָׂרִים חֲמַת מִיָּיִן, מִשֶּׁךְ יָדוֹ אֶת לְצַצִּים: כִּי קָרְבוּ
 כְּתַנּוֹר לֶבֶם בְּאַרְבָּם, כָּל הַלֵּילָה יָשׁוּ אַפְהֶם בְּקֶרֶךְ הוּא בַעַר כְּאֵשׁ
 לְהִבָּה: כָּלֵם יַחֲמוּ כְּתַנּוֹר וְאָכְלוּ אֶת שִׁפְטֵיהֶם, כָּל מַלְכֵיהֶם נָפְלוּ
 אִין קָרָא בְהֶם אֵלֵי: אֶפְרַיִם בְּעַמִּים הוּא יִתְבּוֹלֵל אֶפְרַיִם הָיָה עֲגָה
 בְּלֵי הַפּוֹכָה".

(הושע ז, ד-ח)

סוגיות הסביבה אף הן סוגיות כאלה, ואפילו בשעת מלחמה. אחד הגדולים שבנושאים המוזנחים יחסית, הנובע חלקית ממעשה ידי אדם, עם משמעויות נרחבות ודרמטיות – הוא הסוגייה האקולוגית, והאפשרות שאנו עומדים בפתחו של אסון כבד, שכבר מופיע כאן במציאות. על אף המשמעות מרחיקת הלכת שאפשר שיש בה – תשומת הלב התורתית ניתנת לה במשקל נמוך מאוד.

דוגמה רחוקה מאיתנו, המחזקת את התמונה הזו, היא ההיקף הנרחב של השריפות באמזונס, הרחוק ממנו עד מאוד. הפנייה לעיסוק בשריפות הללו נובעת גם בשל היקף המשמעות של שריפות אלה, גם בשל העובדה שברובן הן נובעות מהכרעות של בני אדם להצית אותן מסיבות שונות, גם בשל העובדה שהן מאתגרות מאוד את עולם התורה וההלכה, וגם בשל העובדה המתסכלת כאמור, שהן נמצאות מעט מאוד במרחב הציבורי שלנו.

העובדות הן די פשוטות. יערות אלה חיוניים לקיומו של מחזור המים שבטבע, המתואר כבר בספר קהלת בדבר הנחלים והגשם. הם גם משמשים כריאות ירוקות של העולם וכמייצרי חמצן משמעותיים ביותר. דומה שאין על כך ויכוח משמעותי, והחיוניות שלהם לעצם קיומנו בעולם אינה מוטלת בספק. ברם, מבחינה כלכלית, יערות אלה אינם משרתים את תושבי האזור, ולמעשה מהווים נטל כבד עליהם. הם מעדיפים לברא אותם, בעיקר על ידי הצתת אש, כדי להפוך את הקרקע שבה צומחים היערות לשטחי מרעה, למצע גידול סויה לצורך האכלת בעלי חיים, לתעשיית העץ ולעוד מקורות הכנסה משמעותיים. במפגש שבין האינטרסים הלגיטימיים מחד גיסא והמשמעות ההרסנית מאידך גיסא מנצח הצורך לטווח קצר, והחשבון מוגש כבר עתה לכולנו. אנחנו עדיין לא חשים אותו באופן ישיר, אולם "חוק שימור הבעיות" יביא אותו לפתחנו בעוצמה הולכת וגוברת.

אולם הסוגיות הקשורות בשאלה זו הן הרבה יותר מורכבות. ניתן להיכנס בשערי הדיון הגדול: על מי באמת מוטלת החובה והאחריות למצוא

את האיזון הנכון שבין צורכי המתיישבים בברזיל ובין הצורך הכללי-עולמי בקיומם של יערות האמזונס? זו שאלה אתית ותורנית מהמדרגה הראשונה, והיא נוגעת לסוגיות אין ספור שבהן מתנגשת טובת האדם הפרטי עם טובת הציבור. התורה מתייחסת לכך בדרכים שונות, כגון בשחרור המוגבל של לוחמים לביתם על אף האינטרס הציבורי, ולעומת זאת – בחובת ההתגייסות הכוללת במצוות מלחמה, המוציאה אף חתן מחדרו וכלה מחופתה.

למעלה מכך, אפשר שמוטל עלינו להיות חלק מתנועה עולמית של צמצום הסיבות המביאות לצורך בשריפת היערות. הדבר נוגע בעיקר לצריכת הבשר, שיש סיבות רבות לראות חובה תורנית לצמצומה מסיבות ערכיות והלכתיות. חשוב להדגיש כי התורה התירה אכילת בשר, ואפשר שאפילו תמכה בה [”בְּכֹל אֲנֹת נִפְשֶׁךָ תֹאכַל בֶּשֶׂר” (דברים יב, כ)], ולא ראתה בעצם אכילת בשר דבר אסור – ולכן לא יהיה זה נכון לקבוע חובת צמחונות מוחלטת על פי ההלכה. ברם, התורה ציוותה במקביל על צער בעלי חיים, ומכאן חובת המאבק בתעשיית הבשר בדרך שבה היא מתנהלת היום, למן תנאי בעלי החיים בעת הייבוא באוניות ועד המתרחש ברפתות, בהובלה ובמשחטות; התורה ציוותה גם על שמירת עולמו של הקב”ה, ותעשיית הבשר נחשבת כיום כמזהם הגדול ביותר של העולם ומבזבזת המשאבים הגדולה ביותר – זאת בשל צריכת המים, הגידולים השונים, הזיהום, וכאמור – המוטיבציה לכריתת היערות. לפיכך חובה לבחון את מקומה של יצירת הגבלות על תעשייה זו, כחלק מתהליך התשובה והתיקון. בעולמם של חז”ל אנו מוצאים גזרות שונות שנועדו לבער התנהגות כללית אסורה, כגון איסור על מסחר עם חשודים בגניבה (בבא קמא פ”י מ”ט), או עם עוברי עבירה בשביעית (שביעית פ”ה). באותה דרך מוטלת עלינו האחריות לתרום את חלקנו למאבק, בצמצום ולא באיסור כללי.

בד בבד צריך להיזהר. צריך להיזהר מיצירת עבודה זרה חדשה, שעיקרה הקטרה והקרבה לאילי האקולוגיה והפיכתה למכונן היחיד של חובת

האדם בעולמו. כל השתעבדות לנושא אחד, יהיה הנושא אשר יהיה, היא סטייה מהקריאה הגדולה בשם ה', שהוא אחד, והעולם כולו על שלל האידיאלים שבו אחד הוא; צריך להיזהר מלהסתמך על הערכות שגויות; מהתערבותם של בעלי אינטרסים, שמעוותים את העובדות ומתארים מציאות קטסטרופלית ממניעים שאינם נובעים מתיאור האמת כפי שהיא; מהצעת פתרונות שפעמים רבות מייצרים בעיות גדולות יותר ממה שהם באו להתמודד עימו, מהשקעת יתר בנושאים "קטנים" בעוד הנושאים הגדולים מוזנחים ועוד ועוד. אולם זהירות זו לא רק שאינה סותרת עיסוק בנושאים החשובים באמת והצבתם במוקד תשומת הלב והתודעה, אלא דווקא פותחת את השערים לכך. בהפניית המבט לשריפות באמזונס יש לראות תהליך תיקון ההולך ומתפתח לתחומים רבים אחרים, בהדרכת "אורות התשובה": הכרעה מוסרית ורוחנית לעסוק בנושאים החשובים, ולא במה שמפתה לעסוק בו; קבלת העיקרון של "קשוט עצמך", כלומר – של החובה לתקן את עצמנו לפני היציאה לתיקון עולם, והתרגלות פנימית לעבודה פנימית ומעשית אישית.

סוגייה חובקת עולם זו היא בעלת משמעויות אנושיות עצומות, ועל כן בהכרח גם בעלת משמעויות תורניות ורוחניות רחבות היקף. מטרת מאמר קצר זה היא מתן התייחסות לעמדה היהודית כלפי סוגיות הסביבה ושרטוט דרכי תיקון והתקדמות בנושאים אלה.

תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי

בדרך כלל עמדה דתית נתפסת בטעות כעמדה הקוראת למעט את דמות האדם. ריבונו של עולם הוא המנהל את העולם, הוא הקובע את דרכו, אופיו ומקומו, ולמעשה ההשפעה על העולם נעשית לכאורה במסגרת התפילות, המצוות והקורבנות. דווקא משום כך בולטת מאוד העמדה המובעת בתחילת ספר בראשית, המתארת את דמות האדם: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ, בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ, זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם" (בראשית א, כז). זוהי עמדה דתית ייחודית, הקובעת כי האדם הוא בעל צלם אלוהים – לא פחות! אנו מצהירים על עמדה זו בשעה שזוג כורת את ברית הנישואין, בברכה אחת מתוך שבע הברכות: "אשר יצר את האדם בצלמו, בצלם דמות תבניתו". אין התורה נעצרת רק בהגדרה דקלרטיבית של הדמות, אלא גם מתארת את ייעודו של האדם בעולם: "פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּבְשֶׁהָ, וּרְדוּ בְּדֶגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּי הַרְמִשֹּׁתַי עַל הָאָרֶץ" (בראשית א, כח). אלו פסוקים המלמדים על אחריות לעולם ועל מעמדו של האדם. משורר ספר תהלים המשיך בדרך זו, ותיאר את האדם כיצור שהוא קצת פחות מאלוהים: "וַתַּחַסְרֵהוּ מֵעֵט מַאֲלֹקִים וְכַבֹּד וְהָדָר תַּעֲטֹרֵהוּ. תַּמְשִׁילֵהוּ בְּמַעֲשֵׂי יָדָיְךָ כֹּל שִׁתָּה תַחַת רַגְלָיו" (תהלים ח, ו).

העמדה העקרונית הזו ביחס לדמות האדם היא בעלת שני פנים. פן אחד הוא הרשות שיש לאדם לנצל את אוצרות הטבע לטובתו. מותר לו לאדם להשתמש בהם, ליצור, לפתח, להמציא, ולא זו בלבד אלא נראה גם שזו חובתו בעולם. הוא פועל בעולם כמו בורא עולם, ולמעשה יוצר סביבה חדשה בעולם. היהדות מובילה בעמדתה האתית כי אין כל פסול בהמצאות המדעיות החדשות מצד עצמן, והיא כמעט ואינה מגבילה את ההתפתחות המדעית. מצווה אחת – איסור כלאיים – עוצרת את ההתפתחות בתחום בריאת מינים חדשים מסיבות דתיות ואתיות, אולם היא לא נהפכה לאתוס כללי, ונותרה מוגבלת למינים חקלאיים בלבד.

אולם לאתוס הכללי בדבר צלם אלוקים יש גם משמעות הפוכה. הרשות הנתונה לאדם לנצל את העולם לרווחתו מטילה עליו אחריות גדולה, בשל העובדה שהוא מעין נציגו של הקב"ה עלי אדמות. מעבר לכך, הוא גם הסיבה העיקרית להרס הקיים בעולם – בין בניצול יתר של משאבים, בין בייצור חומרים הרסניים, בין בהתערבות בהנדסה גנטית או בכל נושא אחר שבעולם. אתוס זה נמצא בהלכה היהודית כהרחבה של איסור השחתת העולם. בעל "ספר החינוך" (ספר יסוד קדום ומפורסם בנושא המצוות, שזהות מתברר אינה ודאית) מגדיר את החובה הזו כך:

"[...] וכמו כן נכנס תחת זה הלאו שלא לעשות שום הפסד, כגון לשרוף או לקרוע בגד או לשבר כלי לבטלה, ובכל ענינים אלו ובכל כיוצא בהם שיהיה בהם השחתה".

(ספר החינוך, מצווה תקכט)

לאמור, אנו מחויבים להימנע מהשחתת העולם, ואסור לנו להרוס את העולם לחינם. לא זו בלבד, אלא שהוא מנמק את החובה הזו משני כיוונים שונים. נימוק אחד הוא קיום העולם, וזה לכאורה מובן מאליו. הנימוק השני שלו פונה לעמדה המוסרית של האדם:

"שורש המצווה ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כחם".

(שם)

מדבריו עולה אפוא כי על האדם לאהוב את הטוב ולהצטער על החורבן ועל האבדון בעולם. דברים בסגנון דומה הבהיר הרב קוק זצ"ל. הוא

התמודד עם הסכנה של פירוש לא נכון של מעמדו של אדם הראשון, שהרי ניתן היה לפרש בטעות כי נוסח התורה "וְיָרְדוּ בְּדָגַת הַיָּם" מעניק לאדם רשות לסחוט את העולם עד תום:

"[...] אין ספק לכל איש משכיל והוגה דעות, שהרדייה האמורה בתורה [...] איננה מכוונת לרדייה של מושל עריץ, המתעמר בעמו ובעבדיו, רק להפיק חפצו הפרטי ושרירות לבו. חלילה לחוק עבדות מכוער כזה שיהיה חתום בחותם נצחי בעולמו של ה' הטוב לכול ורחמיו על כל מעשיו שאמר 'עולם חסד יבנה'."

(לנבוכי הדור, י)

עמדת היהדות אינה נותרת ברמה עקרונית בלבד, אלא מתורגמת לחובות מעשיות. החובה הראשונית, כאמור, היא לא להשחית, ולא לבזבז את משאבי העולם לחינם. לא פשוט כמובן להגדיר מהו "לחינם", שהרי הערכת הצורך של מעשה מסוים היא גם סובייקטיבית ולא אובייקטיבית בלבד, אולם עצם העובדה שההלכה מצווה על האדם שלא להשחית מחייבת אותו לבחון כל ניצול של משאבי העולם לאור מבחן הצורך. מעבר לכך, אין ספק שמוטל על האדם שלא לקלקל את העולם. עיקרון זה נלמד מאחת האגדות היפות על אדם הראשון:

"ראה את מעשה האלוקים כי מי יוכל לתקן את אשר עיוותו - בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך."

(קהלת רבה, ז)

במקור עוסק מדרש זה כנראה בקלקול אתי ומוסרי, אולם נכון להרחיבו לציווי כללי על האדם: "תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי".

במקורות הקדומים של ההלכה אנו מוצאים סימנים המעידים כי חז"ל

היו ערים לצרכים אקולוגיים שונים. המשניות מדברות על חובת הרחקת ריח רע מן העיר (משנה בבא בתרא פ"ב מ"ז), על חוקים הבאים למנוע נזק של "רעש אקולוגי" (שם מ"ג) וכדו'. בשל העובדה שהמודעות המדעית לשאלות אקולוגיות לא הייתה רווחת, ניתן לראות במשניות אלה צעדים ההולכים לפני המחנה, והוראת דרך נצחית המחייבת את עולם ההלכה להתמודד עם שאלות אקולוגיות. לא זו בלבד, אלא שאנו מודעים היום יותר ויותר לאותם רעיונות שהבאנו למעלה מדבריו של בעל ספר החינוך: אקולוגיה אינה מנותקת מההקשר. האחריות לקיומו של העולם אינה עוסקת רק בשאלת שרידותו של האדם, אלא גם בשאלה איזה סוג של בני אדם אנחנו, מה מקומם של האפוק והריסון בתפיסת עולמנו, כיצד אנו מטמיעים בנו שפה של אחריות, וכיצד אנו נעשים רגישים לשאלות חברתיות העוסקות בצדק חלוקתי של משאבי העולם. תפיסה שכזו מטילה סדרה נוספת של חובות לשמירת העולם ולקיומו.

יסודות סביבתיים בהלכה

אחד המאפיינים המובהקים של היהדות הוא היותה דת הלכתית. היא אינה תוחמת את עצמה בעולם המחשבות והאמונה, התפילה וההתעלות בלבד, כי אם מעצבת את אורחות החיים המעשיים של האדם. כבר התורה הדגישה את הייחוד הזה: "וּמִי גוֹי גָדוֹל אֲשֶׁר לוֹ חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים צְדִיקִים, כָּכֵל הַתּוֹרָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן לְפָנֶיכֶם הַיּוֹם" (דברים ד, ח). המבקש לחולל שינוי בעולמה של ההתנהגות היהודית לא יצליח לעשות דבר משמעותי אם לא יגבש את רעיון השינוי לכדי חובה הלכתית. הדרשות המשמעותיות של אחריות לעולם, של צלם אלוקים, של איסור כללי על השחתה וכדו' יוצרות אווירה כללית חיובית, אולם כל עוד הדבר אינו מתורגם לנורמות מחייבות מבחינה מעשית – הדבר לא יתבטא באופן ניכר במציאות.

האתגר העומד היום בפני היהדות הוא פיתוחה והעצמתה של האחריות האקולוגית גם כתיבעה הלכתית ממשית. בדרך כלל נתפסת המצווה הדתית כמצווה העוסקת ביחסים שבין אדם לאלוקים שבשמיים, אולם אנו מכירים את העושר העצום שיש ביהדות ביחס למצוות שבין אדם לחברו, ולא פחות מכך ביחס למצוות שבין אדם לעצמו ולאחריותו לעולם. פיתוח אתוס זה יחייב להכניס את השיקולים האקולוגיים לתוך פסיקת ההלכה. לדוגמה: הרצון למנוע חרקים האסורים באכילה גם לאור מצוות התורה עלול להביא לשימוש יתר בחומרי ריסוס, והמודעות למאן האימה הזה מחייבת את פוסק ההלכה להתחשב גם בשיקול האקולוגי בבואו ליעץ איזה סוג גידולים לגדל ובאיזו דרך יש להתמודד עם המזיקים. הטמעת השיקול האקולוגי תהפוך את עולמנו לעולם בטוח יותר ומוגן יותר, תעצב דמות אדם מוסרית ובעלת גישות חברתית, וכן תשיב לשיח האנושי את המילים הסובבות סביב אחריותו.

דוגמה זו לא ללמד על עצמה יצאה אלא ללמד על הכלל כולו יצאה. דוגמאות נוספות: פסיקות הלכתיות על הגבלת עוצמת הרעש של התזמורת בבתונות, כחלק מחובת זהירות מלהזיק לבריאות בני אדם; איסור של ממש על מדורות בשל החלקיקים הרבים הפוגעים בבריאותו של אדם; שימוש בכספי מעשר כספים כדי לצמצם זיהום כלשהו; היתר שימוש בכוסות רב־פעמיות במכונות קפה ציבוריות, גם אם לא כל האוחזים בהן שומרים על דיני כשרות; חובת שקלול מרחק הטיסה וזיהום האוויר הקשור בו בשיקולים הקשורים לאירועים בחוץ לארץ; איסור מוחלט על זריקת בטריות ומצברים בפחי אשפה רגילים (כלומר השלכתם רק במקומות איסוף ממחזרים); הקלות בדיני גניזה ומחזור כדי להחמיר בחובת השמירה על העולם. ככל שייכנסו יותר ויותר יסודות הקשורים בסביבה לעולמה של ההלכה, הדבר גם יביא למתינות ולזהירות בקביעות חדשות, ויחייב בחינה ובדיקה של הבעיות מחד גיסא, ושל הכלים להתמודד עימן מאידך גיסא.

לא ניתן להתעלם מהעובדה שאין לנו מסורת של ממש בתחומים אלה. ישנם מקורות שונים העוסקים בהרחקת נזיקין ובשמירה על ניקיון וכדו', אולם אם נחפש בספרי פוסקי ההלכה עד כמה ניתן להלכות אלה משקל של ממש, ולמעלה מכך – עד כמה דחו נושאים אחרים מפניהן, נגלה שאין מקורות רבים המעידים על כך. הדבר מהווה מכשול של ממש, כיוון שאופייה של ההלכה הוא נאמנות מסורתית והמשכיות הפסיקה, וקשה מאוד לחדש דברים שאין בהם המשכיות ומסורה. זהו אתגר גדול. אומנם ישנו מסלול הלכתי מוכר, הוא הגזרות והתקנות, שפתוח בפני פוסקי ההלכה המוסמכים לתקן תקנות חדשות, אולם המסורת היא להימנע מגזרות ותקנות חדשות.

פיקוח נפש

בשנים האחרונות אני נוטה יותר ויותר להחליף את השפה ההלכתית ביחס לנושא הסביבה. לא עוד שימוש באחריות של האדם לעולמו בלבד, או בנתינת הדעת שלא לקלקל, שהם ערכים יפים וחשובים, וכאמור – אפשר שחלק מהם ייכנסו לעולמה של ההלכה המעשית. המענה התורני נעוץ בהכרעה לנקוט שפה הלכתית שונה לחלוטין.

אין צורך להאריך בחשיבות הגדולה שההלכה היהודית מייחסת לענייני פיקוח נפש. הרמב"ם הדגיש את החשיבות הגדולה הזו בהלכות שבת:

“כשעושים דברים האלו אין עושין אותן לא ע"י גוים ולא ע"י קטנים ולא ע"י עבדים ולא ע"י נשים כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם, אלא על ידי גדולי ישראל וחכמיהם.

ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה שנאמר 'אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' – ולא שימות בהם.

הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם, אלא רחמים וחסד ושלום בעולם”.

(רמב"ם, הלכות שבת ב, ג)

בשל החשיבות העליונה של עיקרון זה, הדוחה כמעט את כל המצוות בולן, מחמירה ההלכה לא רק בפיקוח נפש ישיר, אלא גם בדינים הקשורים לפיקוח נפש עקיף. זאת ועוד, ההלכה מחייבת להתייחס לא רק לפיקוח נפש ודאי, כי אם גם לספק פיקוח נפש. ההלכה מחייבת לחלל שבת או לעשות עבירות אחרות כדי להציל נפשות.

המציאות כיום בתחום נושאי הסביבה היא לפחות ספק פיקוח נפש. גם אם נניח את ההנחה מרחיקת הלכת שרק חצי מאזהרות המומחים נכונות, ונהיה מודעים לכך שיש הרבה אינטרסים סמויים בכל ההערכות האלה, ורבים מתפרנסים ומתפרסמים מכוח העיסוק בסוגיות הסביבה – לא יצאנו מידי ספק פיקוח נפש, בשל העובדה שמדובר באסונות מוערכים בקנה מידה עצום.

הסיבות להתייחסות לסוגיות אלה לפחות כאל ספק פיקוח נפש הן גם מערכתיות כלליות וגם מקומיות. מבחינה כללית, ההערכות הפסימיות של המומחים הן שמיליוני בני אדם יאבדו את חייהם בגלל השלכות ההפקרות הסביבתית. כאמור, גם אם הערכות אלה לוקות בהגזמה, וגם אם הן הערכות לא ודאיות והן רק ספק מסוים – מדובר באסון נורא. הצירוף של עלייה מתמדת בתוחלת החיים ובגודל האוכלוסייה ביקום יחד עם פגיעה במשאבים השונים, עלול לדרדר אותנו לעולם שבו מוות מצמא ומרעב יעלה בחלוננו. הסכנה הזו נוגעת גם למדינת ישראל באופן ישיר. יש לזכור כי הגבול היבשתי היחיד שיש לאפריקה עם העולם עובר דרך מדינת ישראל. אם חס ושלום תתרחש קטסטרופה באפריקה – לא תהיה אפשרות לעצור את נחשולי האדם העלולים לשטוף את הגבול הזה בהיותם נתונים בסכנות חיים של רעב וצמא. לפיכך, לא ניתן עוד להתחמק מלראות את האפשרות הזו לנגד עינינו, ולהתייחס לסוגיות הסביבה כאל סוגיות פיקוח נפש.

ברם, מדובר גם בעניינים של פיקוח נפש שהם הרבה יותר קרובים וממשיים כבר בעת הזו. שרידים של פלסטיקה מתגלים בחלב אימהות מניקות במדינת ישראל; ירידה דרסטית באיכות הזרע של הגברים,

שחלקה מיוחס באופן קרוב לוודאי לסוגיות הזיהום; איכות מקורות המים של מדינת ישראל יורדת בשל חדירת רעלים וחומצות אליהן; האוויר שאנו נושמים אינו מנוטר, והוא פוגע בריאות; ההיקף העצום של אשפה שמיוצר בישראל, שחלקו הגדול אינו מתפרק, מהווה פגע אקולוגי נורא; בריתת חורשות לצורך פיתוח פתרונות מגורים מחסל את את הריאות הירוקות; שיטות הקבורה הנוהגות היום זוללות משאבי קרקע חיוניים, ועוד ועוד. כאן אין מדובר בתיאוריות או בתהליכים שניתן להתווכח על סיבותיהם, כי אם בדברים שממש ניתן למשש אותם בידיים, ולראות את הסיכון הישיר הטמון בהם.

ככל שנבין כי אכן מדובר במצב של ספק פיקוח נפש לפחות, אם לא במצבי סיכון ודאי, כך תהיה השפה ההלכתית המחייבת חדה וברורה יותר. בפני פוסקי ההלכה יעמדו כלים עם מסורת ארוכה של פסיקה, ועם חובה לעשות את הפעולות הנדרשות לצורך כך.

תיקון ותשובה

מבית מדרשו של הרב קוק זצ"ל, בפרק הראשון של אורות התשובה, למדנו כי התשובה נמצאת במערכות רבות, וכל תהליך של תיקון הוא חלק ממהלך התשובה. גם שינוי מבורך ביחס הנכון לעולם הממשי הוא חלק בלתי נפרד ממצע התשובה, ובעיקר כאשר הוא קשור קשר בל ינתק למוטיבציה התורנית המניעה אותו. הדבר נובע גם מעצם תפיסת תהליך התשובה כמהלך כולל של קידום העולם, וגם מצד העולם הנפשי שהוא יוצר: מי שעוסק בתיקון בתחום אחד משפיע על אישיותו להיות אישיות מתקנת, והדבר מתמשך גם לתחומים אחרים בעולם האנושי, בתורה ובמצוות, בקדושה ובצניעות.

תנאי הכרחי לתשובה בתחום זה פותח ב"קשוט עצמך" קטן, קודם שעוסקים בשאלות הגדולות. טוב לו למסע התשובה שלא יהיה קיצוני ובינארי; טוב לו כי יתקדם בתכנים המתאימים לכלים של האדם; טוב

לו שלא יעורר כוחות נגד קיצוניים, שווים בעוצמתם והפוכים בכיוונם; ובעיקר – טוב לו כי תהליך התיקון כולו ייפתח בבירור רוחני מה למעשה נכון לעשות כדי להתקדם בשמירת עולמו של הקב"ה.

עיצוב ההתנהגות האישית כולל שימוש מופחת בכלים חד פעמיים מזהמים ובלתי מתכלים; נכונות שלא למהר לשדרג ולזרוק את הדברים הישנים; זריקת בטריות ושאר גורמים רעילים במקומות המיועדים לכך; מחזור וכדו'. אנחנו חייבים להשתחרר מ"פוליטיקת הזהויות" שבה ההתייחסות לסוגיות הסביבה מוכתרת כנושא המעניין רק את ה"שמאלניים" אוכלי הגרנולה ומתרגלי היוגה. אלה הם גופי הלכה, שאינם אוסרים את ההתנהגות בדרך הארץ המקובלת של העולם, אך כן מחייבים שלא להשחית את עולמו של הקב"ה. חלק מנתינת הדעת שלא לקלקל את עולמו של הקב"ה מקופל בחובות אלה.

מתוך ההתנהגות האישית נפתחים שערים רבים. לא רק ענייני הסביבה יכולים להתברך מכך, יכולות להיות לכך עוד השפעות חיוביות מאוד, כגון יציאה מהמגירות החברתיות הקשיחות ושיתוף פעולה עם רבים אחרים – בראש ובראשונה קבוצות נוספות באומה, אך גם עם העולם כולו. ביסודו של דבר כולנו נמצאים בעולם אחד, ועל כולם ישפיע שיפור פני העולם או חס ושלום המשך הנזק הגדול שנגרם לפלנטה. כבר מראשית דרכו נאמר לאברהם אבינו "וּנְבַרְכּוּ בְּךָ כָּל מְשֻׁפָּחֵת הָאָדָמָה" (בראשית יב, ג), וחלק מייעודנו כאומה הוא להביא ברכה. צירופה של השפה הדתית היהודית המיוחדת לשיח הכלל-עולמי, הן כמעודדת ואף מחייבת את הצלת העולם, והן כמזהירה מפני יצירת עבודה זרה חדשה והשתלטות פתרונות קסם, עשייה להיות אחת הברכות הגדולות שנביא לעולם כולו.

שותפות האדם במעשה בראשית

הרב דוב ברקוביץ

1. האתגר

ב כמה מקומות במדרש מתואר אדם כמי ש"שותף לקדוש ברוך הוא במעשה בראשית". במקורות הללו מתוארות בעיקר פעולות אנושיות בתחום הרוחני – בתפילה המבטאת את הכרת האדם בכך שאלוקים ברא את העולם, ובהעמדת חברת האדם על אושיות המשפט והצדק. הנה שני מדרשים המשקפים עניין זה:

"אמר רבא ואיתימא רבי יהושע בן לוי: אפילו יחיד המתפלל בערב שבת צריך לומר [תפילת] 'ויכולו'. דאמר רב המנונא: כל המתפלל בערב שבת ואומר 'ויכולו', מעלה עליו הכתוב **כאילו נעשה שותף להקדוש ברוך הוא במעשה בראשית**".

(תלמוד בבלי מסכת שבת דף קיט, ע"ב)

"(שמות יח, יג - וְיִהְיֶה מִמְחֶרֶת וַיֵּשֶׁב מֹשֶׁה לְשֹׁפֵט אֶת הָעָם) 'וַיַּעֲמֵד הָעָם עַל מֹשֶׁה מִן הַבֶּקֶר עַד הָעֶרֶב' - וכי מן הבקר עד הערב היה משה דן את ישראל, והלא אין הדיינין דנין אלא עד זמן סעודה? ומה תלמוד לומר 'מן הבקר עד הערב'? אלא מלמד שכל מי שמוציא דין אמת לאמתו מעלה עליו הכתוב **כאילו היה שותף עם הקדוש ברוך הוא במעשה בראשית**. כתיב הכא [כאן אצל משה] 'מן הבקר עד הערב', ובמעשה בראשית כתיב, 'ויהי ערב ויהי בקר'".

(מכילתא פרשת יתרו פרשה ב)

שני המדרשים משקפים יסודות מרכזיים באמונת ישראל ובחובת תיקון העולם המוטלת על האדם על פי התורה. יחד עם זאת, ההתפתחות הדרמטית בתחומי המדע והטכנולוגיה בדורות האחרונים הביאה הוגים מרכזיים במחשבת ישראל לייחס פירוש חדש לשותפות האדם עם הקדוש ברוך הוא במעשה בראשית – בעיקר הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב יוסף דב סולובייצ'יק. נתבונן בקטעים מרכזיים שלהם בהמשך.

הרב סולובייצ'ק התייחס בכתביו לא פעם לפסוק "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם" (בראשית א, כז) כתיאור האדם כמי שהתברך כ"יוצר עולמות" בזעיר אנפין.

בקטע מרכזי השתמש הרב סולובייצ'ק ברעיון הזה לתאר את מהותו של האדם, ואת עיקר שליחותו בחיים:²³

"אלוקים רוצה שאדם יהיה בורא עולם - והתפקיד הראשון שלו הוא לברוא את עצמו כיצור שלם... [אדם] נברא ב'צלם אלוקים', אבל 'צלם' זה הוא אתגר שיש להיפגש אתו, ולא מתנת חנם. מוטל על האדם [...] להטביע צורה על אישיותו הקיימת רק בפוטנציה [...] הנורמה המוסרית הגבוהה ביותר שלנו היא: להיות, במובן המלא - הטוטאלי - שהאדם ישחרר את עצמו מהכבלים של 'קיום בצללים' ('חוסר קיום אובייקטיבי' בניסוחים של אפלטון) ולהתקדם למרחבים של 'אונטוס' (קיום מלא), הווייה אמיתית, רוויה בשירה ושמחה".

ככל שמתרחבת יכולת האדם להיות שותף לקדוש ברוך הוא במעשה בראשית, גם כאשר ברור שאין להשוות בין אדם לאלוקים, סכנת היוהרה עומדת בפתח. על הברכה ועל הסכנה שבשותפות החדשה של האדם עם הקדוש ברוך הוא במעשה בראשית כתב הרב דוב ברקוביץ בספרו "נשמת הבריאה - עוצמה וענווה בעידן של שפע":

"האדם היום רואה את עצמו כמתוחכם מאבותיו. הוא מפרש כל תופעה שהוא נתקל בה, ולו הקיצונית ביותר, מתוך אמונה, לפעמים עיוורת, באדם. הוא משוכנע שעם מאמץ ויוזמה, ותוך שימוש בכישורונותיו, יוכל לפתור כל בעיה. בהקשר הרחב של יצירת האדם הגלובאלית תלויה ועומדת השאלה על היחס בין כוחות היצירה של האדם לבין משאבי הטבע, שהם הבסיס

23 בתרגום -

Joseph B. Soloveitchik, "Redemption, Prayer, Talmud Torah," Tradition 17:2 (1978), 64

למחייתו. האדם עומד מול חידת קיומו כפי שלא עמד מולה אי-פעם: האם מגעו בבריאה יביא חיים או מוות? ברכה או קללה? מתוך מגבלות תנאי החיים בארץ ישראל, אשר בה מתחדשים חיינו, מתמודדת אף הריבונות הישראלית המודרנית עם שאלה הרת-גורל זו. החזרה לארץ היא חזרה אל האחריות ואל שמירת החיים עצמם, בחינת 'לְעִבְדָהּ וּלְשִׁמְרָהּ' (בראשית ב, טו).

ראיית הבריאה כמרקם של יחסים חיים וציפיות הדדיות, אשר האדם, הבורא והבריאה הם שותפים בו, מחייבת חשבון-נפש מתמיד על מידות הנפש של הפרט ועל הנורמות החברתיות, הקובעות את היחסים בין בני האדם ואת הדרך שבה הם משתמשים בכוחות החיים שבבריאה לצרכיהם. בתקופה שאנו חיים בה נוצרה הזמנה לעיצוב תודעה חדשה, תודעה של אדם שהתבגר. אדם בוגר מכיר ביכולותיו הסגוליות ההולכות ומתעצמות, אך בו-בזמן הוא גם מודע לכך שהיהורה בגין כישרונותיו הסגוליים עלולה להכשיל אותו פעם אחר פעם. מעמדו של האדם כשותף לבורא בעצם קיום החיים והעצמתם מחייב אותו לחיות מתוך הזדקקות והיענות לאחר - גם לאלוקים, לאדם שלידו ולבריאה כולה.

יכולתו של האדם לפעול בבריאה כשותף אמיתי לבורא העולם תלויה בענוותנותו ובמוסריותו. להיות שותף לבורא העולם במעשה בראשית מחייב מימוש כוחו הסגולי כנברא ב'צלם אלוקים' מתוך ענווה, מתוך ההכרה בקטנותו שלו ביחס לבריאה, אשר ממדיה משקפים את היותה של בורא העולם".

במקורות המובאים ביחידה זו, נבדוק יסודות מרכזיים במחשבת ישראל המתמודדים עם אתגר חובק עולם זה.

2. התשתית הרעיונית

בתיאור מעשה בראשית של אלוקים חוזרת התורה על הביטוי "וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב". כמו אומן שמתבונן בציור שזה עתה השלים, מספרת התורה אחרי כל מעשה יצירה (חוץ מאחרי יצירת "הרקיע" ביום שני) שבעיני בורא העולם מה שיצא מהתווה אל הקיום הוא "טוב". ועוד – אחרי שאלוקים השלים את כל מעשה בראשית נאמר: **"וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה טוֹב מְאֹד – וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר יוֹם הַשְּׁשִׁי"** (בראשית א, לא).

מידת "הטוב" מהווה יסוד של החובות המוסריות המוטלות על האדם. החזרה על המילים "וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב" מלמדת **שמקור "הטוב" מזהה עם עצם קיום החיים**. כך הבין הרמב"ן את כוונת "וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב":

"כי הוצאת הדברים אל הפועל ייקרא 'אמירה', ויאמר אלוקים יהי אור', ויאמר יהי רקיע', ויאמר תדשא הארץ' – **וקיומם יקרא 'ראיה'**, כעניין 'וראיתי אני' דקהלת (ב, ג), וכן 'ותרא האשה כי טוב העץ למאכל' (בראשית ג, ו), והוא כעניין שאמרו (כתובות קט) 'רואה אני את דברי אדמון' [...]. **והעניין להורות כי עמידתם בחפצו, ואם החפץ יתפרד רגע מהם יהיו לאין**, וכאשר אמר בכל מעשה יום ויום 'וירא אלוקים כי טוב'. ובשישי כאשר נשלם הכול 'וירא אלוקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד', [על אף שכבר] כן אמר ביום הראשון בהיות האור 'וירא אלוקים כי טוב', [מפני] **שרצה בקיומו לעד**".

(פירוש הרמב"ן על בראשית א, ד, ד"ה וירא אלוקים)

העובדה שכל אחד ואחד מן הנבראים – וכולם יחד – עומדים וקיימים מהווה ביטוי לגודל החכמה האלוקית. תיאור קיומם כ"טוב" וכ"טוב מאוד" מבטא את רצונו של אלוקים בחיים – ודווקא בחיים האלה. דברים

אלו מהווים בסיס לחובת האדם שנברא ב"צלמו" של בורא העולם לשמור על קיומם של החיים, להפרות אותם ולהצמיחם.

הרב משה קורדובירו (הרמ"ק) תיאר חובה זאת במילים מפורשות בספרו "תומר דבורה", בפרק שלישי – "היאך ירגיל האדם עצמו במידת החכמה":

"הנה החכמה העליונה פרושה על כל הנמצאים כולם, עם היותה נעלמת ונשגבה מאד, ועליה נאמר (תהלים קד, כד), 'מָה רָבוּ מַעֲשֵׂיךָ ה' בְּלִמְ בְּחָכְמָה עֲשִׂיתָ'. כן ראוי לאדם שתהיה חכמתו מצויה בכל [...] עוד צריך להיות רחמיו פרושים על כל הנבראים, לא יבזם ולא יאבדם. שהרי החכמה העליונה היא פרושה על כל הנבראים דומם וצומח וחי ומדבר. ומטעם זה הוזהרנו מביזוי אוכלים. ועל דבר זה ראוי, שכמו שהחכמה העליונה אינה מבזה שום נמצא והכל נעשה משם כדכתיב 'בְּלִמְ בְּחָכְמָה עֲשִׂיתָ', כן יהיה רחמי האדם על כל מעשיו יתברך. ומטעם זה היה עונש רבינו הקדוש על ידי שלא חס על בן הבקר שהיה מתחבא אצלו ואמר לו 'זיל [לך לשחיטה], לכך נוצרת' (בבא מציעא דף פה) באו לו יסורין, שהם מצד הדין שהרי הרחמים מגינים על הדין, וכאשר ריחם [אחר כך] על החולדה ואמר (תהלים קמה, ט), 'טוֹב ה' לְכָל וְרַחֲמָיו עַל כָּל מַעֲשָׂיו' כתיב, ניצול מן הדין מפני שפירש אור החכמה עליו ונסתלקו הייסורים. ועל דרך זה לא יבזה בשום נמצא מן הנמצאים שכלם בחכמה ולא יעקור הצומח אלא לצורך, ולא ימית הבעל חי אלא לצורך, ויברור להם מיתה יפה בסכין בדוקה לרחם כל מה שאפשר. זה הכלל: החמלה על כל הנמצאים שלא לחבלם תלויה בחכמה, זולתי להעלותם ממעלה אל מעלה, מצומח לחי, מחי למדבר שאז מותר לעקור הצומח ולהמית החי – לחוב על מנת לזכות".

יוצא שאחד היעדים העיקריים בבריאת האדם היה הפיכתו לשותף בשמירת העולם ובתיקונו. דוגמה הממחישה אחריות ושותפות זו מופיעה במדרש הבא:

"ראה את מעשה האלוקים כי מי יוכל לתקן את אשר עותו' - בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן וכל מה שבראתי בשבילך בראתי תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך".

(קהלת רבה ז, יט)

בסגנון אחר מתוארת ב"ספר החינוך" אותה חובה בסיסית של הפרט ושל הכלל כלפי כל הנבראים כהרחבת המצווה שלא לזכות עצי פרי גם בשעת הטלת מצור:

"שָׂרְשׁ הַמִּצְוָה יְדוּעַ - שֶׁהוּא כְּדֵי לְלַמֵּד נַפְשֵׁנוּ לְאַהֵב הַטּוֹב וְהַתּוֹעֵלֶת וְלְהִדְבֵּק בוֹ, וּמִתּוֹךְ כֶּף תִּדְבֵּק בְּנוּ הַטּוֹבָה, וְנִרְחִיק מִכָּל דְּבַר רָע וּמִכָּל דְּבַר הַשְּׁחָתָה, וְזֶהוּ דְרֹךְ הַחֲסִידִים וְאֲנָשֵׁי מַעֲשֵׂה אוֹהֲבִים שְׁלוֹם וְשִׂמְחִים כְּטוֹב הַבְּרִיּוֹת וּמְקַרְבִּים אוֹתָן לְתוֹרָה, וְלֹא יֵאבְדוּ אֶפְלוּ גְרֵגִיר שֶׁל חֲרָדֵל בְּעוֹלָם, וַיִּצַר עֲלֵיהֶם בְּכָל אֲבָדוֹן וְהַשְּׁחָתָה שִׁירָאוּ, וְאִם יוֹכְלוּ לְהַצִּיל יִצִּילוּ כֹּל דְּבַר מֵהַשְּׁחִית בְּכָל כַּחֲם".

(ספר החינוך, מצווה תקכט)

השותפות עם בורא העולם בשמירה על החיים בכל הופעותיהם מבוססת על תכונה מיוחדת בקיום האדם. במקורות רבים מתואר כיצד ברא הקדוש ברוך הוא את האדם באופן המאפשר לו לחוש קרבה ואף הזדהות עם הנבראים. הוא מסוגל לקיים את החובה המוסרית של קיום "החוכמה" ו"הטוב" שבבריאה משום שיש בו משהו מכל נברא, והוא חש את החיוניות המיוחדת של כל אחד ואחד. דברים אלו מבוססים על פירוש שניתן לפסוק המתאר את בריאת האדם כאילו פנה בורא העולם לכל הנבראים שיצר כדי שישתתפו בבריאת האדם: "וַיֹּאמֶר אֱלֹדִים נַעֲשֵׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ" (בראשית א, כו). מדרש המשמש בסיס למהלך זה מתאר כיצד אדם מורכב גם מה"עליונים" וגם מה"תחתונים":

"כל מה שאתה רואה [בבריאה] תולדות שמים וארץ הן [כל הנבראים הם תולדות השמים והארץ שנבראו ביום ראשון] שנאמר, 'בראשית ברא אלוקים את השמים ואת הארץ'. בשני ברא מן העליונים שנאמר, 'ויאמר אלוקים יהי רקיע'; בשלישי ברא מן התחתונים, 'ויאמר אלוקים תדשא הארץ'; ברביעי ברא מן העליונים, 'ויאמר אלוקים יהי מאורות'; בחמישי ברא מן התחתונים, 'ויאמר אלוקים ישרצו המים';

בשישי בא [בורא העולם] לבראות את אדם. אמר - אם אני בורא אותו מן העליונים עכשיו העליונים רבים על התחתונים בריה אחת ואין שלום בעולם, ואם אני בורא אותו מן התחתונים עכשיו התחתונים רבים על העליונים בריה אחת ואין שלום בעולם. אלא הרי אני בורא אותו מן העליונים ומן התחתונים בשביל שלום הדא הוא דכתיב, 'וייצר ה' אלוקים את האדם וגו' עפר מן האדמה' מן התחתונים, 'ויפח באפיו נשמת חיים' מן העליונים".

(בראשית רבה יב, ח)

הרב מנחם מנדל שניאורסון ראה במדרש זה כיצד מורכב האדם מכל היסודות של ה"עליונים" - המלאכים, וה"תחתונים" - הנבראים שיצרו אלוקים בששת ימי בראשית:

"האדם כלול מכל המדרגות. דנוסף לזה שהוא כלול מכל המיידות [מידות הנפש שבנבראים כולם] כמו שכתב הרמב"ם [בהקדמה לפירוש המשניות ד"ה דע כי הקדמונים, בא"ד וכאשר מצאו]... היינו, דכל הנבראים יש לכל אחד מהם מידה מיוחדת - וכן במלאכים, מיכאל באהבה וגבריאל ביראה - **והאדם כלול מכל המיידות** - הנה נוסף לזה הוא כלול גם מכל המדרגות, מדרגא הכי עליונה עד דרגא הכי תחתונה, כדאיתא בבראשית רבה שהאדם נברא מן העליונים ומן התחתונים".

(תורת מנחם - ספר מאמרים באתי לגני, עמ' תקצט)

מסורת מרכזית במחשבת ישראל מתארת הווייה מיוחדת זו בשורש קיום האדם כך: "אדם הוא עולם קטן". יש לראות כל אדם לא רק כ"עולם מלא" במובן של עושר פנימיים והפוטנציה להביא לעולם את זרעו ואת זרע זרעיותיו, כדברי המשנה בפרק ד במסכת סנהדרין, אלא שבכל אחד יש שיקוף של כל הבריאה. הנה כמה ביטויים לתפיסה זו:

"וַיִּצַר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצֶלֶם וּדְמוּתוֹ כָּל בְּרִיּוֹתָיו, וְהוּא בְּרֵאשִׁית, כְּאֹמְרוֹ יִתְבָּרַךְ (בראשית א, כו), 'נַעֲשֵׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ'. נִשְׁתַּתֵּף עִם כָּל הַנְּמַצְאוֹת בְּזֶה, לְהִיּוֹת הָאָדָם מְחוּקָה (מִלְשׁוֹן 'חֻקּוֹק') מִכָּל חֻלְקֵי הַמְּצִיאוֹת, וְהִיּוֹתֵן תַּחַת מִמְשַׁלֵּת שְׂכָלוֹ, כְּאִשֶׁר כָּל חֻלְקֵי הַמְּצִיאוֹת תַּחַת מִמְשַׁלֵּת הַשֵּׁם יִתְבָּרַךְ. וְלִזֶּה, מֵה שֶׁקָּרְאוּהוּ קְדֻמוֹנִינוּ ע"ה [את האדם] 'עוֹלָם קֶטָן', כִּי שִׁמּוֹ [שְׁמוֹ אוֹתוֹ] דְּפוֹס וְחוֹתֵם, מְחוּקִים בּוֹ כָּל יְצִירוֹתָיו כּוֹלֵם".

(הרב חסדאי קרשקש, ספר אור ה' - הקדמה)

"ואמרו חז"ל בבר"ר (פ"ח) 'ויאמר אלוקים **נעשה** אדם' במי נמלך? ר"י בשם ר' לוי אמר: במלאכת השמים והארץ נמלך, רשב"נ אמר: במעשה כל יום ויום נמלך, ר' אמי אמר: בלבו נמלך, ר' יהושע דסבנין אמר: בנפשותם של צדיקים נמלך [...]. הנה כולם הסכימו שה' אמר לכל מעשה בראשית אשר כבר עמדו כולם ערוכים ומסודרים בקומה שלמה ונקראים **בשם אדם הגדול** עם האלוקות השופע בתוך האדם הזה - והוא הנפש והרוח והנשמה של הקומה השלמה הזאת - **'נעשה אדם קטן'** שנמצא בו כל מה שנמצא באדם הגדול בכל פרטיו עד שיהיה **'בצלמנו', שר"ל צלם של העולם הגדול, עם האלוקות המחיה ושופע בעולם הגדול הזה**".

(מלבי"ם על בראשית א, כו)

3. כוחות היצירה של האדם – הברכה והסכנה

על ההשלכות של המסורת שהאדם הוא "עולם קטן" מול תפיסות תרבותיות ורוחניות במודרנה הרחיבו הראי"ה קוק והרב יוסף דב סולובייצ'יק. הראי"ה קוק מתאר את ההרחבה המשמעותית של אופקי האדם בעקבות פיתוח טכנולוגיות חדשות בתחום האסטרונומיה שחדרו למעמקי היקום. בעקבות גילויים בתחום זה, שאפשרו לאדם להבין את הממדים העצומים של החלל החיצון והתופעות שבו, הלך וקטן שיעור קומת האדם, גם בהיותו בחיר הבריאה. בקטע שהרב הנזיר, הרב דוד כהן, כינה "מרכזיות האדם בהוויה", מתאר הרב קוק את האדם, מי שנברא בחיבור בין ה"עליונים" וה"תחתונים", כמי שאחראי על "הדר מוסר ושאיפות עדינות" בהווייה כולה. וככל ש"הציור הקוסמי" של עולמות הכוכבים הולך ומתרחב, כך הולכת ומתאדרת שירת האדם, המייצג את האחריות המוסרית בבריאה. כגודל הבריאה, כך מוטל על האדם לצלול "לתוכן המוסר".

"כמה אמת ושירה מופיעה לפנינו בחזיון של מרכזיות נשמת האדם, ביחש ההויה כולה. אין החזיון הזה נופל לרגלי ההתגלות של הציור הקוסמי הרחב והבלתי תכליתי של עולמות הכוכבים, של היצירה המתמדת של הערפלים [גילוי עננים ענקים בגלקסיות] – אדרבא מתגדלת היא שירה זו ומתאדרת על ידי הנצח והגודל.

בכל מקום ששם בא אור החיים לידי התגלות הכרה, והתגלמות של הדר מוסר ושאיפות עדינות, הרי המרכז נגלה. האחדות של האדם הרוחני מקיפה היא אותו בכל גילוייו בכל העולמים [...].

לשווא חושבים בעלי חוג הבטה קצרים, שאחרי החידוש של הציור הקוסמי בטלה מרכזיותו של רוח האדם [...]. גם שם לא נפגע דבר, כי אם נתאדר המחזה. **האחריות המוסרית מתגדלת**

לפי שילוב הויה כזה, וזהו גם יתרון מרץ לרוחו של אדם בהשתלמו.

מובן הדבר, שלצורך ציור של גודל נורא לגבי האחריות המוסרית צריך עומק והארה צלולה לתוכן המוסר, כדי שלא יתמסמס הרוח מיתרון פחדנות [...].

הננו תופסים ציור גדולתו של האדם, ציור המרכז את ההויה אל הוית האדם, אל גדלו האיכותי ואל שאיפת רצונו, האמיץ והקדוש. **הגויה וכוחותיה הנם התמצית הארצית כולה, והרוח וכוחותיו הנם התמצית השמימית כולה."**

(הרא"ה קוק, אורות הקודש ב, האחדות הכוללת, מרכזיות האדם בהויה, סימן כד)

כמי שחי בארצות הברית, מוקף בהתחדשות הגדולה בדעת האדם בתחומי המדע וטכנולוגיה, התמודד הרב סולובייצ'יק בהגותו עם המפגש המאתגר בין המדע המודרני לבין יסודות היהדות. במקומות רבים הוא מאדיר את שיעור קומתו של המדען המחדש את עולם הדעת כביטוי של היות האדם נברא ב"צלם אלוקים". האדם הוא יוצר עולמות בזעיר אנפין – וזאת ברכתו. יחד עם זה, הוא חזה את הסכנה של הצטמצמות הממד הרוחני בחיי האדם בעקבות ההיצמדות לזוהר הצלחות האדם, את חילול שיעור קומתו האלוקי הפנימי. באחד המאמרים החשובים שלו, "איש האמונה הבודד", עיצב הרב סולובייצ'יק שתי דמויות אציליות כדי לבטא את שתי הפנים של היות האדם נברא "בצלם": "איש ההוד ההדר" – המדען, ו"איש האמונה". רק בשילוב שתי הדמויות תוכל תרבות האדם לממש את ייעודו כשותף לבורא העולם בשמירה על החיים ובהעצמת ברכתם. להלן חלק מן המאמר:

"כולנו יודעים שהתורה נותנת שתי נוסחאות של בריאת האדם [...] אמת, ששתי הנוסחאות של בריאת האדם שונים זו מזו, ודבר זה היה ידוע לחז"ל (עיינו ברכות סא. כתובות ח.

רמב"ן לבראשית ב, ז וכוזרי ד). אך התשובה איננה בשניות המסורת כביכול, אלא בשניות האדם; לא בסתירה המדומה בשתי נוסחאות, אלא בסתירה הריאלית של טבע האדם. שתי הנוסחאות מדברים על שני מיני 'אדם', שניהם אבות האנושות, שני טיפוסים ששניהם מייצגים את האנושות ואין פלא כלל שאינם זהים.

בבראשית א' אנו קוראים: 'ויברא אלוקים את האדם בצלמו, בצלם אלוקים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם. ויברך אותם אלוקים ויאמר להם אלוקים: פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ'. בבראשית ב' הנוסח שונה בהרבה מאשר הקודם: 'וייצר ה' אלוקים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה. ויטע ה' אלוקים גן בעדן מקדם [...] ויקח ה' אלוקים את האדם ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה'.

ברצוני להצביע על ארבעה הבדלים ניכרים בין שתי הנוסחאות:

א. בבריאת האדם הראשון מסופר שנברא ב'צלם אלוקים', אך לא נאמר כלום על האופן של יצירת גופו. בסיפור בריאתו של האדם השני נאמר שנוצר מעפר האדמה, 'ויפח ה' באפיו נשמת חיים'.

ב. האדם הראשון נצטווה למלאות את הארץ ולכבוש אותה, והאדם השני קיבל את הצו לעבוד ולשמור את הגן: 'לעבדה ולשמרה'.

ג. בסיפורו של האדם הראשון זכר ונקבה נבראו יחד, ואילו האדם השני נברא יחידי, חוה הופיעה אחר כך בתור 'עזר כנגדו'.

ד. בסיפור הראשון מופיע רק השם 'אלוקים', ובסיפור השני 'ה' אלוקים'.

האדם הראשון שנברא ב'צלם אלוקים' נתברך בתנופה רבתי לפעילות יוצרת וניחן בכוחות כבירים להגשמת התפקיד הזה. שעה שבירך ה' את האדם הראשון והטיל עליו לכבוש את הטבע כיוון אותו אל התכונות

המעשיות של השכל שבאמצעותן ישתלט על הטבע. האדם הראשון מעוניין רק בצד אחד של המציאות והוא שואל: כיצד פועל היקום? אין הוא מעוניין בשאלות מהותו של היקום, אלא בשאלה מעשית וטכנית לבד: איך? שולטת בו שאיפה אחת: לכבוש את הכוחות הטבעיים, לשלוט בהם ולהעמידם לרשות עצמו. לפיכך האדם הראשון הוא תוקפני ושואף רק לניצחון.

אמנם האדם הראשון [...] מעצב גם אידיאות ומגלה כוח יצירה גם בתחום החוק. חוקים ונימוסים יפים ונהדרים הוא מחוקק לעצמו, כדי שיהיה לו קיום נהדר ואצילי ושלא תהיה אנרכיה בסדר העולם. ובעשותו את כל אלה הוא משתדל למלא את המשימה שהבורא נתן לו בעת אשר ביום השישי של הבריאה ציווה לאדם: 'מלאו את הארץ וכבשוה'. מתוך שהוא נדחף לשאיפה שהוא מוכרח לציית לה, האדם חותר לשטחים נרחבים ואפילו עד לעבר הכוכבים המרוחקים. הוא פועל לפי טבעו שניתן לו מאת בוראו ומציית לו. על כן, בסיכום, אנו מגיעים לטבע המשולש של האדם הזה שהוא: כבוד – אחריות – הוד והדר.

האדם השני, כמו האדם הראשון, מלא פליאה על יסודות היקום. סקרנות אינטלקטואלית דוחפת את שניהם לעמוד מול סוד היקום. אולם, בעוד שהיקום מביא את האדם הראשון לשאיפתו לצבור כוח ושלטון ולעשותו שואל את שאלת 'איך', האדם השני מגיב על הופעה זאת [...] ורוצה לדעת: מדוע? מהו? מיהו?

הוא שואל: מה תכליתם של כל אלה? מה משמעות האתגר הגדול המגיע אלי מעבר לגבולות היוניברס, כמו ממעמקי נשמתי המתלבטת? הוא ממשיך לתמוה: מי הוא שעוקב אחרי באופן תמידי, בלתי נדרש, ונעלם אל האין סוף ממש באותו רגע שאני פונה להתייבב מול אותו ה'הוא' הנסתר, הקדוש והנורא? והוא תמה עוד: מי הוא הממלא את האדם בעונה אחת אושר ומורא, ענווה וגדלות, מקסים את לב האדם מבלי שום יכולת להתנגד [כאשר האדם חש ענווה], ובעונה אחת דוחה אותו לגמרי [כאשר אדם חש גדלות ללא ענווה]?

כדי להשיב על השאלה המשולשת הזאת, האדם השני אינו יוצר עולם משלו [...] אלא הוא מתייבב לפני היקום בכל גווניו, בכל תפארתו ושגבו, ולומד להכיר את העולם בתמימות ובענווה ובהערצה של ילד המחפש את הנפלא והיוצא מן הכלל בכל מאורע רגיל. בעוד שהאדם הראשון הוא דינמי ומלא כוח יצירה, האדם השני מחפש את 'צלם האלוקים' בכל עמוד אורה ובכל נבט ופרח; בכל רוח קלה של הבוקר ובשקט של לילה נוצץ כוכבים.

[...] לא נברא אדם הראשון יחידי אלא זכר ונקבה נבראו בד בבד. אדם הראשון יש לו קיום בתוך ציבור, ביחד עם אחרים. הוא נברא בחברה בכדי להתחבר ולהתקשר עם אחרים [...] מעדיף הישגים מעשיים על פני עניינים פנימיים. יש לו כשרון הדיבור והתקשורת והוא לעולם אינו בודד; כי האדם בבדידותו אין לו אפשרות לגלות ולהציג את כבודו והדרו, כי שני הדברים הללו שייכים רק למנהגי החברה הגדולה [...] קהילתו של אדם הראשון, שהוא איש ההוד וההדר [...] (היא זאת שהוא) מתחבר אליה בחשבו שחיים ופעולות כאלו יקדמו את עמדתו וענייניו. האדם הראשון מרגיש בנוחיותו כאשר הוא נמצא בחברתה של חוה, מבחינה מעשית ולא באופן מהותי. הם פועלים יחדיו, עובדים ביחד, חותרים יחד לקראת מטרתיהם ההדדיות; ברם הם אינם קיימים יחד. לכל אחד יש התחושה של ה'אני' ולא של אנחנו [...] לא נמסר להם התפקיד להתקיים ביחד בכדי לטהר את עצמם, ובכדי לקדש את קיומם.

ישנם שני הבדלים יסודיים בין [ההוויה באדם של] ההדר ובין הגאולה המטהרת:

א) להיות במצב של גאולה, שלא כמו להיות מכובד ומהודר, היא תחושה מהותית. אין זו תכונה מקרית בין שאר תכונות ההוויה אלא צורה ברורה של ההוויה עצמה. חיים של גאולה שונים במהותם מחיים בלי גאולה [...] הגאולה המטהרת מתגלית בתוך החוויה הפנימית והפרטית והיא חורגת לגמרי מן היחסים של 'אני ואתה' וחודרת אפילו אל השכבות הכי נסתרות של ה'אני' המבודד.

ב) הגאולה המטהרת, בניגוד לכבוד והדר, אין לרכוש אותה על ידי הכרה ושלטון על סביבתו אלא על ידי שלטון על עצמו. חיים של גאולה משמעותם שלטון על היצר. כשהאדם כובש את הטבע הוא רוכש לעצמו כבוד וכשהאדם נכבש על ידי בורא הטבע הוא מוצא את גאולתו [...] הכבוד וההדר בא לאדם כשהוא מגיע לשיא ההצלחה; גאולה [אישית לעומת זאת] – מתוך מעמקי משבר וכשלון: ממעמקים קראתיך ה'! הכתוב אומר בפירוש כי האדם השני נברא 'עפר מן האדמה', כי ידיעת מקורו השפל הוא חלק בלתי נפרד מהווייתו הפנימית. האדם השני לא שכח מעולם שמקורו קומץ של עפר".

"עם הכול ובעד הכול" על מקומו של האדם בבריאה

הרב בניהו טבילה

ה תקופה שבה אנו חיים מזמנת אתגרים רבים בתחום השמירה על הבריאה:

♦ כדור הארץ מתחמם בעקביות כתוצאה מפליטת דלקי מאובנים, כך טוענים רוב המדענים. ההתחממות גורמת לבצורות, שיטפונות והכחדת מינים ומקשה על תנאי החיים באזורים רבים.

♦ תרבות הצריכה מעודדת שימוש חד־פעמי במוצרים רבים, וגורמת להצטברות פסולת רבה. כך, לפי מחקרים אחדים, צפויים בעתיד הנראה לעין להימצא במימי האוקיינוסים יותר חלקיקי פלסטיק קטנים ("מיקרו פלסטיק") מדגים.

♦ שטחים נרחבים ביערות הגשם, חלק חיוני בבריאה, מבוראים (כלומר – כורתים את הצמחייה הטבעית שבהם) לטובת גידול בקר למאכל; הבקר, שצריכתו עלתה מאוד בשנים האחרונות, תורם לזיהום בדרכים נוספות – על ידי פליטת גז החממה מתאן, וכן כתוצאה משינועו למרחקים ארוכים.

ביחידת הלימוד הנוכחית נעסוק בחובה הדתית לשמור על הבריאה שעליה הופקדנו אנו, בני האדם, בידי הקב"ה. כך מתארת התורה את בריאת האדם:

"וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ וְיִרְדּוּ בְדָגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׂ עַל הָאָרֶץ."

(בראשית א, פסוק כו)

האדם, הנברא בצלם אלוקים, מופקד על הבריאה, בדומה למלך הרודה בעמו. על שלמה המלך נאמר:

"כִּי הוּא רֹדֵה בְּכָל עֵבֶר הַנְּהָר מִתְּמַסַּח וְעַד עֵזָה בְּכָל מַלְכֵי עֵבֶר הַנְּהָר וְשָׁלוֹם הָיָה לוֹ מִכָּל עֵבְרָיו מִסָּבִיב."

(מלכים א' ה, ד)

השורש רד"ה מציין שליטה ושעבוד, והאדם אכן משעבד את הטבע ומנצל את משאביו לצרכיו. ועם זאת, בדומה למלך הנדרש לדאוג לרווחתו ושגשוגו של העם שעליו הוא מולך, מוטל על האדם לוודא שרדייה זו במשאבי הטבע לא תגרום לכילויים. כך אנו למדים מדבריו של הקב"ה לאדם הראשון, סמוך לבריאתו:

"בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו, "ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריי".

(קהלת רבה ז, יג)

הפקדת האדם על הבריאה היא אחד מגילוייו של צלם האלוקים שבו. בדומה לקב"ה, הרואה את העולם כטוב ומברך את בראיו, נדרש האדם ללכת בדרכיו ולשמור על הבריאה.

אם כך, מהו היחס הנכון למשברי הסביבה השונים שאנו ניצבים בפניהם?

בתחום הביולוגיה מקובל להתבונן בבריאה כבמערכת, שחלקיה השונים משפיעים אלו על אלו באופן הדדי. התבוננות דומה אנו מוצאים אצל דוד המלך, משורר תהלים. בפרק קד, הפרק שאותו אנו קוראים בראשי חודשים (זמן ההתחדשות הטבעית, סמוך למולד הירח), אנו אומרים כך:

א בָּרַכִּי נַפְשִׁי אֶת ה'
 ה' אֱלֹהֵי גְדֻלַּת מַאֲד הוֹד וְהָדָר לְבִשְׁתָּ
 ב עֵטָה-אוֹר כְּשִׁלְמָה נוֹטָה שָׁמַיִם בְּיָרִיעָה
 ג הַמְקַרָּה בְּמִיָּם עֲלִיּוֹתָיו
 ד הַשָּׁם-עֲבִים רָכִיבוּ הַמְהַלֵּךְ עַל-כַּנְפֵי-רוּחַ
 ה עֲשֵׂה מִלְאָכָיו רוּחוֹת מְשַׁרְתָּיו אֵשׁ לֵהֵט
 ו יִסַּד-אָרֶץ עַל-מְכוּנֶיהָ בַּל-תִּמוּט עוֹלָם וְעַד
 ז תְּהוּם כְּלָבוֹשׁ כְּפִיתוֹ עַל-הָרִים יַעֲמְדוּ מִיָּם
 ח מִן-גַּעְרַתְךָ יִנּוּסוּ מִן-קוֹל רַעְמָךָ יַחְפְּזוּ
 ט יַעֲלוּ הָרִים יִרְדּוּ בַקְעוֹת אֶל-מְקוֹם זֶה יִסְדַּת לָהֶם
 י גְּבוּל-שָׁמַיִת בַּל-יַעֲבִרוּן בַּל-יִשְׁבּוּן לְכִסּוֹת הָאָרֶץ
 יא הַמְשַׁלַּח מַעֲיָנִים בְּנַחְלִים בֵּין הָרִים יִהְלִכוּן
 יב יִשְׁקוּ כָּל-חֵיתוֹ שׂדֵי יִשְׁבְּרוּ פְּרָאִים צִמָּאִם
 יג עֲלִיָּהֶם עוֹף-הַשָּׁמַיִם יִשְׁכּוּן מִבְּיַן עֲפָאִים יִתְנוּ-קוֹל
 יד מְשַׁקָּה הָרִים מַעֲלִיּוֹתָיו מִפְּרֵי מַעֲשִׂיךָ תִּשְׁבַּע הָאָרֶץ
 טו מְצַמִּיחַ חֲצִיר לְבַהֲמָה וְעֵשֶׂב לְעִבְדַת הָאָדָם
 טז לְהוֹצִיא לֶחֶם מִן-הָאָרֶץ
 יז וַיִּוֶן יִשְׁמַח לִבִּב-אֲנוֹשׁ לְהַצְהִיל פָּנִים מִשָּׁמֶן
 יח וְלֶחֶם לִבִּב-אֲנוֹשׁ יִסְעַד
 יט יִשְׁבְּעוּ עֵצִי ה' אֲרִזִּי לְבָנוֹן אֲשֶׁר נָטַע
 כ אֲשֶׁר-שָׁם צִפְרִים יִקְנְנוּ חֲסִידָה בְּרוּשִׁים בֵּיתָה
 כא הָרִים הַגְּבֹהִים לִיעֲלִים סִלְעִים מַחֲסֶה לְשִׁפְנַיִם
 כב עֲשֵׂה יָרַח לְמוֹעֲדִים שִׁמְשׁ יָדַע מְבוֹאָו
 כג תִּשְׁתַּחֲשֹׁף וַיְהִי לַיְלָה בּוֹ-תִרְמַשׁ כָּל-חֵיתוֹ-יַעַר
 כד הַכְּפִירִים שׂוֹאֲגִים לְטָרֶף וּלְבִקֵּשׁ מֵאֵל אֲכָלָם
 כה תִּזְרַח הַשֶּׁמֶשׁ יֵאֲסֹפוּן וְאֶל-מַעוֹנָתָם יִרְבְּצוּן
 כו יֵצֵא אָדָם לַפֶּעֶל וּלְעִבְדָּתוֹ עַד־עָרֶב
 כז מִה-רָבוּ מַעֲשִׂיךָ ה' כֵּלָם בַּחֲכָמָה עֲשִׂיתָ
 כח מִלֵּאָה הָאָרֶץ קִנְיָנָךָ

שאלות למחשבה ולדיון

א. מצאו שלושה ביטויים להדדיות המתקיימת בבריאה בין חלקיה השונים.

ב. חשבו: מה מקומו של האדם במארג טבעי זה?

בעמודים הבאים נתוודע לנקודת מבט תורנית ייחודית בגישתה לנושא. רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל, אביה של שיטת "תורה עם דרך ארץ" שהדגישה את הצורך להצטיין בלימוד ובשמירת תורה תוך כדי התערות בעולם המודרני, עוסק בנושא בספרו "חורב". דבריו שופכים אור חדש על תפקיד האדם בבריאה, ולוונטיים להתמודדות העכשווית עם משבר האקלים. בנוסף, נעיין במצוות "בל-תשחית" ובמשמעותה ביחס למשברי הפסולת וברוא היערות. הבה נעיין בדבריו של רש"ר הירש:

"כרעיון 'אחדות ה', שהוא כליל המדע בעד רוחך, כן הוא רעיון 'הצדק', פנת יקרת בעד חייך; וכמו הרעיון הראשון הנהו יסוד ושורש הגיונך, כן הוא הרעיון השני יסוד מוסד לפעולתך אתך: 'בהנאה בדבור ומעשה'."

(רש"ר הירש, חורב, עמ' 402)

רש"ר הירש מציב כאן את האמונה בקב"ה באותו מישור של המחויבות לצדק. האמונה היא יסודה של המחשבה והרוח; הצדק הוא יסוד ההרגשה, הדיבור והמעשה. כפי שנראה, אין מדובר על צדק במובנו המצומצם, החברתי, שבין בני אדם שונים, אלא במובן רחב ויסודי הרבה יותר: הצדק נוכח בבריאה כולה, ביחסים ההדדיים שבין חלקיה השונים. נוכל להבין זאת היטב לאור עיונו הקודם בפרק "ברכי נפשי": הבריאה איננה אוסף עצום של חלקים שונים ומשונים, אלא מערכת שבה מתקיימים חלקים אלו זה לצד זה, משפיעים זה על זה ונהנים זה מזה. פגיעה בחלק מסוים של הבריאה, הפרת האיזון או ה"צדק", משמעה פגיעה בבריאה כולה. נמשיך בעיונו בדברי רש"ר הירש:

“אמנם כן. רעיון ‘הצדק’ בתור תעודה עבור חיין, הנהו פרי עץ הדעת מרעיון ‘אחדות ה’ אשר יופיע לנגדך בעצם תומו. כאשר תהגה דעה ותביא במשפט את ההשקפה על עצמך ועל כל המציאות על פי רעיון ה’ ותשאל לנפשך ‘מה עלי להיות במציאותי בקרב כל הנמצאים?’ ואם רעיון ה’, האל היחיד ומיוחד, חי וקיים בקרבך וברוחך, יתנשא לכל לראש להיות בו כל מעינך סלה – או אז הנך מכיר לדעת, כי האור, אשר יאיר ויגיה לך, האויר אשר תשאף באפך, הגשם אשר ישיב נפשך, אף יורה ומרוה את צמאון ארצך, האדמה, אשר תשאך תנטלך, תכלכלך ותאסוף אותך אל חיקה, גם האבן, גם הצומח, גם הבעל חי, הדג והצפור, אשר את כולם תכבוש תחת שלטונך, גם האדם הנלוה עמך, להיות לחבר לך בחיין, גם נפש החיים שלך, זה הרוח אשר יתלונן בקרבך וישרת אותך בכחותיו ופעולותיו אתך [...] גם הגוף אשר ילביש ויעטוף את הרוח והלב גם יחד, העובד עבודתך בכל אבריו וכחותיו – כי כל אלה לא שלך המה, לא שלך ושל הארץ הנם – רק הכל כאשר לכל לה’, לאל היחיד ומיוחד לבדו הם, בתור ‘בריאה וקנין’ שלו”.

(שם)

תפיסה הוליסטית [שלמה, מקיפה] של הבריאה והחלת מושג הצדק עליה, נובעת מהאמונה. הדאגה לשלמות הבריאה אינה שייכת למישור מוסרי נוסף, אלא היא חלק מעבודת ה’ עצמה:

“והנה אם תוסיף אז להעמיק שאלה: מה עליך להיות נגד כל אלה יצוריו ה’ וקניניו, ומה עליך לעשות עם כל אלה? האם תוכל להשיב לך תשובה אחרת, מבלעדי התשובה האחת והנאמנה: כי עליך עם הכל ובעד הכל, גם בעד כל אחד לבדו, לפעול ולעשות בכל עת תמיד רק את אשר יעד בעדם רצון ה’, רצון אדון העולם’, הלא הוא: להניח ביד כל אחד את שלו, מבלי לנגוע באשר חלק לו האל היחיד להיות מנת גורלו, גם לתת לכל אחד ולהעניק לו, מאשר חנן לך ה’ בטובו, והורה והראה לך את

'הזכות' שעל פיה יש לו לקבל את מתנת טובו זאת מידך - אבל דבר כזה היא, לא זולת, רק מדת 'הצדק'."

(שם)

העיקרון שאותו מציב רש"ר הירש כיסוד ההתייחסות אל העולם הוא עקרון הצדק: "עם הכל ובעד הכל". הקיום שלנו כבני אדם ארוג ושזור בקיומם של בעלי חיים, צמחים וברואים דוממים אחרים; אנו מתקיימים לצידם, "עם הכל", ומחויבים לדאוג לשלמותם, "בעד הכל".

משבר האקלים גורם להכחדת מינים ומקשה את תנאי המחיה באזורים רבים בעולם, והוא תוצאה של מעשי ידי האדם, בעיקר על ידי פליטת גזי חממה (המחקר מראה כיצד מתחמם העולם בעקביות מאז המהפכה התעשייתית שהתרחשה במאה ה־18, מהפכה שהפכה את השימוש בדלקי מאובנים לקטר שמניע את הכלכלה והתעשייה בעולם מאז ועד היום). עובדה זו מעוררת התבוננות בשאלה האם אנו נאמנים לציוויו של רש"ר הירש - ציווי התורה, "להניח ביד כל אחד את שלו".

בפתח היחידה קראנו על שלושה משברים סביבתיים עיקריים שאיתם מתמודדת האנושות בימינו - משבר האקלים, משבר הפסולת והמשבר הנובע מבריוא יערות הגשם. כבני תורה האמונים על נצחיותה, אנו מבקשים להטות אוזן לדברי התורה ומפרשיה ביחס למשברים אלה, גם אם הדברים נכתבו טרם התרחשותם. ביחס למשבר הראשון למדנו את דברי רש"ר הירש ב"חורב" על יסוד הצדק ותפקידו בבריאה. ביחס לשני המשברים האחרים נוכל ללמוד רבות מעיון במצוות "בל תשחית":

”כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה, לא תשחית את עצה לנדח עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת, כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור. רק עץ אשר ידע כי לא עץ מאכל הוא אתו תשחית וכרת, ובנית מצור על העיר אשר הוא עשה עמך מלחמה עד רדתה.”

(דברים כ, יט)

הפסוקים כאן עוסקים בשעת מלחמה, שעת חירום. הצבא צר על עיר במטרה לכבוש אותה, וגדיעת העצים מסביב לה דרושה כדי לסייע במאמץ המלחמתי. למרות זאת, מצווה התורה שלא להשחית את העצים. בבבלי במסכת שבת (ק"ט ע"א), מרחיבה הגמרא את הציווי להשחתות אחרות, למשל השחתת הגוף. התורה מעוניינת בקיום העולם וברואיו, ואוסרת עלינו להשחיתו. טעם האיסור מובן מאליו: מדוע להשחית את מה שברא הקדוש ברוך הוא? ועם זאת, יש טעם רב בדבריו של בעל ספר החינוך, המרחיב את ההיזק הנגרם מהשחתה גם לנפשו של המשחית:

”שהוא כדי ללמד נפשנו לאהוב הטוב והתועלת ולהידבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחית בכל כוחם.”

(ספר החינוך, מצווה תקכט)

הימנעות מהשחתה, אפילו של "גרגר של חרדל", היא זרע של החסידים ואנשי המעשה האוהבים שלום ושמחים בטובן של הבריות.

שאלות לדיון

שימוש בכלים חד-פעמיים מביא לזיהום הבריאה. חלק גדול מזיהום הפלסטיק המצטבר באוקיינוסים מגיע משימוש חד-פעמי בכלים ובשקיות. מנגד, הימנעות מוחלטת משימוש בכלים חד-פעמיים עשויה להכביד מאוד על החיים במשפחות ברוכות ילדים. מהי לדעתכם דרך המלך, המשלבת בין הדאגה לבריאה לבין צורכי החיים בנושא?

בירוא יערות הגשם הנרחב בדרום אמריקה מיועד ברובו להפוך שטחי יער לשטחים חקלאיים לצורך גידול בקר. מלבד ההרס הישיר, קריסת המערכות האקולוגיות התלויות ביער הגשם מביאה לנזקים עקיפים רבים. צריכת הבקר במדינות המפותחות והמתפתחות נמצאת במגמת עלייה, כולל במדינת ישראל, שנמנית בין המדינות שבהן צריכת הבקר לנפש היא הגבוהה ביותר בעולם.

מנגד, אוכלוסיית העולם גדלה, ולצריכת בשר בקר יש חשיבות תזונתית והוא גורם הנאה לבני האדם (ניתן לענג בעזרתו שבתות וימים טובים, כדברי חז"ל: "אין שמחה אלא בבשר וביין"). נא חשבו על דרך אמצע שבה ניתן עדיין ליהנות מבשר בקר, אך ללא פגיעה משמעותית בבריאה.

צמחונות ומחשבת ישראל

הרב אברהם סתיו

ה" שבוע בקרתי בקונצרט חזנות בהיכל התרבות בתל אביב. בחוץ עמדו מספר מפגינים והפגינו נגד הנשים הלובשות פרוות בטענה שבשל כך הורגים אלפי בעלי חיים. התפתח ויכוח בין מבקרי הקונצרט לבין המפגינים ונוצר מצב מוזר. המפגינים שהיו נראים כלא דתיים טענו בעד צער בעלי חיים ואילו המבקרים בקונצרט שרובם ככולם היו דתיים הגנו על הציידים ועל זכות הנשים ללבוש פרוות אלה המחממות מאד".

(שו"ת מים חיים, ח"ב, ס' נ)

תיאור זה הוא חלק משאלה שנשלחה לרב חיים דוד הלוי, רבה של תל אביב, במחצית השנייה של המאה ה-20. לפי התיאור, ישנה נטייה דווקא אצל מי שאינם שומרי מצוות להילחם למען בעלי החיים, בשעה ששומרי מצוות נרתעים מכך. נסו לחשוב: האם המציאות המוכרת לכם הולמת את התיאור? מה יכולים להיות הגורמים לכך? האם יש לכך הצדקה אמיתית?

בפרק זה נבקש לבחון את היחס של התורה לאכילת בעלי חיים ולשימוש בהם. נתחיל מהיתר אכילת הבשר וטעמיו, נמשיך אל ההתנגדויות השונות לתנועת הצמחונות, ונסיים בדיון בתעשיית הבשר המודרנית.

אדם הראשון ונח – על היתר אכילת הבשר

בימיו של נח הובא לעולם מבול, שכילה את כל בעלי החיים ואת האנושות. בשוך המבול התרחשה בעולם מעין בריאה חדשה. פעם נוספת הבדיל אלוקים בין מים למים, פעם נוספת נראו ראשי ההרים ופעם נוספת הובטח ש"קוץ וְחֹרֶף יוֹם וְלַיְלָה לֹא יִשְׁבְּתוּ" (בראשית ח, כב). כמו אדם הראשון שקיבל ציווי וברכה אלוקית, "פָּרוּ וּרְבוּ וּמְלאוּ אֶת הָאָרֶץ" (שם א, כח), גם לנח ולבניו נאמרו אותן מילים. וכמו לאדם הראשון, גם לנח ולבניו כללה הברכה גם התייחסות לסוגיית המזון. אלא שבנקודה הזאת אפשר לראות הבדל דרמטי בין שתי הפרשיות:

בראשית ט, ג-ה:	בראשית א, כט-ל:
<p>"כָּל רֶמֶשׂ אֲשֶׁר הוּא חַי לְכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָה כִּי־רַק עֵשֶׂב נָתַתִּי לְכֶם אֶת כָּל הָעֵץ בּוֹ פְּרִי עֵץ זֵרַע זֵרַע לְכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָה. וְלֹכֵל חַיִּת הָאָרֶץ וְלֹכֵל עוֹף הַשָּׁמַיִם וְלֹכֵל רֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר בּוֹ נֶפֶשׁ חַיָּה אֶת כָּל יֶרֶק עֵשֶׂב לְאֹכְלָה וַיְהִי כֵן."</p>	<p>"הִנֵּה נָתַתִּי לְכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֵרַע זֵרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָּל הָאָרֶץ וְאֵת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְּרִי עֵץ זֵרַע זֵרַע לְכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָה. וְלֹכֵל חַיִּת הָאָרֶץ וְלֹכֵל עוֹף הַשָּׁמַיִם וְלֹכֵל רֹמֵשׁ עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר בּוֹ נֶפֶשׁ חַיָּה אֶת כָּל יֶרֶק עֵשֶׂב לְאֹכְלָה וַיְהִי כֵן."</p>

ההיעדר הבולט של הבשר מן התפריט המתואר בפרשת בראשית עשוי ללמד כי התזונה של אדם הראשון הייתה צמחונית. בפרשת נח, לעומת זאת, הותרה בפירוש אכילת בעלי חיים, תוך ציון הגבלות מסוימות הכרוכות בה, כגון איסור אבר מן החי. מכאן מתבקשת המסקנה שהסיקו חז"ל: "אדם הראשון לא הותר לו בשר לאכילה [...] וכשבאו בני נח, הותר להם" (תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף נט ע"ב).

האם המסקנה של חז"ל הכרחית? או שאפשר להסביר את הפסוקים אחרת?

אם אכן נאסרה אכילת בשר על אדם הראשון, מדוע התירה אותה התורה לנו ולבניו? להלן נבחן שלוש תשובות אפשריות לשאלה.

שינוי אקולוגי

דון יצחק אברבנאל (פורטוגל-איטליה, 1437–1508) הסביר את ההבדל בין אדם הראשון לבין נח ובניו כך:

“אדם היה בגן עדן, מקום העצים והפירות היותר נבחרים [...] אבל נח ובניו כשיצאו מן התיבה, לא היה להם לאכול לא עשב הארץ ולא עץ פרי, ואם היו מיחלים [מחכים] לאכול עד שיזרעו שדות ויטעו כרמים ימותו ברעב, [לכן] התיר להם אכילת הבשר”.

(פירוש אברבנאל על התורה, בראשית א, ט)

גישה זו מתמקדת בחורבן האקולוגי הקיצוני שחל בשל המבול עצמו, ולכאורה אין בה כדי להסביר את הימשכות ההיתר גם בדורות מאוחרים יותר. הסבר לכך ניסה לספק הרב שמשון רפאל הירש (גרמניה, 1808–1888), שתלה את ההיתר בשינויי אקלים קבועים יותר שהתרחשו סביב המבול:

“לפני המבול היה החום יציב, והצמחייה הייתה מרובה; על ידי כך היה שפע של מזון מן הצומח, ולא היה צורך במזון מן החי”.

(פירוש רש"י הירש על התורה, בראשית א, ט)

לאחר המבול, כשבעולם החל לשרור מזג אוויר הפכפך, שוב לא היה אפשר להסתמך על הצומח כמקור מזון בלעדי. משתמע מן הפירושים הללו שבכל תקופה ותקופה נבחנת אכילת הבשר לפי מידת ההתאמה שלה למציאות האקולוגית.

אם נקבל הבנה זו ביחס להיתר שניתן לנח ולבניו, מתעורר סימן שאלה לגבי תוקפו של ההיתר כיום. הגידול העצום באוכלוסיית העולם במאה השנים האחרונות אכן העלה מאוד את הצורך במזון, עד כדי התראות של מומחים שונים מפני מחסור עולמי. אולם כיום אכילת בשר איננה נחשבת כחלק מהפתרון אלא כחלק מהבעיה. על פי דו"ח ארגון המזון והחקלאות של האו"ם (FAO), "צילו הארוך של משק החי" (Livestock's long shadow, 2006), גידול בעלי חיים תופס שטחים חקלאיים גדולים יחסית לתרומתו התזונתית, כך שבימינו צריכת בשר ומוצרים מן החי דווקא פוגעת בביטחון התזונתי העולמי. האם אמורה להיות לכך השלכה על ההיתר לאכול בשר?

הצלת בעלי החיים

המבול לא היה רק אירוע אקולוגי, אסון סביבתי שערער את יסודות הכלכלה והתזונה. הוא היה אירוע שזעזע את תשתית הקיום, כזה שיכול להגדיר מחדש את אושיות המוסר, ובפרט את מערכת היחסים בין אדם לחיה. כך מתאר זאת הרמב"ן (ספרד-א"י, 1194-1270) בפירושו לתורה:

"לא הרשה לאדם ולאשתו להמית בריה ולאכול בשר, אך כל ירק עשב יאכלו יחדיו כלם, וכשבאו בני נח התיר להם בשר. והיה זה, מפני שבעלי נפש התנועה יש להם קצת מעלה בנפשם, נדמו בה לבעלי הנפש המשכלת, ויש להם בחירה בטובתם ומזוניהם, ויברחו מן הצער והמיתה. וכאשר חטאו, והשחית כל בשר את דרכו על הארץ, ונגזר שימותו במבול, ובעבור נח הציל מהם לקיום המין, נתן להם רשות לשחוט ולאכול, כי קיומם בעבורו".

(רמב"ן, בראשית א, כט)

את איסור אכילת הבשר שחל על אדם הראשון הסביר הרמב"ן בכך שיש קרבה מהותית בין נפש בעלי החיים לנפש האנושית. אלא שבזמן המבול

נגזרה כליה על הבריאה כולה, ובעלי החיים "ניצלו בזכותו של נח", ועל כן הם נמסרו לו ולבניו לאכילה. מעמדם המוסרי העצמאי של חיי בעלי החיים התרוקן כביכול, והם נתונים כעת לגמרי לשימוש האדם, המהווה את הסיבה היחידה לקיומם.

האם שינוי דרמטי כל כך מתקבל על הדעת? האם אכן יש במעשה ההצלה כדי להצדיק המתה שיטתית של בעלי החיים, שעד לא מזמן הייתה שקולה לרצח?

הרב יעקב מדין טען שלא נכון להתייחס להצלה מן המבול כאל אירוע חד-פעמי, אלא לראות בה סמל לשינוי ארוך טווח במערכת היחסים בין האדם לבעלי החיים:

"האדם נטל על עצמו את תפקידו של נח, והוא מכניס את הפרות, הצאן וחלק מן העופות הביתיים אל מבנים בחצרו, וזן אותם ומגן עליהם מפני הטורפים, מפני הקור ומפני מחלות. **אלא שעל 'זכות' זו להגנה נדרשים בעלי החיים 'לשלם'**, ועל כן בשרם הותר באכילה לאדם המגן עליהם".²⁴

אם כך הדבר, יש מקום לתהות על תוקפה של 'עסקה' זו בין בני האדם ובעלי החיים עם המעבר לחקלאות תעשייתית, שבה תנאי המחיה של בעלי החיים הידרדרו עד כדי כך שכמעט לא נותר זכר לחלקם של בני האדם בעסקה.

כניעת' התורה ליצר האדם

אפשר להבין את ההיתר לאכילת בשר לא כהכרעה אלוקית שכך נכון לעשות, אלא כ'כניעה' והתפשרות עם בני האדם, שאי אפשר היה למנוע מהם כליל את אכילת הבשר. כך למשל כתב פילון האלכסנדרוני

24 הרב יעקב מדין, **כי קרוב אליך**, בראשית, ידיעות ספרים 2014, עמ' 65.

(מצרים, 15 לפנה"ס – 45 לספירה): "שמתחילה אי אפשר היה למנוע את כולם כאחד מאכילת בשר", ולכן התירה התורה את אכילתו, ורק "גזע מיוחד של בני אדם" או "אנשים החושקים בחכמה" נהגו להקפיד מאז ומעולם על תזונה צמחונית.²⁵

כך תיאר הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק (בלארוס-ארה"ב, 1903–1993) את התהליך שהתרחב אחרי המבול:

"מערכת יחסים חדשה נבנתה בין אדם וחיה. מתח נוצר מתוך פחד ואימה. החיה יראה את האדם, נמלטת מפניו. מדוע? משום שאיבדה את האמון באדם. אינסטינקטיבית היא חשה את האיבה ואת הרוע מצדו של האדם. 'בְּיַדְכֶם נִתְּנוּ, כָּל רֶמֶשׁ אֲשֶׁר הוּא חַי לָכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ' האדם-חיה הפך להיות נוטל חיים, אוכל חיות. הוא הפך צמא דם ותאב בשר.

האם התורה שמחה במיוחד על שינוי זה? אנו חשים אינטואיטיבית את הנימה הטרגית השקטה השזורת בפרק כולו. התורה נאלצה להודות בתבוסתה אל מול טבע האדם אשר הושחת בידי האדם עצמו, ובאי-רצון התירה את השינוי השורשי שחל בו. 'חמס', לקיחת חיים, הפכה להרגל אנושי, ועל כן החלה התורה להסדיר את ה'רציחה', להגביל את השימוש בה באמצעות הפיכת התהליך למורכב יותר".²⁶

התפיסה של חוקי התורה כפשרה, ולא כביטוי של אידיאלים מושלמים, איננה קלה לעיכול. קשה לקבל את קיומן של מצוות שכל תכליתן אינה אלא להוביל את האדם ממצב גרוע יותר למצב גרוע פחות. הרב זקס האריך בסוגיה זו, ותיאר את תנועת ההתפשרות של התורה כתופעה רחבה שהצמחונות היא רק חלק ממנה: "כמו עוד רבים מן האידיאלים של התורה – ובהם הצמחונות, ביטול העבדות וביטול הפולגימיה – גם

25 פילון האלכסנדרוני, *שאלות ותשובות על ספר בראשית*, חלק ב, שאלה נח.

26 *The Ethical of Emergence Man*, בפרק 'Being Carnivorous as Man', עמ' 34.

אל השוויוניות היא אינה מצפה שהאדם יגיע בן לילה".²⁷

אם היתר אכילת הבשר הוא תוצר של כניעה ופשרה, מובן מאליו הרצון להימנע ממנה ככל האפשר. את הרצון הזה הביע היטב הרב שאר ישוב הכהן (א"י, 1927–2016): "אני מסתכל על דרך החיים ההלכתית, המתירה שחיטת ואכילת בשר באופן מוגבל, וחושב שהיא בעצם פשרה אלוקית בין האידיאל לבין המציאות הקשה של חולשות האדם, ואיני מאמין שזה מה שאלוקים היה רוצה לראות בעמו, אשר ברא להחיות בו נפש כל חי, בתורת אידיאל".²⁸ לאור זאת, הסביר, הוא ובני משפחתו מתנזרים מן הבשר מתוך רצון להתקרב לדרך החיים האידיאלית.

ההתנגדויות לצמחונות

ראינו עד כה שהיתר אכילת הבשר איננו מובן מאליו, והוא נוצר כתוצאה מאילוץ או שינוי זה או אחר. מתוך כך אפשר היה לצפות שגדולי ישראל יצדדו, לפחות כמידת חסידות, בהימנעות מאכילת בשר, ורבים אכן כתבו כך. אולם כפי שנראה בחלק זה, לצד התמיכה בצמצום צריכת הבשר נשמעו גם קולות אחרים, שהסתייגו מכך ואף התנגדו לתופעה. מי שניסח את ההסתייגויות בצורה הברורה והמפורשת ביותר היה הרב אברהם יצחק הכהן קוק. דווקא מתוך אימוץ עקרוני של רעיון הצמחונות, הסתייג הרב קוק ממימוש שלו בפועל בעת הנוכחית. את משנתו בנושא ליקט וערך מתוך כתבים שונים הרב דוד כהן, 'הנזיר', בחיבור בשם 'חזון הצמחונות והשלום'. בדבריו שם אפשר למצוא שני טעמים עקרוניים להתנגדות לצמחונות.

27 שיג ושיח, פרשת קורח.

28 הרב שאר ישוב כהן, "חזון הצמחונות במשנת הראי"ה", אור ישראל וקדושו, אריאל תשע"ח, עמ' 296–308.

טיעון מרכזי שחוזר במקומות רבים בכתבי הראי"ה הוא שהצמחונות מהווה מדרגה מוסרית גבוהה, שאיננה ראויה לאדם במצבו הנוכחי:

“ראתה החכמה האלוקית שהאדם נפל ממצבו המוסרי, ועד שיעלה במעלה זו, שיתנער ויבא להכרה המוסרית האמתית, אין אותה המעלה המוסרית של הכרת משפטם של בע"ח ראויה לו כלל. וכמשפט כל מי שקופץ ליטול את השם להתחסד במדת חסידות הבלתי הולמתו, שאינה מביאה לו כי אם ערבוביא בדעותיו והליכות חייו, כן הוא משפט האדם בכללו, שנפל לדיוטא התחתונה של שפלות המוסר עד כדי שליטת האדם באדם לרע לו. כמה מגוחך הדבר, אם עם כל עוד טומאתו בו, יפשוט טלפיו ויפנה לו לדרך צדקה הרחוקה, להתחסד עם בעלי חיים, כאילו כבר גמר כל חשבונותיו עם בני אדם הברואים בצלם אלקים, כאילו כבר העמיד הכל על נכון, כבר העביר את שלטון הרשעה והשקר, שנאת עמים וקנאת לאומים, איבת גזעים ומריבת משפחות, המביאה להפיל חללים רבים ולשפך נחלי דמים – כאלו כל אלה כבר אפסו מן הארץ, עד שאין לה לאותה חסידה 'האנושית' במה להצטדק כ"א לפנות להעמיד על נכון מוסרה בדרך בע"ח [...] ע"כ אין זאת המעלה הוגנת לו לאדם כלל, כל זמן שפלותו, חוץ ממה שאין להעמיס יותר מפני הערך של אפשרות הסבל של כח המוסר האנושי כשהוא בחולשתו”²⁹.

חשוב: מהו הפגם בכך שאדם ינהג בהנהגה מוסרית שהיא למעלה ממדרגתו?

מלבד הקביעה הכללית שאין לנהוג במדרגות מוסריות גבוהות יותר על המידה, הרב קוק מצביע על סכנה רוחנית ספציפית שעשויה לנבוע מן הצמחונות:

“אחרי שמוסריותו של אדם עודנה תלויה ברפיון, אהבת עצמו הבהמית עלולה להתגבר עליו באין גבול, ער להשחית את כל חקי הצדק והיושר, עד שכל הוד המוסר יהיה לו למשחק – מובן הדבר שצריך הוא למצא את עצמו עומד בספירה מרוחקת מחברת בעה”ח השפלים, מרחק עצום ועמוק, שלא ירגיש את עצמו שהוא כאחד מהם, שאז ירשימו עליו הדרכים הבהמיים שלהם להוריד רוחו אל עמק עכור של הבע”ת, שאין להם בעולמם כ”א מושגי הנטיות החושיות הטבעיות בכל צמצומם והגבלתם המגושמת. ואלו הייתה חובת המישרים נהוגה וערוכה נגד בע”ח כשם שהיא נוהגת בין אדם לחברו, היתה עוצרת הרבה בעד אותה התרוממות הרוח של הזקיפה האנושית, והדעות הטובות שנתרשמו יפה על ידה, שהיה מאד צריך אליה האדם להתנשא על ידה משפלות דרכי יתר בעה”ח שכל עולמם היא קבתם והנאותיהם החומריות בלבד, ועלול היה אז ביותר להשכיח ממנו יתרונו האנושי להיות נחשב כבהמות שדי, וההרשמה החוקית של חובת היושר המוטלת על האדם נגד בעה”ח, היתה עושה רושם הפכי מאד מתכליתו, סוף פעולתה הייתה השפלת האדם אל ערך שפלות בע”ח.

[ע”כ אין לשער כמה טובה השפיעה הדעה האלוקית שנתקה את האדם מן הבהמה מכל יחש. וכ”ז היה צריך להיגמר ע”י הפטור שפטרתו תורה מהרבה חובות מוסריים בנוגע להם, והתירה לו להפיק חפצו גם באבוד חייהם, למען עי”ז יכיר עמוק מאד את יתרונו עליהם, כדי שתתרומם נפשו אל השאיפות הרמות המוסריות הבאות בטבען בהתרוממות הרוח האנושי ע”י קדושת המעשים והמידות התרומיות, עד שסוף כל סוף תנצח האמת המוסרית המוחלטת, דעת אלוקים בארץ באמת, עד שלא יהיה עוד צורך לאדם בשום ויתור מוסרי].”

מהי בדיוק הסכנה שעליה מצביע הרב קוק? האם היא באה לידי ביטוי בימינו? אם כן, באילו אופנים?

צער בעלי חיים בתעשייה המודרנית

הצורך והיכולת לייצר באופן המוני מוצרים מן החי הובילו לשינויים מהותיים באופי מקומות הגידול של בעלי החיים ובפרקטיקות הנהוגות בתעשייה זו. התחרות העזה בין המגדלים דוחקת בהם להתייעל ולנצל את המשאבים העומדים לרשותם בצורה מקסימלית, משום כך בעלי החיים גדלים כיום בצפיפות גבוהה בהרבה משהיה מקובל בעבר. כמו כן, ישנן טכניקות רבות, הכוללות לעיתים סוגים שונים של פגיעות פיזיות, שעניינן הגדלת התפוקה של בעלי החיים. בין השאר אפשר למנות פעולות כגון הרעבת עופות כדי שיגבירו את קצב ההטלה; חיתוך מקור של תרנגולות כדי שאפשר יהיה לגדלן בכלובים צפופים בלי שינקרו זו את זו; מניפולציות גנטיות הגורמות לריכוז של כמות בשר גדולה באופן לא פרופורציונלי באיברים מסוימים הנחשבים משובחים יותר ועוד.

ראינו לעיל עמדות שונות ביחס לצמחונות כשלעצמה. אך בניגוד לסוגיה הצמחונית כשלעצמה, שמקורותיה מתאפיינים במידה מסוימת של עמימות, סוגיית סבלם של בעלי החיים נוגעת בעיקרון המשמעותי ביותר במערכת היחסים שהתוותה התורה בין האדם לבין עולם החי: האיסור על צער בעלי חיים. על עצם האיסור לצער בעלי חיים לשווא אין חולק, אולם אפשר למצוא גישות שונות בשאלה אם מותר לעשות זאת לצורך האדם.

גישה אחת נמצאת בדברי רבי ישראל איסרליין (אשכנז, 1390–1460):

"לחתוך לשון העוֹף כדי שידבר, ואזנים וזנב מכלב כדי ליפותו, נראין הדברים דאין אסור משום צער בעלי חיים אם הוא עושה לצורכיו ולתשמישיו. דלא נבראו כל הבריות רק לשמש את האדם".³⁰

מאיזד, הרב משה פיינשטיין (בלארוס-ארה"ב, 1895–1986) נשאל בדבר העגלים "שמפטמין אותן כל עגל במקום מיוחד לבד צר מאד", ומלעיטים אותם "במשקין שמנים מאד שאין הבהמות נהנים מזה". בתשובתו כתב שיש לאסור את הדבר, ונימק זאת באופן הבא:

"לא כל דבר רשאי האדם לעשות בבהמות שמצער אותם אף שהוא להרויח מזה, אלא דבר שהוא הנאת האדם ממש כשחיטת הבהמות לאכילה ולעבוד בהם וכדומה. וכן היה מותר לזונם בדברים שיותר טוב להמתיק את בשרו ולהשמין את בשרו [...] אבל לא בדבר [...] שאינו אלא יפוי בעלמא".³¹

הרב משה פיינשטיין מבחין בין שימושים שונים שלצורכם מצערים את בעלי החיים. דהיינו בין צורך אכילה לבין "יפוי בעלמא". הבחנה נוספת עשה הרב אליעזר מלמד:

"יש מקום לומר, שיחד עם העלייה ברמת חייהם של בני האדם מבחינה מוסרית וכלכלית, גם המושג 'צער בעלי חיים' יכול להשתנות. וכשם שבעבר דברים מסוימים לא נחשבו כמצערים בני אדם וכיום הם נחשבים מצערים, כך במקביל יתכן שדברים שלא נתפשו בעבר כצער גדול ונורא לבעלי חיים, יתפשו כצער גדול ונורא שאסור לצערם בו באופן שיטתי לצורך פרנסה. בעקבות זה יתרבו האנשים שיתנזרו מאכילת בשר

30 שו"ת תרומן הדשן, פסקים וכתבים סימן קה.

31 איגרות משה, אה"ע ח"ד סי' צב.

של בעלי חיים שגודלו באופן מצער לפי הבנתם. עמדה זו גם יכולה להשפיע בהדרגה על כלל הציבור, שנציגיו ישקללו את מכלול הערכים והלחצים הציבוריים ויקבעו חוקים, שמצד אחד יצמצמו את צערם של הבהמות והעופות שמגדלים עבור תעשיית המזון, ומאידך, יתחשבו בכלל הציבור ובמיוחד העניים, שלא לייקר עבורם את מחיר המזון יתר על המידה".³²

תשובה יוצאת דופן בהקשר זה היא תשובתו של הרב חיים דוד הלוי בעניין השימוש בפרוות, שציטוט מתוכה הובא בראש המאמר. הרב הלוי נשאל: "מה דעת ההלכה על צייד בעלי חיים לצורך הלבשה?"

לאורך התשובה האריך הרב הלוי לסקור את היחס החיובי של תורת ישראל כלפי נפשותיהם של בעלי החיים ואת חומרת האיסור לצער אותם, ומתוך כך הסיק שאין להתיר זאת עבור שימוש בפרוות שאיננו "צורך חיוני". וכך חתם את דבריו:

"מעתה ברור הוא שהמתת חיות וכל שכן צידתן והמתתן אסורה מן הדין משום צער בעלי חיים, פרט לכך שיש בזה משום אכזריות, ולכן יש להמנע מללבוש פרוות המושגות באיסור צער בעלי חיים, וכבר נאמר: ורחמיו על כל מעשיו".³³

סיום

ראינו לעיל את הסתייגותיו של הרב קוק מן התנועה הצמחונית. בעקבותיהן נמנע הרב קוק מלאמץ את הצמחונות באופן מלא, והורה גם לבנו, הרב צבי יהודה, לאכול בשר בשבתות ובחגים. אך תלמידו, הרב

32 פניני הלכה, כשרות טו, ט.

33 שו"ת מים חיים, ח"ב, סי' ג.

דוד כהן, 'הנזיר', אימץ את הצמחונות הלכה למעשה. באחד הקטעים שכתב על הנושא הוא מתאר את הצמחונות כתנועת נפש רחבה שאיננה מסתכמת רק ביחס לבעלי חיים:

"צמחוני אינו מצטמצם בצמחונות.

הוא דורש שלום כללי, עולמי; שלום עמו, שלום העמים, שלום האדם.

בושה תכסה פני אדם צמחוני למראה ציד חיה, בהמה ועוף ודג הכשרתם וקישוטם לשולחן האוכל וזלילתם. וגדולה מזו אלף אלפי פעמים הבושה והחרפה למראה מחנות גדודי יוצאי צבא חמושים בכלי זינם כלי משחית לחבל להרוג ולהמית איש את רעהו כמוהו".³⁴

"לעבדה ולשמרה" אחת לשבע שנים – מחויבות לבריאה ולארץ ישראל כמימוש רצון ה' בעולם

עינט קרמר³⁵

ת פיסת המשבר הסביבתי כמשבר שהוא קודם כול אנושי-ערכי, מזמינה אותנו לחזור אל שאלות היסוד בדבר מקומנו ותפקידנו בעולם ובדבר הדרך לממש תפיסות אלו. במאמר זה נצא יחד למסע, בעקבות תפיסת ה"משמריות" – חובתנו לשמור ולטפח את עולמו של הקב"ה, כפי שהיא מופיעה בפסוקי התורה ובמחשבה בת זמננו, תוך התמקדות במצוות השמיטה, כמצווה שמחזיקה את הרעיון ומימושו גם יחד.

המקום: תל אביב, כיכר רבין. האירוע: מצעד האקלים, שבו משתתפים אלפי צועדים הקוראים להכרזת מצב חירום אקלימי, על כל המשתמע מכך, בישראל. בזה אחר זה עולים דוברים, אנשי סביבה מוכרים, הקוראים לממשלת ישראל לבצע שינוי מהותי בסדר העדיפויות שלה, בעוד הדובר האחרון, הרב יוסי פרומן, נושא מסר אחר:

"המאבק שלנו הוא לא רק על העולם, אלא גם על הנפש של העולם. אנחנו נאבקים על הנפש שלנו. אנחנו נאבקים על כך שנפסיק להיות אנשים אנוכיים, שנפסיק להיות אנשים נצלנים, שנפסיק להיות חיים כאילו העולם כולו הוא רק במה לסיפוק הצרכים שלנו. שנתחיל להיות חיים נכונים יותר, חיים קשובים, חיים אכפתיים, חיים של נתינה. ולכן אני בא לכאן. כי בעיניי המאבק הזה של הסביבה, הוא תמצית המאבק הדתי. כי מהות העניין של הדתיות היא שהאדם לא חושב שכל העולם הוא במה לסיפוק צרכיו, אלא להפך – הוא מוכן לשים את עצמו לשירות משהו שמעבר לו. זוהי תמצית הדתיות, וזה תמצית המאבק שלנו, המאבק על הנפש שלנו".³⁶

הרב יוסי מסיים את דבריו בתפילה לריבוננו של עולם, שיעזור לנו להציל אותנו מעצמנו ולהיות אנשים טובים יותר, אכפתיים יותר, קשובים יותר וסביבתיים יותר.

דברים אלו, שזכו למחיאות כפיים נלהבות, נובעים מההבנה כי המשבר הסביבתי נובע מתפיסה תרבותית מסוימת שמובילה לאורח חיים בזבזני ונצלני כלפי משאבי הטבע, וכי התמודדות עימו עוברת דרך חזרה לשאלות היסוד בדבר מקומנו ותפקידנו בעולם ואימוץ דרך החיים הנובעת מכך.

🍀 "בעיניי, המאבק הזה של הסביבה הוא תמצית המאבק הדתי" – מה בין המאבק הסביבתי לדת לפי הרב יוסי פרומן?

🍀 "המאבק שלנו הוא לא רק על העולם אלא גם על הנפש של העולם" – כיצד מפרש הרב יוסי את המושג "פיקוח נפש" בהקשרים של שינוי האקלים?

🍀 מהי בעיניכם התפיסה התרבותית המובילה להרס הסביבה? איך התייחסות למקומו של האדם בעולם יכולה לתקן תפיסות אלו?

"וַיִּקַּח ה' אֱלֹקִים אֶת הָאָדָם וַיַּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעֲבֹדָהּ וּלְשֹׁמְרָהּ" (בראשית ב, 10) – משמרות מהי?

משמרות (stewardship) היא תפיסת עולם סביבתית־דתית (אקו־תיאולוגית), המסבירה כי הקב"ה ברא את הבריאה כולה לרצונו, ובני האדם מונו להיות "נאמניו", החיים בעולם ודואגים לשגשוג ולרווחתו (וגם לשגשוגם ולרווחתם בתוכו). אי לכך, על בני האדם להשתמש בעולם מתוך אחריות ולטפח את כל הברואים בתוכו, ממש על פי תפקידנו הקדום בגן העדן.

בעשור האחרון זכה רעיון זה להשפיע על העולם הסביבתי־מדעי, שהגדיר את המשמרות בתצורתה המעשית כעיצוב פעיל של דרך חיים חברתית־סביבתית המשפרת את עמידות המערכת האקולוגית ומקדמת את רווחת האדם.

מאמר זה יוקדש לעיסוק בתפיסת המשמרות ביהדות, לאור סקירת שתי מערכות יחסים המופיעות בתנ"ך: אלוקים-אדם ותורה-עם-ארץ, ותוך התייחסות להלכה כדרך למימוש תפיסות עולם אלו.

🍀 "נאמן" הינו מיופה כח לשמור ולנהל דבר מה (למשל נכס) עבור הבעלים האמיתי. מי הבעלים במשל זה? מיהו הנכס?

🍀 המושג "משמרות" נטבע בידי האקדמיה ללשון בשנת 2012. מה השורש של המושג? מה לדעתכם עמד לנגד עיניהם בבחירה במילה זו לתיאור תפיסת העולם המובאת למעלה?

האדם, הבריאה והבורא – משמרות כתפיסת עולם בפסוקי הבריאה

התבוננות בפרקים הראשונים של התורה ב"עיניים משמרות" מציגה בפנינו מסגרת תשתיתית להבנה בדבר מהותם, ייחודם ותפקידם של בני האדם בתוך מערך הבריאה:

סיפור הבריאה בפרק א של ספר בראשית מתאר את בריאת העולם על פי סדר ליניארי – כל יום ובריאתו שלו, הנדרשת לשם הבריאה הבאה אחריה. האדמה מתגלה מתוך הים ביום השלישי לבריאה, ומיד היא מקבלת על עצמה לממש את דברי הבורא במציאות: "וַתֹּצֵא הָאָרֶץ דְּשֵׁא עֵשֶׂב מִזְרִיעַ זֶרַע לְמִינֵהוּ וְעֵץ עֹשֶׂה פְרִי אֲשֶׁר זֶרְעוּ בוֹ לְמִינֵהוּ" (בראשית א, יב). בהמשך נוצרים הרמשים, העופות, החיות והאדם וכולם מבורכים בברייה ורבייה. הבריאה מוכתרת בתואר "טוב מאד" (שם, לא). האדם בפרק זה נברא (זכר ונקבה יחדיו) "בְּצֶלֶם אֱלֹהִים" (שם, כז), ומיד עם בריאתו הוא מבורך מפי האל: "פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבֹּשֶׁהּ [...]" (שם, כח).

בסיפור הבריאה השני, בפרק ב, האדם נברא כחלק מן הבריאה כדי למלא צורך מסוים בה: "וְאָדָם אֵין לְעֵבֶד אֶת הָאֲדָמָה" (בראשית ב, ה). אדם זה נברא בידי האל "עֵפֶר מִן הָאֲדָמָה" ובאפו נופחה "נְשֵׁמַת חַיִּים" (שם, ז), ובכך הוא כולל בתוכו את יסודות השמים והארץ גם יחד. מיד עם בריאתו נשלח האדם לגן ה' – גן עדן "לְעֵבְדָהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (שם, 51), כלומר לפעול באופן אקטיבי ופסיבי כאחד לשם שגשוגו של הגן. בפרק זה האדם אינו מקבל ברכה כי אם ציווי, המחזיק גם הוא תודעה של עשייה אקטיבית מחד גיסא ושל ריסון פסיבי מאידך גיסא: "מִכֹּל עֵץ הַגֵּן אָכַל תֹּאכַל וַיִּמְנָע הַדְּעִית טוֹב וְרָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ" (שם, 17).

שילוב שני פרקים אלו מעמיד בפנינו דמות אדם מורכבת: אדון העולם – שליט וכובש, אך גם משרת הבריאה – עובד ושומר; נהנה מטוב העולם, אך פועל מתוך ריסון והתאפקות בתוכו, והכול מתוך מחויבות לבורא העולם.

ד"ר דניאל שליט, פילוסוף יהודי-סביבתי מסביר את מקום האדם בבריאה באופן הבא:

"האדם מופיע בפרק א כחלק משרשרת הבריאה, כיצור שנברא במחצית השנייה של יום השישי. אפילו יום מיוחד לא הוקצה לו; הוא שותף ליום השישי עם החיות והבהמות. מאידך, מופיעה באותו פרק א עצמו יצירת האדם כמאמר חגיגי מיוחד [...] וכל כך למה? כיוון שבא לעולם יצור מיוחד במינו 'בצלם אלוקים', המקבל ברכה מיוחדת, סגולה מיוחדת, פוטנציאל מיוחד: '...מלאו את הארץ וכבשוה, ורדו בדגת הים ובעוף בשמיים ובכל הרמש הרומש על הארץ'. כלומר: אמנם מבחינה גופנית אין הוא אלא אחד היצורים בשרשרת הבריאה; אבל מבחינת סגולתו המיוחדת – הוא חפשי משרשרת הבריאה ועומד מול הבריאה, כיוצר וכמנהיג. פרדוכס. אבל עדיין לא נשלם מבנה האדם. פרדוכס נוסף עומד להצטרף בפרק ב בבראשית: אותו אדם, החפשי לעשות בטבע כטוב בעיניו –

אינו חפשי לגמרי: הוא אחראי על מעשיו אלה בפני הישות המוחלטת שמעבר לו [...]

וביחד: שלש קומות באדם. חלק מן הטבע, מול הטבע, מול הבורא. או: טבע, תרבות, תורה. או: הכרח, חירות, אחריות. כל קומה מהווה הכנה והקדמה אל הבאה אחריה; ובעוד שמתחילה נראה כאילו עיקר הכוח ומרכז הכובד שוכן בקומה התחתונה, קומת האדם – כטבע, הרי ברצונו ובבחירתו של האדם הוא יכול ואמור להעביר את מרכז הכובד אל קומות עליונות יותר, ורק מתוך אחריות כלפיהן – לפעול בטבע".³⁷

שליט מציג בדבריו תפיסה תיאולוגית יהודית שבה האדם פועל בתוך הטבע, מתוך מחויבותו לבורא ולתפקיד שהעניק לו. הרב ד"ר רונן לוביץ, רב ופעיל סביבתי, מסביר כיצד תפיסה זו מחייבת שמירה על עולם הטבע:

"יש מעמד מיוחד לאדם, אך זאת מכוח היותו שליח הבורא וכפוף להוראותיו. דהיינו, לא הטבע עומד במרכז הבריאה, אך גם לא האדם, כי אם בורא עולם. על האדם לראות את עצמו בבחינת אפוטרופוס שמונה לתפקיד השמירה על היקום, והאמונה בבורא עולם אמורה לחזק את המאמין בחובתו לשמור על העולם, שכן בין אם נוצר באמצעות בריאה יש מאין במאמר הבורא, ובין אם התפתח בתהליך התפתחותי של תכנון תבוני – הוא איננו פרי התפתחות מקרית, ומאחורי כל היש מצוי בורא תבוני שבוודאי התכוון שכל מה שנוצר יישמר ויתקיים. ההכרה בכך שיש בורא מחייבת אפוא שמירת מה שברא".³⁸

37 דניאל שליט, "אקולוגיה מירושלים", טבע עברי (ללא תאריך).

38 הרב ד"ר רונן לוביץ, "הסביבה והסביבה הדתית", דעות 89, אב תשע"ט, יולי-אוגוסט 2019.

איך המאפיינים של האדם, המזכרים בבראשית א' וב', משתלבים עם תפיסת המשמרות?

ישנה טענה סביבתית שלפיה פסוקי הבריאה מנציחים את מרכזיותו של האדם, ומעודדים תפיסת עולם הרואה באדם את מרכז העולם, וממילא העולם נועד רק לשרתו. מה הייתם עונים לאוחזים בטענה זו?

ניתן לסכם כי פרקי הבריאה בספר בראשית בונים תפיסת עולם של משמרות דתית־יהודית – תובנה של מקומנו בעולם כחברים בעולם הטבע, שהם גם "נאמניו" של האל לשמירה עליו ולטיפולו, מתוך מחויבות לבורא עולם. הרב ד"ר יונתן זקס סיכם זאת במילים הבהירות הללו:

"האדם הראשון מוצב בגן עדן 'לעובדה ולשומרה'. שני הפעלים הללו רבי משמעות. 'לעובדה' – כלומר לשרת אותה. האדם הוא אדון הטבע אבל גם משרתו. ואילו הפועל 'שמר' משמש בהמשך התורה, בפרשת משפטים, לתאר את אחריותו של מי שמפקידים בהשגחתו רכוש שאינו שייך לו. עליו להקפיד על ערנות ומוטלת עליו האחריות לנזקים שאירעו בשל רשלנותו. צמד המילים 'לעובדה ולשומרה' הוא אולי ההגדרה הקולעת ביותר לאחריותו של האדם כלפי הטבע לפי תפיסתה של התורה. אנחנו איננו הבעלים של הטבע 'לה' הארץ ומלואה' אנחנו רק נאמניו – בשמו של אלוקים שיצר אותו ושהוא בעליו, ולמען דורות העתיד"³⁹.

39 יונתן זקס, לכבוד השוני: כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות? תרגום: צור ארליך (ירושלים: טובי, 2008), 142.

"האדם הוא אדון הטבע אבל גם משרתו" – הסבירו רעיון זה של הרב זקס.

מה לדעתכם בין מקום האדם בעולם ובין שומר בשכר? חשבו על אחריות השומר כלפי הבעלים. מה החשיבות לדעתכם בידיעה שאנחנו אחראים על העולם אל מול הקב"ה? איך המשל של השומר מסייע להבין אחריות זו?

על פי הרב זקס, תפקידנו הוא לשמור ולטפח את העולם בשם הקב"ה ולמען דורות העתיד. מדוע לדעתכם הוסיף הרב זקס את המחויבות לדורות הבאים לתפיסת המשמרות?

בפרקים הבאים בספר בראשית, עד לבחירתו של אברהם, מתואר תהליך ניכור הולך ומתמשך בין האדם לאדמה, כאשר האדמה נפגעת ומתקללת שוב ושוב בשל חטאיו של האדם. ניכור זה מתחיל בגירושם של אדם וחווה מגן עדן לאחר חטאם (היות שלא ריסנו את עצמם כפי שהתבקשו), ממשיך בגירושו של קין ובגזרת "נֶעַ וְנָד תִּהְיֶה בְּאָרֶץ" (בראשית ד, יב), ומסתיים לאחר המבול שהגיע לעולם משום שחטאי האדם השחיתו את האדמה. הנתק של הקשר בין האדם והאדמה התקיים בדור זה, הן פיזית, באמצעות המבול וכליית כל הטבע הקיים, והן רעיונית, בנייתוק הקשר הישיר בין מעשי האדם ומצבו של עולם הטבע: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל לְבוֹ לֹא אֶסֶף לְקַלֵּל עוֹד אֶת הָאָדָמָה בְּעֵבוֹר הָאָדָם [...] עַד כָּל יְמֵי הָאָרֶץ זָרַע וְקִצִּיר וְקָר וְחֹם וְקִיץ וְחֹרֶף יוֹם וְלַיְלָה לֹא יִשְׁבְּתוּ" (בראשית ח, כא-כב).

קראו את פרקים ג-ח בספר בראשית והעתיקו לפחות חמישה ביטויים המתייחסים לקשר בין האדם והאדמה. איזו תחושה עולה מהפסוקים שהעתקתם?

אחרי המבול נח מקריב קורבן לה', ובעקבותיו מופיעה ההחלטה: "לֹא אֶסֶף לְקַלֵּל עוֹד אֶת הָאָדָמָה בְּעֵבוֹר הָאָדָם". נסו לפרש פסוק זה ברוח המשמרות – מה הדבר אומר על מקומו של האדם אל מול הבריאה?

עשרה דורות אחרי נח בוחר הקב"ה באברהם ומצווה עליו "לִךְ-לְךָ מֵאֲרָצְךָ

וּמְמוֹלְדֹתָי וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲרָאָה, וְאָעֲשֶׂה לְגוֹי גָדוֹל וְאֶבְרַכְךָ וְאֶגְדֹּלְהָ שְׁמֹךְ וְהָיָה בְרַכָּה" (בראשית יב, א-ב).

בכך מתפתחת מערכת יחסים חדשה בין אדם לאדמה – את מקומו של גן העדן תופסת ארץ ישראל, את האדם הראשון מחליף אברהם, וצאצאיו יקבלו בהמשך את התורה המחזיקה את דבר ה' בדבר ההזכרה הנכונה לחיים ולשגשוג בארץ: "לִמְעַן יִרְבוּ יְמֵיכֶם וְיָמֵי בְנֵיכֶם עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאֲבוֹתֵיכֶם לֵאמֹר לְהֵם כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ" (דברים יא, כא).

אֵיךְ לְדַעַתְכֶם תִּירָאָה תְּפִיסַת הַמְּשֻׁמְרִיּוֹת שֶׁל עִם הַמְּחוּיֵב לְאַרְצוֹ, אֵל מוֹל אָדָם הַמְּחוּיֵב לְעוֹלָם? מָה יִהְיֶה שׁוֹנָה? מָה דוֹמָה?

עם ישראל – ארץ ישראל – תורת ישראל – משמרות כאורח חיים של קהילה החיה על אדמתה

התבוננות בעיניים משמרות בפסוקי המקרא המתארים את ארץ ישראל מציגה בפנינו ארץ שבה הנתק המוצג למעלה בין האדם לטבע לא מתקיים, והקשר בין האדם (בני ישראל), האדמה (ארץ ישראל) וה' נשמר. עם זאת, בניגוד למובא בסיפורי בראשית, בני ישראל אינם נשארים עם הדרכות כלליות לגבי הטוב והישר בעיני הבורא, אלא מקבלים הדרכה מפורטת בנוגע לדרך החיים המאפשרת חיים בארץ, באמצעות מצוות התורה. אם בני ישראל יחיו חיים מלאים, כפי שצונו, הארץ תשתף פעולה ותעניק להם מטובה: "וְנָתַתִּי מִטֶּר אֲרָצְכֶם בְּעֵת יוֹדָה וּמִלְקוֹשׁ וְאִסְפַּת דְּגָנְךָ וְתִירֹשׁךָ וְיִצְהָרְךָ. וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשֹׂדֶךָ לְבַהֲמֹתֶךָ וְאֶבְלָת וְשִׁבְעֵת" (דברים יא, יג-טו). לעומת זאת, אם עם ישראל לא יקיים את המצוות, יתקיים בהם "וְאֶבְדֹתֶם מִהֲרָה מֵעַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר ה' נָתַן לָכֶם"

(דברים יא, יז). רעיון זה נמשך כחוט השני גם בדברי הנביאים, המאיימים על העם בגלות אם לא יקיימו את הנחיות התורה, או לחלופין מבטיחים כי אם יפעלו בהתאם לרצון האל, הארץ תניב את יבולה בשפע: "וְנִתַּן עֵץ הַשֵּׁדֶה אֶת פְּרִיו וְהָאָרֶץ תִּתֵּן יְבוּלָהּ וְהָיָה עַל אֲדָמְתֵם לְבִטָּח" (יחזקאל לד, כו).

קראו את פסוקי הפרשייה השנייה של קריאת שמע (דברים יא).
 איזה קשר מציגים הפסוקים בין מצבו הרוחני של העם ובין מצב הטבע של ארץ ישראל? איך אפשר לפרש רעיון זה בקשור לדרך החיים של בני ישראל בארץ?

לצד ההנחיות הדתיות והמוסריות הנדרשות לחיים בארץ, ישנו בתורה פירוט של "המצוות התלויות בארץ" – אוסף הנחיות לבעלי האדמה לגבי הדרך הנכונה ליהנות מטובה. בהנחיות אלו בולטת התפיסה כי הדרך הנכונה ליהנות מן היבול היא תוך דאגה ושיתוף של חלשי החברה והמשמשים בקודש: בשלב העבודה, על החקלאי לשבות אחת לשבוע (שבת) ולאפשר מנוחה לעצמו, למשפחתו ולחלשי החברה העובדים אצלו, כמו גם לבעלי החיים המשרתים אותו; אחת לשבע שנים (שמיטה) על בעל הקרקע "לנטוש" את האדמה ולאפשר לאדמה להשתקם, ולחלשי החברה (ולבעלי החיים) לחלוק עימו את המזון שגדל באורח טבעי; בשש שנות המעשה, שבהן החקלאי נהנה מפירות אדמתו, עליו להשאיר חלק משדהו המעובד לא נגוע ולאפשר לעניים לקצור את החיטה לתועלתם (פאה), וכן עליו להפריש להם את היבול הנופל מידיהם בעת הקציר (לקט) ואת האלומות ששכב בשדה לאחר הקציר (שכחה). עם סיום הקציר או קטיפת הפירות על בעל האדמה להפריש חלקים מהיבול לכהנים (תרומה), ללוויים המשמשים כמורי העם (מעשר ראשון) ולחלשי החברה (מעשר עני), או לאכול בירושלים עם כל העם בטהרה (מעשר שני). לאחר כל אלו יש לשותף את העניים

בשפע על ידי הזמנתם לסעודות שבת וחג ומצוות צדקה.

אילו מצוות התלויות בארץ נזכרו בפסקה שקראתם לעיל? בחרו שתיים מהן והראו כיצד הן מהוות מימוש של רעיון המשמריות.

איזו התייחסות לאדמת הארץ ולטבע הישראלי נובעת לדעתכם מקיום המצוות התלויות בארץ?

איזה אורח חיים נובע מקיום המצוות התלויות בארץ? אילו ערכים מקדמות מצוות אלו?

מצוות הביכורים – מצווה נוספת התלויה בארץ ובגידוליה – מתארת לנו את אורח חייו של אדם מישראל המקיים את המצוות התלויות בארץ. מצוות הביכורים דורשת מהחקלאי להעלות את ראשית התוצרת החקלאית שלו למקדש, ושם לפני ה' לספר את "הסיפור הגדול", סיפור שעבודו של העם במצרים והאל שהוציאם משם: "וַיִּבְאֲנוּ אֶל הַמֶּלֶךְ הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ. וְעַתָּה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רֵאשִׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִי ה' [...]". (דברים כ, ט). הכרת הטובה העמוקה של החקלאי לה', על כך שהביאנו לארצו המבורכת, מנביעה את הרצון והיכולת לשתף את מי שאין לו אדמה בשפע ולחלוק עימו את היבול: "וַיִּשְׂמַחְתָּ בְּכָל הַטּוֹב אֲשֶׁר נָתַן לָךְ ה' אֱלֹהֶיךָ וּלְבִיתְךָ אֶתָּה וְהַלְוֵי וְהַגֵּר אֲשֶׁר בְּקִרְבְּךָ" (דברים כ, יא).

קראו בחומש דברים את פסוקי "מקרא ביכורים" (המופיעים גם בהגדה של פסח). מה "הסיפור הגדול" שאותו מספרים הפסוקים? איך הדבר קשור לפיתוח תפיסת עולם של משמריות?

מדוע לדעתכם מודגשת הכרת הטובה בקטע שקראתם?

הסתכלות נוספת המובאת בכתובים בדבר אורח החיים הנכון של עם ישראל בארצו עוסקת בסכנה הטמונה בחיים במציאות של שפע, סכנה שבה תפיסת העולם של המשמריות תתחלף ברצון לנצל את משאבי הטבע בצורה מופרזת מתוך תאוות בצע וגבהות לב.

בספר דברים מתואר שבחה של ארץ ישראל:

"כי ה' אֱלֹהֶיךָ מְבִיאָךְ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחְלֵי מַיִם עֵינַת וְתַהַמַּת יִצְאִים בְּבִקְעָה וּבְהָר. אֶרֶץ חֹטָה וּשְׂעֵרָה וּגְפֹן וְתֹאנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שָׁמֶן וְדָבָשׁ. אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְּמִסְכַּנֶּת תֹּאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תַחְסֹר כֹּל בָּהּ. אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבִינָהּ בְּרוֹזַל וּמַהֲרִיָּה תַחְצַב נַחֲשֶׁת. וְאָכַלְתָּ וּשְׂבַעְתָּ וּבְרַכְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לְךָ [...]"

הַשְׁמֵר לְךָ פֶּן תִּשְׁכַּח ה' אֱלֹהֶיךָ לְבַלְתִּי שְׁמֹר מִצְוֹתַי וּמִשְׁפָּטַי וְחֻקֹּתַי אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוֶּה הַיּוֹם. פֶּן תֹּאכַל וּשְׂבַעְתָּ וּבַתִּים טֹבִים תִּבְנֶה וַיִּשְׂבַּתְּ, וּבִקְרָךְ וּצְאֲנָךְ יִרְבּוּ וְכִסֶּף וְזָהָב יִרְבֶּה לְךָ וְכֹל אֲשֶׁר לְךָ יִרְבֶּה. וְרֵם בְּלִבְךָ וּשְׂכַחְתָּ ה' אֱלֹהֶיךָ הַמוֹצִיאֲךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים [...]. וְאָמַרְתָּ בְּלִבְּךָ כַּחַי וְעַצְמִי יָדִי עָשָׂה לִי אֵת הַחִיל הַזֶּה".

(דברים ת, ז-ז)

קראו את שבחי הארץ בדברים פרק ח. איזו תחושה עולה מקריאת תיאורה של הארץ?

"ואכלת ושבעת וברכת" – מה ניתן להבין מהפסוק על הדרך הנכונה ליהנות מטובה של הארץ? התייחסו לנושא התודעתי, והן לביטויים המעשיים שלו.

"ואמרת בלבבך כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה" – אילו תחומים של התרחבות כלכלית מציגים הפסוקים? מה הסכנה בכך? התייחסו למצב התודעה של האדם, כמו גם לאורח חייו.

תיאורי הארץ המובטחת, יחד עם פירוט המצוות התלויות בארץ שאנו

מחויבים בהן, מרכיבים יחד תפיסה מקומית של משמרות הקושרת בין שגשוג החברה ושגשוג הסביבה מתוך תפיסה מוסרית ורוחנית עמוקה. על פי תפיסה זו, הן ארץ ישראל והן עם ישראל נבחרו בידי הקב"ה ומחויבים אליו. מתוך כך, על העם להתייחס אל הארץ בהוגנות ומתוך הבנת מעמדה הייחודי כארץ הקודש, על מנת שתשפיע עלינו ברכה. את התנובה שהיא מרעיפה עלינו יש לנצל בצניעות, מתוך תחושה עמוקה של הכרת תודה לה', ותוך הקפדה שטוב הארץ יגיע אל כל חלקי החברה, ולא רק למי שמחזיק בבעלותו נחלה, מפני שבשורש אין דבר כזה בעלות על ארצו של ה'. הכרת הטוב, צניעות, ראיית האחר – הן תכונות שמתפתחות מהתייחסות שכזו לארץ ולתנובתה, והן גם התכונות הנדרשות כדי לשמור על הארץ למען הדורות הבאים, בעוד הסכנה האורבת לפתחנו היא תחושת "כוחי ועוצם ידי" המובילה לבעלתנות ולנצלנות אל מול הטבע והאדם גם יחד, דבר שמוביל להרס חברתי וסביבתי.

המצווה שאולי מדגימה באופן המפורש ביותר את ייחודיות תפיסת המשמרות היהודית היא מצוות השמיטה, שבאורחות החיים החקלאיים של אבותינו הייתה המצווה שהשפיעה בצורה עמוקה ביותר ולאורך הזמן הרב ביותר על אלו שקיימו אותה נאמנה.

מצוות השמיטה כמחזיקה ומממשת את רעיון המשמרות

"וַיִּדְבַר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר. דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי תֵבֵאוּ אֶל הָאָרֶץ, אֲשֶׁר אָנִי נֹתֵן לָכֶם וְשַׁבְתָּה הָאָרֶץ שִׁבְתָּ לָהּ. שֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע שָׂדֶךְ וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְמַר כְּרֶמֶף וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ. וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית שִׁבְתָּ שַׁבְתּוֹן יִהְיֶה לָאָרֶץ שִׁבְתָּ לָהּ. שָׂדֶךְ לֹא תִזְרַע, וְכֶרֶם לֹא תִזְמַר. אֶת סַפִּיחַ קִצְיָרְךָ לֹא תִקְצוֹר, וְאֶת עֲנָבֵי נִזְיָרְךָ לֹא תִבְצַר שְׁנַת שַׁבְתּוֹן, יִהְיֶה לָאָרֶץ. וְהִיְתָה שִׁבְתָּ הָאָרֶץ לָכֶם לֶאֱכֹלָה לָךְ וּלְעִבְדְּךָ וּלְאִמְתְּךָ וּלְשֹׁכְרֶיךָ וּלְתוֹשִׁבְךָ הַגֵּרִים עִמָּךְ. וּלְבַהֲמֹתְךָ וּלְחַיָּה, אֲשֶׁר בְּאֶרְצְךָ תִּהְיֶה כָּל תְּבוּאָתָהּ לְאֹכֵל".

(ויקרא כה, א-ו)

"וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת אֶרְצְךָ וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ. וְהַשְּׁבִיעִית תִּשְׁמַטְנָה וְנִטְשְׁתָּהּ וְאָכְלוּ אֲבִינֵי עַמָּךְ וַיִּתְּרֶם תֹּאכַל חֵית הַשָּׂדֶה בֵּן תַעֲשֶׂה לְכֶרֶם לְזִיתְךָ".

(שמות כג, י-יא)

מצוות השמיטה מבקשת מהחקלאי החי בארץ ישראל "לשמוט" את אדמתו אחת לשבע שנים, לחדול מעיבודה ולאפשר לה "לשמוט שבת" – "וְשַׁבְתָּה הָאָרֶץ שִׁבְתָּ לָהּ" (ויקרא כה, ה).

כדי להתבונן בעיניים משמרות על "שבת הארץ", נפתח בסקירה ברוח המשמרות של שבת בראשית (השבת החוזרת מדי שבוע): שמירת השבת מבקשת מבעל האדמה, עבדיו ובהמותיו לחדול ממלאכה ליום שלם אחת לשבעה ימים ולנוח "זכר ליציאת מצרים", ובאותה נשימה היא מבקשת לעצור את האדם מלשנות את הבריאה ביום זה "זכר למעשה בראשית". בשבת האדם שובת ממלאכה, ובכך הוא מטמיע בתוכו את הצורך לאזן את הכוח האנושי ולמנוע מהשליטה בטבע להפוך

לכיבושו תחת רודנות האדם. האכילה בשבת נתפסת כתענוג וכבעלת כוח רוחני, והיא מזכירה לנו כי אומנם העולם נברא בידי הקב"ה והוא אינו שייך לנו, אך בשמירה על אורח חיים נכון אנו יכולים ליהנות ולשבוע מטוב הארץ. היחס בין השבת לששת ימי המעשה בונה חברה המחזיקה אורח חיים הכולל מחזורים של עשייה ועצירה, כשאלו משפיעים על אלו ומזמינים את האדם לפעול בעולם מתוך אחריות לחלשי החברה ולבעלי החיים ותוך כיבוד הבריאה על כל חלקיה.

אילו תפיסות ופרקטיקות משמרות מביאה השבת לקדמת הבמה
לפי הקטע שלפניכם? התייחסו להבדל בין הפעולות שהן "זכר
ליציאת מצרים" ולאילו שהן "זכר למעשה בראשית".

אם השבת יוצרת תודעה של משמרות אצל יחידים כחלק מאורח החיים היהודי בכל מקום בעולם, אזי השמיטה, שבת הארץ, מנכיחה תפיסה זו באופן עמוק בחיי החברה הישראלית החיה על אדמתה: שבת הארץ מבקשת מבעל האדמה, עבדיו ובהמותיו לחדול מעיבוד הקרקע לשנה שלמה, ולאפשר לאדמה להשתקם מהעיבוד האינטנסיבי.⁴⁰ קיום "שבת הארץ" מעיד כי הארץ הינה ארצו של ה' ובעלת מחויבות כלפיו, בלי קשר לעם ישראל,⁴¹ ממש כפי ששבת מעידה זאת על העולם כולו. השבתת השדות בשבת הארץ מזכירה את ההימנעות מהמלאכה בשבת,

40 מעניין לקרוא תחקיר שנעשה בעיתון מקור ראשון, הבוחן את משמעות הפסקת עיבוד הקרקע לשנה לטובת השבחתה והשבחת היבול:
<https://www.makorrishon.co.il/magazine/409517>

41 כך למשל, אפשר למצוא בפירוש הרש"ר הירש לספר שמות כג, ו-יא, שם כתוב: "בקיום מצוות השמיטה מודיעה אומה שלמה קבל עולם, כי ארצה לה', והוא אדונה האחד והיחיד והאמיתי; בשנה השביעית היא מושכת את ידה מלהשתמש בזכות בעלותה על האדמה, וברגש של כניעה היא מחזירה את אדמתה לאדון הארץ. בעשותה כן היא מכריזה על עצמה כעל 'גרים ותושבים' על אדמתה שלה, ומיד ירכינו גאים ראשם. גסי הרוח, שהיו יושבים בטח על אחוזותיהם, והיו נוהגים במחוסרי'רכוש באטימות הלב ובהרמת ידיים - עתה ינהגו דרך חסד ואהבה בגרים ובעניים, וגם חייט השדה תיחשב כיצור בעל זכויות, כי אכן אחת היא אדמת ה', שעליה כולם יושבים יחד" (פירוש הרב שמשון רפאל הירש לתורה, ספר שמות, עמ' רפ).

ומטמיעה מסרים משמריים המעוגנים בעשייה ובהימנעות מעשייה – מתן מנוחה לאדמה כי היא לא שלנו, הפקרת היבול שלמעשה לא אנחנו יצרנו, ואכילת פירות שביעית בקדושה כדי לחגוג את השפע שהעניקו לנו האל והארץ שניתנה לנו מידי; השבתת העבודה לשנה, אחת לשש שנים, מובילה לבניית חברה המתנהלת במחזורים של "לעובדה" – הנאה מ טוב הארץ ו"לשומרה" – עצירה ומתן אפשרות למחזורים הטבעיים לפעול ללא התערבות האדם. התנהלות זו הובילה לקיום חברה המבוססת על ערכים של צניעות, התאפקות וריסון, מתוך מחויבות לאל ולבריאה עצמה.

מה בין שבת בראשית לשבת הארץ לפי הקטעים שלפניך? ערכי השוואה מקיפה.

שנת השמיטה הינה שנה ייחודית גם מבחינת התוצרת, המותרת בשנה זו לשימוש הכלל, כדברי הפסוקים, שנדמה כי מתארים את המוזמנים ל"שולחן השבת של הארץ": "וְהִיְתָה שַׁבַּת הָאָרֶץ לְכֶם לְאָכְלָהּ לָךְ וּלְעֶבְדְּךָ וּלְאִמְתְּךָ וּלְשִׁכְרֶךָ וּלְתוֹשֵׁבֶיךָ הַגֵּרִים עִמָּךְ וּלְבְהִמְתָּךְ וּלְחַיֶּיךָ אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ תְּהִיָּה כָּל תְּבוּאָתָהּ לְאָכֹל" (ויקרא כה, ו-ז). שוויון זה בגישה למשאבים בשנת השמיטה מהדהד את התפיסה הפרטיקולרית של המשמריות, הגורסת כי ארץ ישראל דורשת שוויון וצדק בשימוש במשאביה. על כך כתב הרב שג"ר:⁴²

"אסור לנו לשכוח שמצוות השמיטה, שכאמור הינה הביטוי לקדושת הארץ, הינה ביסודו של דבר מצווה סוציאלית של צדק ושוויון כלכלי וחברתי. ערכי השוויון והחירות הינם הליבה של מצוות אלו, ומשום כך הם הסממנים המובהקים למצבו של העם בארצו. אלא שלא כבעולם הערכים המודרני, הבסיס של מערכת היחסים החברתית המוסרית בתורה הינו הקדושה. השמיטה מכוננת שוויון, מקיף אף יותר משוויון סוציאלי. ניתן לומר שהוא מגיע לרמה אקולוגית".

השוויון המוצג למעלה מעוגן גם בכך שבשנה זו אסור לקצור או לקטוף את פירות השביעית בכמות מסחרית, דבר המבטל למעשה את היתרון של בעלי יכולות טכנולוגיות על פני חסרי האמצעים לכך, כמו גם את יתרון האדם על פני החיות. בכך אנו חוזרים לתודעת גן העדן, שבו חלק האדם עם בעלי החיים את עשב השדה ואת השפע שניתן לו ישירות מידי האל, תוך ידיעה כי הוא מחויב לשגשוג ולשפע לכל כפי שמציגה התפיסה האוניברסלית של המשמרות.⁴³ הפקרת השדות, כפי שהיא מוצגת כאן, מהדהדת את מצוות "צער בעלי חיים" ומאפשרת לנו, תודעתית, להיזכר כי השפע שיש בעולם נועד לכלל הברואים ולא רק לאדם.

למה התכוון הרב שג"ר כשאמר כי השמיטה מכוננת שוויון מקיף, סוציאלי ואקולוגי כאחד? איך הדבר מתקשר לתפיסות המשמרות השונות?

במה לדעתכם השמיטה מכוננת מחדש את תודעת גן העדן?

בנוסף לאמור למעלה, השמיטה מבקשת יחס מיוחד לפירות הארץ הגדלים בשנה זו. פירות אלו נחשבים קדושים ואסור לזלזל בהם או להפסידם. על קדושת פירות שביעית כותב הרב יוסף צבי רימון:⁴⁴

"אמנם, ייתכן שישנו טעם אחד לשמיטה: 'כי לי הארץ' (ויקרא כה, כג). הארץ שייכת לקב"ה, והאדם איננו בעלים עליה. מכח טעם זה, נגזרים גם הדברים האחרים [...] כך ניתן להסביר גם את הטעם של איסור הפסד פירות שביעית [...] אדם השוכר חפץ או המקבלו בהשאלה רשאי להשתמש בו, אולם להרוס

43 עוד על השמיטה כחזרה לגן עדן בהקשר זה ניתן לקרוא בספרו של הרב אלחנן שרלו, ראו: אלחנן שרלו, **פני שביעית נקבלה: לקראת שמיטה – לימוד, התבוננות ועבודה פנימית**, עורכים: אלעזר גולדשטיין ורן חורי (עתניאל: גילוי – ישיבת עתניאל, 2014), 43-54.

44 הרב יוסף צבי רימון, עורך, **הלכה ממקורה – הלכות שביעית: מונחים, תמונות מבארות ותרישימים מסכמים** (אלון שבות: ישיבת הר עציון, תשס"ח), 15.

את החפץ רשאי רק הבעלים. כל אדם אחר יאלץ לשלם אם יהרוס את החפץ למעט הבעלים עצמם. העולה מכאן: אין לך תחושת בעלות גדולה יותר, מאשר היכולת להרוס. לכן בשנת השמיטה אסור לאדם להרוס את הפירות, כי אין הוא הבעלים של הפירות [...] שנת השמיטה תלמד את האדם שלמעשה בכל השנים אין הוא הבעלים האמיתי. זהו המוקד של איסור 'בל תשחית': אסור לך להשחית כי אינך הבעלים".

כיצד מסביר הרב רימון את האיסור להפסיד פירות שביעית (להשליך לפח או לנהוג בהם בזילות)?

מה הקשר שמציע הרב רימון בין מצוות שמיטה למצוות בל תשחית?

מה הקשר בין הרעיון שמציג הרב רימון לתפיסת המשמרות שהציג הרב זקס בפרקים על הקשר בין האדם לבריאה? ולפרקטיקה של המשמרות כפי שהיא מובאת בפרק הדן בקשר בין עם ישראל לארצו?

קדושת פירות שביעית מנכיחה את העובדה שאיננו הבעלים האמיתיים של הפירות, שלמעשה ניתנו לנו מאת הקב"ה, דבר שמובן בשנה זו שבה הפקרנו את האדמה ונמנענו מעיבודה. הרב יוסף צבי רימון מדגיש כי כפי שנאסר עלינו להשמיד חפץ שניתן לנו בהשאלה, כך אין לנו רשות להפסיד את פירות שביעית, ולמעשה – שום דבר בעולם, שכן גם בשש שנות המעשה אין אנחנו הבעלים האמיתיים של היבול, שניתן לנו בחסדו של האל.⁴⁵ דברים אלו מהדהדים את תפיסת המשמרות של הרב זקס, שהוצגה בסעיפים הקודמים, המטמיעה את תפיסת האדם כמי

45 רימון, יוסף צבי, עורך, הלכה ממקורה – הלכות שביעית: מונחים, תמונות מברורות ותרשימים מסכמים (אלון שבות: ישיבת הר ציון, תשס"ח), 15.

שניתן לו להשתמש בעולם "בהשאלה", תוך מחויבות מלאה לשגשוגו ולרווחתו. הקפדה על התייחסות ראויה לפירות בשנה זו מהווה עבורנו "תרגול" לקיום ראוי של מצוות בל תשחית – התייחסות בכבוד הראוי לכל דבר ודבר בבריאה.

לסיכום פרק זה ניתן לומר כי השמיטה הינה מצווה המביאה לקדמת הבמה את תפיסות העולם המשמריות הנמצאות ביהדות, ברמה המקומית – של חיבור בין העם לארצו ובין החקלאי לאדמתו, וברמה האוניברסלית – מחויבות האדם לבריאה. חזרתה של המצווה אחת לשבע שנים מכוננת חברה צנועה המתנהלת במחזורים של עשייה ועצירה, תוך דאגה לחלשי החברה, למשאבי הטבע ולבעלי החיים, מתוך מחויבות עמוקה לקב"ה.

סיכום

אנו נמצאים היום בתקופה היסטורית ייחודית של חזרת עם ישראל לארצו וכינון ממלכה עליה. חזרתנו לחיות על אדמתנו, בארץ ישראל, מאפשרת לנו לשוב אל המצוות התלויות בארץ, ולהטמיע (גם אם בעיקר ברמה החינוכית, שכן רק מקצת מהעם עוסקים בחקלאות למחייתם) את הרעיונות ואת ההתנהלות המעשית הנדרשת מאיתנו. בנוסף, כינון מדינת ישראל מאפשר לנו למלא את חלקנו, ככל העמים, באחריות הקולקטיבית לשלום הבריאה, כחלק ממחויבותנו האנושית לשמור ולטפח את עולמו של הקב"ה.

יהי רצון שנצליח להתייחס לשני ממדים אלו של המשמריות, ונזכה שתתקיים בנו הברכה "למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם בימי השמים עליה ארץ" (דברים יא, כא).

ובחרת בחיים – ובחרת במים חיים, כיצד?

הרב דוב ברקוביץ

א. אור ומים – יסודות החיים

מ אז ומעולם היו המים משאב טבעי בסיסי למימוש ברכת החיים של האדמה ושל האדם, משאב שקיומו אינו יציב ואינו מובטח, במיוחד באזור שבו אנו חיים. יחסה של התורה למשאב זה מהווה מצע עמוק ומרתק להבנת היחסים שבין האדם, הן הפרט והן הקהילה, ובין ברכת החיים בסביבתו הקרובה ועל כדור הארץ כולו.

כבר ביום הראשון למעשה בראשית, עוד לפני שאלוקים ברא את האור, מוזכר קיומם של המים: "וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֶפֶת עַל פְּנֵי הַמַּיִם" (בראשית א, ב). יש בין מפרשי המקרא שהבינו שהמים היוו חלק ממה שכונה בתורה "השמים", כאילו כתוב "שם מים"⁴⁶. בתיאור המיוחד של מי בראשית אין ציור ברור. מה הם גבולות המים? מהו "הריחוף"? ומהי התכלית של מציאות זו?

במוקד מעשה בראשית ביום הראשון של הבריאה נמצאים המים והאור, המהווים האנרגיה הרוחנית והפיזית שבתשתית כל החיים. הרמב"ן בפירושו מצביע על הקשר הלשוני המעניין הקיים בין המים והאור.

"אונקלוס תרגם יאור 'נהרא' [...] ולדעתי כדברי אונקלוס כן הוא, כי יאור ונהר [בארמית לשון הארה] לשון אחד, ושניהם לשון 'אורה' – וכן הגשם נקרא 'אור', שנאמר (איוב לו, ל), 'הן פרש עליו אור', [וגם] 'יפיץ ענן אורו' (שם לז יא). וכמו שאמר רבי יוחנן (בראשית רבה כו, ז) 'כל אורה האמורה באליהוא בירידת גשמים הכתוב מדבר'⁴⁷."

46 ראו למשל פירוש רש"י על בראשית א, א ד"ה בראשית ברא: "אם כן תמה על עצמן שהרי המים קדמו שהרי כתיב 'ורוח אלוקים מרחפת על פני המים' ועדיין לא גילה המקרא בסידור הקודמים והמאוחרים כלום בריית המים מתי היתה? הא למדת שקדמו המים לארץ. ועוד שהשמים מאש ומים נבראו. על כרחך לא לימד המקרא בסדר המוקדמים והמאוחרים כלום".

47 פירוש רמב"ן על בראשית מא, א ד"ה על היאור. גם – הריבוי של המילה "ים" והמילה "יום" זהים, "ימים".

המעמד המיוחד שהתורה מקנה ליצירת המים כאחד משורשי החיים בבריאה תואם לגמרי את המחקר המדעי בדורות האחרונים, שחתר לחשוף את היסודות הפיזיקליים של יכולת המים להעצים תהליכי צמיחה. כל צורות החיים הידועות לנו תלויות במים. המים הכרחיים לחיים הן כחומר ממס אשר בו מתמוססים רבים מהחומרים בתאי הגוף, והן כמרכיב חיוני בתהליכים ביולוגיים רבים. המחקר העדכני חושף עוד ועוד מהתפקידים הרבים המיוחסים למים בתחום זה.

הנה רק דוגמה אחת – המים הם מרכיב יסודי בתהליכי הפוטוסינתזה והנשימה. תאים בצמחים משתמשים באנרגיית השמש כדי להפריד בין החמצן והמימן שבמולקולת המים. המימן מתחבר עם פחמן דו-חמצני הנאסף מהאוויר, כך שנוצר גלוקוז ומשתחרר חמצן שהאדם זקוק לו לחייו. כל התאים החיים משתמשים בדלק כזה, ומחמצנים את המימן והפחמן כדי ללכוד את אנרגיית השמש וליצור מחדש מים ופחמן דו-חמצני בתהליך המכונה נשימה תאית. סוגים אחרים של ממיסים נוזליים יכולים, אומנם, לבצע חלק מהפעולות הללו, אבל אין שום נוזל אחר המסוגל לבצע את כל הפעולות שמבצעים המים.

ב. סוד ההיטהרות במים

סגולה נוספת למים בעולם היהודי היא כוח המים לטהר את האדם מטומאה. הטומאה נובעת מהתקרבותו של האדם לתופעות המוות בכלל ומאיבוד כוחות החיים שבגוף, במיוחד במערכת הפירון אבל לא רק בה. ההיטהרות היא תנועה הפוכה: התרחקות מהופעת המוות ואיבוד כוחות החיים בגוף וחזרה אל שורש החיים, ברכת אלוקים. על כן עיקר ההיטהרות היא התעטפותו השלמה של הגוף במי בראשית, או במים הבאים במגע עם מי בראשית. באותה התעטפות יש משהו מן החזרה למציאותו של העובר במי השפיר שברחם, עת היה עטוף כולו בחיות וניזון באופן פלאי מברכת החיות של אמו.

פעולת ההיטהרות באה לזכך את אותם כוחות חיים ראשוניים של האדם, אשר בשל חיוניותם הרבה הם לעיתים קרובות בלתי נשלטים. אותן עוצמות החיות שבגוף אינן עניין שבתודעה, כך גם ההיטהרות אינה בעיקר תוצאה ישירה של הפעולה האקטיבית של הטובל או הטובלת. אדם חייב להכין את עצמו לטבילה באופן נפשי וגם בהשקעה לא קטנה בהכנה הפיזית. אולם ההיטהרות עצמה איננה מציאות שהטובל או הטובלת מסוגלים ליצור לעצמם. חשוב לשים לב לכך שאין דיבור, בדומה למי שמקדש את המציאות ומעלה אותה.

אדם יכול לקדש את המציאות, בדיבור ובמעשה, אך אינו יכול לטהר אותה; הוא רק יכול להכניס את עצמו על ידי ביצוע מוקפד של כל פרטי ההכנה הרבים למצב שבו הוא יכול להיטהר. כאשר אדם נכנס למקווה זהו רגע של חסד גדול, רגע אשר בו מתעצמים כוחות החיים מתוך שכל הווייתו של אדם עטופה במי בראשית. כך ממש תיאורו רבותינו את מעשה הטבילה במים ואת השעה הפלאית של היטהרות האדם:

”כל הטמאים בין אדם בין כלים, בין שנטמאו טומאה חמורה של תורה בין שנטמאו בטומאה של דברי חכמים – אין להם טהרה אלא בטבילה במים הנקווים בקרקע [...] [ו]אינו אלא טבילת כל גופו [...] כל טובל צריך להתכוון לטבילה, ואם לא התכוון עלתה לו בטבילה ל(אכול) חולין. אפילו נידה שטבלה שלא בכונה [עלתה לה טבילה, בדיעבד]... אבל ל[אכילת] תרומה ול[אכילת] קודשים אינה טהורה עד שתטבול בכונה”⁴⁸.

מה מטהר במקווה? בטעם הדבר, מובא ב"שם משמואל"⁴⁹:

”הטובל במים הרי הוא כאילו איבד החיות שהייתה לו מכבר ומתחיל לחיות חיים חדשים על כן נטהר. כי איננו אותו האיש עם החיים שמכבר שנטמא”.

(דרשת שבת שובה תרע"ב)

48 רמב"ם, משנה תורה, הלכות מקוואות א, א-ב, ח.

49 הרב שמואל בורשטיין, הרבי מסוכטשוב.

אדם שטובל כולו במי בראשית כמו נעלם בהם. היעלמות זו במקום נסתר דומה למה שקורה ברחם, והיא מובילה ללידה חדשה, להופעה מחודשת של כוחות החיים. כוחות החיים הראשונים ביותר שבאדם מתכלים ומתחדשים, והם זקוקים להיטהרות חוזרת ונשנית.

היעלמות התודעה והשליטה בשעת הטבילה היא־היא המאפשרת את ההיטהרות והיא המחוללת את התמורה באדם. האדם מחליט להכניס את עצמו למקום שבו אין לו כל שליטה כדי לצאת ממנו שונה, כי רק בנקודה זו יש אפשרות שהנגיעה במוות ואיבוד כוחות החיים בגוף תסולק והאדם יעבור מעין "לידה". ההיטהרות מתאפשרת רק על ידי מחיקה זמנית של התודעה והשתקת כל המילים; רק כך אפשר לחדש את כוחות החיים שהתעמעמו, איבדו את חיוניותם והפכו להופעות של המוות שבתוך החיים.

ג. אחריות האדם – "ובחרת בחיים"

בהמשך תיאור מעשה בראשית בפרק א בספר בראשית חוזרת התורה פעמים רבות על הביטוי "וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב". כמו אומן שמתבונן בציור שזה עתה השלים אותו, מספרת התורה אחרי כל יצירה (חוץ מאחרי יצירת "הרקיע" ביום שני) שבעיני בורא העולם מה שיצא מ"התוהו" אל הקיום הוא "טוב". ועוד – אחרי שאלוקים השלים את כל מעשה היצירה בסוף היום השישי, נאמר: "וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה טוֹב מְאֹד – וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר יוֹם הַשְּׁשִׁי" (בראשית א, לא).

מידת "הטוב" תמיד מהווה יסוד בחובה המוסרית המוטלת על האדם. החזרה על המילים "וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב" בפרק א בספר בראשית מלמדת שמקור "הטוב" מזוהה עם קיום החיים עצמם. כך הבין הרמב"ן את כוונת "וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב":

"אבל הסדר במעשה בראשית - כי הוצאת הדברים אל הפועל יקרא 'אמירה', 'ויאמר אלוקים יהי אור', 'ויאמר יהי רקיע', 'ויאמר תדשא הארץ', וקיומם יקרא 'ראיה', בענין 'וראיתי אני' דקהלת (ב, יג), וכן 'ותרא האשה כי טוב העץ למאכל' (בראשית ג, ו), והוא בענין שאמרו (כתובות קט) 'רואה אני את דברי אדמון' [...] והעניין להורות כי עמידתם בחפצו, ואם החפץ יתפרד רגע מהם יהיו לאין, וכאשר אמר בכל מעשה יום ויום 'וירא אלוקים כי טוב'. ובשישי כאשר נשלם הכול 'וירא אלוקים את כל אשר עשה והנה טוב מאד', כן [על אף ש]אמר ביום הראשון בהיות האור 'וירא אלוקים כי טוב', שרצה בקיומו לעד".

(פירוש הרמב"ן על בראשית א, ד ד"ה וירא אלוקים)

מוטל על האדם להמשיך את רצון הקדוש ברוך הוא מראשית הבריאה בצמצום ה"תוהו ובוהו" ובהרחבת ברכת החיים שהם "הטוב". כך תיאר הראי"ה קוק את הנקודה החשובה הזאת:

"כל תנועה המצלת את חלק מההוויה מן שליטת התוהו, דבר גדול וכללי יש באן".

(אורות סז)

דברי הראי"ה נכוחים לגבי כל תופעות החיים בעולם, על אחת כמה וכמה לגבי משאבי המים החיים, שכאמור מצמיחים את החיים עצמם. מטרת קיום המצוות וייעוד האדם בבחינת "ובחרת בחיים" מתוארת באופן מפתיע:

"רְאֵה נִתְּתִי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמּוֹת וְאֶת הָרָע. אֲשֶׁר אֲנִי מַצְוֶה הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ לְלַכֵּת בְּדַרְכָּיו וּלְשַׂמֵּר מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו וּמִשְׁפָּטָיו וְחַיִּיתָ וּרְבִיתָ וּבְרַכָּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר אֲתָה בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ.

וְאִם יִפְּנֶה לְבַבְךָ וְלֹא תִשְׁמָע וְנִדְחַת וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לְאֱלֹהִים אֲחֵרִים

וְעַבַדְתֶּם. הַגִּדְתִּי לָכֶם הַיּוֹם כִּי אֲבֹד תֵּאבְדוּן לֹא תֵאָרִיכְן יָמִים עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר אֶתֶּה עִבְרָתָהּ אֶת הַיַּרְדֵּן לְבוֹא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ.

הַעֲדִיתִי בְּכֶם הַיּוֹם אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ הַחַיִּים וְהַמְּוֹת נָתַתִּי לְפָנֶיךָ הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה וּבַחֲרַתְּ בַּחַיִּים לְמַעַן תַּחֲיֶה אֶתְּךָ וְזָרַעְךָ. לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ לְשִׁמְעַת בְּקִלּוֹ וּלְדַבְּקָהּ בּוֹ כִּי הוּא תַחֲיֶה וְאָרֶץ יְמִיךָ לְשִׁבְתָּ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לְתֵת לָהֶם."

(דברים ל, טו-כ)

בקטע החשוב הזה יש קושי גדול. פתיחת הדברים מגדירה באופן חד-משמעי את עיקר אתגר האדם – ההתמודדות המחייבת אותו בבחירה החופשית שהתברך בה: "רְאֵה נָתַתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמְּוֹת וְאֶת הַרָע". אחרי פתיחה זו היינו מצפים שחובת האדם תוגדר: "ובחרת בטוב". מדוע בהמשך חובת האדם מנוסחת במילים "וּבַחֲרַתְּ בַּחַיִּים"? ועוד – מי לא רוצה "לבחור בחיים"? מדוע יש צורך לצוות את האדם במצוות "וּבַחֲרַתְּ בַּחַיִּים"?

לא תמיד יודע האדם איך לבחור בחיים. כוחות היצירה שבאדם, במיוחד, מעמידים בפניו אתגר גדול, כפרט וככלל. המים, כאחד משורשי הקיום בעולם, מהווים דוגמה טובה להתמודדות האדם עם כוחות היצירה שלו. התורה אף משתמשת בברכת המים בבריאה כמודל לעבודת האדם בהתמודדות שלו עם כוחות אלו.

פרק ב בספר בראשית מתאר את העולם באופן שונה מפרק א. בפרק א כל יצור הוא "טוב", משום שבאמור, מהרגע שאלוקים ברא אותו הוא מציאות שלמה ועצמאית כמימוש רצון בורא העולם. לעומת זאת בפרק ב נבראים כל היצורים עם חוסרים. כל דבר שנברא זקוק לכוחותיהם של נבראים אחרים כדי לממש את הכוחות המיוחדים שהתברך בהם.

עניין חשוב זה מתגלה בפסוקים הראשונים בפרק ב, דווקא בהקשר של תפקיד המים בבריאה: "וְכָל שֵׁיחַ הַשָּׂדֶה טָרַם יְהִיֶה בְּאֶרֶץ וְכָל

עֲשֹׁב הַשָּׂדֶה טָרַם וַיִּצְמַח" (פסוק ה) – אין עולם הצומח מתברך בברכת ההולדה וההצמחה כמו בפרק א. הפסוק אף מסביר מיד מדוע: "כִּי לֹא הַמְטִיר ה' אֱלֹקִים עַל הָאָרֶץ, וְאָדָם אֵין לְעַבְדֹתָ אֶת הָאֲדָמָה". חסרים שני יסודות שבכוחם להפרות את הצומח: המים לצמיחת החיים, והאדם לעבודת האדמה. מיד מביא הבורא את שני המרכיבים החסרים ובכך מביא למימוש את ברכת הפוריות הטמונה בזרעים ובצמחים.

גם המים וגם האדם אינם נוצרים בזכות סגולתם העצמית אלא כאמצעים להצמחת כוחות החיים של נבראים אחרים. בהזדקקות בין חסר לחסד, בהשלמה המאפשרת לכל יצור לממש את כוחות החיים שיש בו. חיותו של העולם מתממשת מתוך הדדיות.

"וַיֵּאָד וַיַּעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהַשְּׂקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה. וַיִּיצֶר ה' אֱלֹקִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָר מִן הָאֲדָמָה, וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נְשֵׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" (שם, ו-ז). זהו "הכלל הגדול" של הפריית החיים וקיום רצון הבורא. הארץ נותנת מחייתה לשמים ("האד") – הלחות מתאדה מלמטה ונדבקת לחלקיקי אבק באוויר ונוצרים ענני גשם; ואילו השמים גומלים על כך בגשמי ברכה, המחיים את האדמה החרבה. בדומה לכך, האדם נותן חיים לאדמה ומאפשר את צמיחת היבול, ואילו האדמה מקנה מחייתה ומכוחה לקיום האדם – לא רק בחיית שביבולים אלא בעיקר מעצמה, מן העפר שממנו עשוי חומר גופו של האדם.

ברכת החסר של כל נברא וההשלמה על ידי כוחות החיים של נברא אחר יוצרות את רקמת ההדדיות, ההתקשרות וההזדקקות, זהו סוד רקמת הבריאה שעיצב הבורא. בדרך זו הולך ונעלם ה"תוהו" והולכים ומתעצמים כוחות החיים בבריאה ובאדם.

ד. שאלה הרת עולם – האם האדם יממש את תפקידו כשותף לבורא העולם?

חלק חיוני של המפגש המחודש עם הארץ הוא לחוש אותה כמות שהיא, בלי להלביש עליה חוויות שצמחו "שם", בארצות אחרות. כך אנו נקראים לחוות בגוף ובנפש את האיכויות המיוחדות של ארץ ישראל כמות שהיא. אנו צמאים לכונן את רוחנו מתוך המגע עם הארץ שמתחת לרגלינו, ולחוש את ייחודם של מקורות המים החיים בארץ ישראל. אבותינו שחיו כאן כתבו על שש עונות בארץ, לא ארבע:

“רבי שמעון בן אלעזר משום רבי מאיר, וכן היה רבי דוסא אומר כדבריו: חצי תשרי, מרחשוון וחצי כסלו – זרע; חצי כסלו וטבת [וחצי שבט] – חורף; חצי שבט, אדר וחצי ניסן – קור [האדמה קלטה את הקור]; חצי ניסן, אייר וחצי סיוון – קציר; חצי סיוון, תמוז וחצי אב – קיץ; חצי אב, אלול וחצי תשרי – חום [האדמה קלטה את החום]”.

(תוספתא, תעניות א, ז; ובניסוח שונה מעט – בבא מציעא דף קו ע"ב)

מאז תקופת המקרא ולאורך הדורות קיימות עדויות על תקופות ברוכות יותר בגשמים וברוכות פחות – עד כדי רעב. בסיפורי האבות בספר בראשית הביאו אירועים קשים של בצורת ורעב את יושבי הארץ לנדוד בחיפוש אחר מקורות מחיה. מקום המפלט העיקרי היה מצרים; שפע המים בנילוס הבטיח בסיס כלכלי יציב.

הטלטה הקיומית התמידית של תושבי הארץ נגרמה מכך שארץ ישראל ממוקמת בצומת דרכים אקלימי – מדבריות ממזרח, מדרום ומדרום מערב, הים התיכון ממערב ואירופה המושלגת וברוכת הנהרות והאגמים מצפון ומצפון מערב. הטיה קטנה של הרוחות בשכבות האטמוספירה הגבוהות, המכוונות את המערכות הקובעות את תנאי מזג האוויר

באזרנו, עשויה לשנות את כמות הגשמים בארץ ישראל מקצה לקצה –
 ובעקבות כך את תנאי המחיה של יושביה.

בימים שמיד לאחר חג הסוכות היה החקלאי מפנה את עיניו אל השמים
 מתוך הידיעה הברורה שהחיים, במובנם הראשוני ביותר, תלויים בברכה
 שתדד משם. זאת ועוד: בלי ימי גשם רצופים ומשמעותיים היו בורות
 המים שנחצבו בסלע נשירים ריקים, מה שהותיר משפחות וקהילות
 שלמות ללא מי שתייה בימי הקיץ הלוהטים. אנו מכירים עדויות קשות
 של נוסעים, גם בימי הביניים, שבהגיעם לירושלים מצאו אנשים מתים
 משום שבורות המים התרוקנו, ופשוט לא היה מה לשתות.

בחנוכת בית המקדש הראשון תיאר המלך שלמה את תפקיד המקדש
 כמקום תפילה בעת צרה, ומיד הזכיר את איום הבצורת והרעב הבא
 בעקבותיה:

”בְּהֶעָצֵר שָׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר כִּי יִחַטְּאוּ לָךְ וְהִתְפַּלְלוּ אֶל הַמָּקוֹם
 הַזֶּה וְהוֹדוּ אֶת שִׁמְךָ וּמַחֲטָאֲתָם יִשׁוּבוּן כִּי תַעֲנֶנּוּ. וְאַתָּה תִשְׁמַע
 הַשָּׁמַיִם וְסִלַּחְתָּ לַחַטָּאת עֲבֹדֶיךָ וְעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל כִּי תוֹרֵם אֶת הַדֶּרֶךְ
 הַטּוֹבָה אֲשֶׁר יִלְכוּ בָּהּ וְנִתְּתָה מָטָר עַל אֶרְצְךָ אֲשֶׁר נִתְּתָה לְעַמְּךָ
 לְנַחֲלָה.”

(מלכים א' ת, לה-לו)

באיזו מידה הדברים הללו עדיין רלוונטיים גם עבורנו? איננו נמצאים
 במצב של חיים ומוות כאבותינו. יתר על כן: אנו, אנשי המודרנה,
 חשים שלכל בעיה יש פתרון, שהתחכום הטכנולוגי יגן עלינו מכל צרה.
 בעקבות הפיתוח הדרמטי בתחומים כלכליים וטכנולוגיים רבים, אנו
 חשים בטוחים יותר בעולם על אף המגפות והמלחמות. העולם נתפס
 בעינינו כפחות מבהיל ומפחיד.

אבל השאלה הרת העולם המופנית כלפי האדם דווקא בתקופה זו
 של התרחבות עצומה במחקר וחינוך טכנולוגי היא: אילו פנים רוצה

האדם להציב ביסוד זהותו הסגולית? האם ינצל את הכוחות האלוקיים שהתברך בהם לשלוט ולשעבד, לנצל ולהרוס, או שמא יממש את "צלם האלוקים" שבו כמי שמסוגל "לברוא עולמות משלו" בהכרה בברכת החסר שבו בעונותנות, ויפעל בהעצמת ברכת החיים שבה בירך אלוקים את הבריאה?

לאורך ההיסטוריה האנושית השתמשו תרבויות אדם בעוצמות הבראשיתיות שבמים – ולאחר מכן בפחם, בנפט ובאנרגיות האדירות הטמונות בין חלקיקי האטום – כדי ליצור בסיס לכוח ולשליטה באחרים, מה שמהווה חיץ בינם לבין שורש החיים האלוקי. בנצלם את כוחות החיים האלה בעיקר למטרת העצמתם, הם ניתקו את משאבי החיים בבריאה מעצם הרצון האלוקי בחיים.

לעומת זאת, כאשר ברא אלוקים את האדם "בצלמו", הוא ביקש ליצור מעין שותף להמשך העצמת החיים והפרייתם, מי שיוכל להיות מעין "אלוקים קטן". כפי שאלוקים יצר את החיים בכל גוניהם העשירים מתוך ה"תוהו ובהו", כך גם לאדם היכולות הסגוליות להפוך את ברכת הטבע להרחבת השפע האלוקי גם בבריאה וגם בתרבות האדם.

ושוב עומדים המים במוקד מבחן האדם. והנה כמה נתונים, לא כל כך מבורכים. **בבדיקות שבוצעו ב-10 ביולי 2023** נמצאו בכמה נחלים בצפון תוצאות החורגות מהמלצות משרד הבריאות (400 קולי צואתי ב-10 מ"ל) ומעידות על הימצאות זיהום במים.

החדשות הטובות הן שרשות הטבע והגנים מרבה בעבודת הסברה וחינוך למגוון קהלים וגם לוקחים מעיינות שהיו לשימושים של השקיה, חקלאות וצריכה ומשחררים אותם לזרימה טבעית לטבע כדי לשקם את המערכות האקולוגית בצורה טובה. המטרה היא: מים לטבע, מי מקור ושפיעה טבעית. במהלך העשורים האחרונים יש בישראל גם עלייה מתמדת בכמות השפכים העוברים טיפול ומושבים לשימושים שונים. מעל 90% מהשפכים מטופלים במט"שים (מתקני טיהור שפכים) ומעל 85% מהם מושבים לשימושים שונים, בעיקר לחקלאות.

ומה בקשר למי שתייה? ישראל, בניגוד למרבית המדינות המפותחות, מוגדרת כמדינה הסובלת ממחסור כבד של מים. יש בה ממוצע של כ-276 מ"ק מים זמינים לנפש לשנה בלבד, שהם כרבע מכמות המים המינימלית המאפשרת פיתוח תקין על פי האו"ם. בנוסף, ישראל היא אחת המדינות המתפתחות הצפופות בתבל, מה שהוביל לכך שבמשך למעלה מיוכל שנים מרבית הפעילות העירונית, התעשייתית והחקלאית המזהמת התבצעה מעל מקורות המים וגרמה להמלחה ולזיהום של מיליארדי מטרים מעוקבים של מים.

ה. תרבות הנהר ותרבות ההר – תשתית רעיונית של עבודת האדם בישראל

התורה בספר בראשית נותנת לנו כלים לממש את תפקידנו בייעוד "ובחרת בחיים".

עיקרו של ספר בראשית מתעד את התהוותה של תרבות אברהם, יצחק ויעקב, תרבות היונקת את זהותה ואת כוחות היצירה שבה מן הברית עם בורא העולם. ושוב, במוקד התהוות הברית נמצאת סוגיית הבחירה במים חיים. מול תרבות זו מתועדת גם התהוותה של תרבות חלופית, השואפת להשתמש בברכה שבמשאבי המים הטבעיים כדי לכבוש את מוקדי הכוח הכלכליים והצבאיים במזרח הקדום.

רבים מסיפורי ספר בראשית מתמקדים במריבות של רועים סביב מקורות מים חיים – המעיינות והבארות בארץ כנען. מחד גיסא הם מביאים להתגוששות אינטרסים וסכסוכי שליטה על שטחי מחיה, ומאידך גיסא, בהיותם מקומות מפגש חברותיים, הם מביאים להתחברות על יד זרימת מים חיים, שממנה צמחה לא פעם ראשיתם של חיי זוגיות ומשפחה.

בפרק יג בספר בראשית מסופר על ריב בין רועי מקנה אברהם לבין רועי מקנה לוט, אחיינו של אברהם, שליווה אותו בבואו לארץ כנען. במריבה

מעלה אברהם אפשרות של פשרה מתוך הפרדה: "אֵל נָא תְהִי מְדִיבָה בֵּינֵינוּ וּבֵינֶךָ וּבֵין רַעֲיִי וּבֵין רַעֲיִי כִּי אֲנֹשִׁים אֲחִים אֲנַחְנוּ" (שם יג, ח). בנדיבות ליבו מציע אברהם שלוט ירעה את צאנו בחלקה הצפוני של הארץ, המבורך יותר במקורות מים, ושהוא עצמו יסתפק בחלקה הדרומי, הצחיח יחסית והדל במקורות מים למחיה – או את המצב ההפוך, אם לוט יבחר בכך מסיבה כלשהי. לוט בוחר במזרח הארץ וטעמו עימו: "וַיִּשָּׂא לוֹט אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא אֶת כָּל כְּבַד הַיַּרְדֵּן כִּי בָלָה מַשְׁקָה לְפָנָי שַׁחַת ה' אֶת סְדוֹם וְאֶת עַמּוֹדָה כְּגַן ה' בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶכָה צֶעֶר" (פסוק י).

בחירתו של לוט בארץ שכולה משקה נראית כבחירה הטבעית – הוא בחר ב"שוויצריה" של ארץ כנען, במחוז של שגשוג, פוריות ועושר כלכלי. אלא שהבחירה באזור סדום ועמורה של הימים ההם, ארץ שכולה משקה, איננה מבשרת טובות. עולה התמונה של מקום שבו נגישות קלה למשאבי טבע, במיוחד למים, בו הושטת יד האדם אל הברכה קלה מדי, עד כי היא מביאה לשחיתות צלם האדם.

הפסוק מבליט את הזיקה שבין שלושת מוקדי התרברבות האדם – גן עדן, סדום ומצרים: "כְּגַן ה' בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶכָה צֶעֶר". כמו שהיה בגן עדן וכמו שיהיה במצרים, גם בסדום לוקח האדם לעצמו את פירות החיים, ובעיקר שורש החיים, המים, בחינת "כולה משקה", בלי להתחשב ברצון בורא העולם בשימוש בכוחות היצירה של האדם לשם קיום החיים והפרחתם – זוהי תרבות הנהרות.

עד אותה מריבה היו לוט ואברהם "אֲנֹשִׁים אֲחִים" למשפחה ולמסע. נקודת ההיפרדות ביניהם מסמנת את התגלעות הפער בין ייעודיהם: מי ימשיך את תרבות הנהרות ומי יהווה את ניצניה של תרבות חלופית, שתצמח על אושיות שונות בכל הקשור לכוחות היצירה באדם.

מיד לאחר ההיפרדות אברהם מקבל לראשונה את ברכת הארץ באופן אישי לו ולזרעו לעולם. בניגוד ללוט, הארץ אשר בורא העולם מוליך את אברהם אליה, ולאחר מכן בוחר בה, היא ארץ מוגבלת בברכת החיים

שבמים, והמחיה בה מותנית. אך דווקא מתוך ענוותנות המתחייבת בתרבות שאין לה גישה קלה למי בראשית, מציאות המים העשויה להיות בסיס לתרבות המממשת את רצון הבורא בחיים – זוהי תרבות ההר.

פרידת אברהם מלוט היא אחת מנקודות ההכרעה הרבות בהתפצלות התרבויות – זו שעל נהרות המים וזו שעל ההר; זו שעוצמתה בנויה על ניצול אינטרסנטי של מקור שפע קרוב ונגיש, וזו שבבסיסה יחס אחר כלפי השימוש בעוצמות היצירה באדם ובמשאבי הטבע. כך אומר הנביא הושע: "לִכֵּן הִנֵּה אֲנֹכִי מִפְתִּיחַ וְהַלֵּכְתִּיָּהּ הַמְדַבֵּר וְדַבַּרְתִּי עַל לִבָּהּ. וְנָתַתִּי לָהּ אֶת כְּרִמְיָהּ מִשֵּׁם וְאֶת עֵמֶק עֵבֹד לִפְתַּח תִּקְוָה וְעִנְתָּה שְׂמֵחַ בְּיָמֵי נְעוּרֶיהָ וּבְיָוֵם עֲלוֹתָהּ מֵאֲרָץ מִצְרַיִם" (הושע ב, טז-יז). מקור העושר והחיות הוא במדבר, במקום הדיבור, במקום המפגש האישי והאינטימי היוצר שיח. תרבות ההר גורסת שהמים החיים אינם מזמנים עצמם אל האדם בקלות אלא שיש להוציאם מן הסלע, מן החורב.

ו. הלכה למעשה – יהושע קבע דרכי פעולה בארץ ישראל

כיצד מעצבים פני חברה שבניה ובנותיה יקיימו את מצוות התורה "ובחרת בחיים" ויבינו שהשער למודעות זו הוא הבחירה במים חיים שבארץ ישראל? ראשית, יש לדעת שהתורה אינה מחכה למשברים אקולוגיים כדי ללמד כיצד לחיות בעולמו של הקדוש ברוך הוא.

ההלכה מעצבת איזונים בין ערכי שורש תורניים שלעיתים סותרים הם בהורדתם לגבולות חיי המעשה. כך גם בתחום של הבחירה במים חיים. מחד גיסא, קיים ערך תורני מובהק לכבד את האינטרסים האישיים המהווים בסיס לסיפוק צורכי המחיה והפרנסה, ואף לתת דרור ליזמות ולכוחות היצירה של חברת האדם המפתחת את הכלים הנחוצים לרווחת האדם; מאידך גיסא, התורה מציבה לאדם שורה של מצוות המחייבות אותו לפעול באופן שאינו פוגע בזולת ואך מקרבות אותו ומסייעות לו

להתקיים ולצמוח. תפיסת התורה היא אלטרואיסטית ולא אגואיסטית, ומתוך כך היא רואה את האדם כמי שחייב לפעול באחריות גם בשמירת האינטרסים של הדורות הבאים, כדברי הגמרא: "כי היכי דשתלי לי אבהתי – שתלי נמי לבראי" [כפי ששתלו אבותיי עצים עבורי כדי שאוכל ליהנות מפירותיהם, כך אני חייב לשתול עצים עבור צאצאיי] (תענית כג, ע"א).

ממילא אסור לקלקל ולזהם מקורות מים לשם רווחי הון גדולים ושאר מותרות על חשבון צורכיהם החיוניים של הדורות הבאים. ועוד, כפי שבבר הדגשנו, האמונה שהעולם שלנו נברא בידי בורא העולם הרוצה בחיים, מחייבת את האדם ביתר שאת לשאת באחריות גדולה לשמירה על הבריאה האלוקית.

כדי לברר את המשמעות המעשית של העקרונות הללו נעיין בקיצור ביחס של ההלכה למקורות מים חיים שבשימוש האדם. האם הבעלות על מקורות המים של המדינה היא בעלות פרטית או משותפת לכולנו? נתבונן בהוראת הגמרא:

"תנו רבנן: עשרה תנאים התנה יהושע – שיהו מרעין בחורשין, ומלקטין עצים בשדותיהם, ומלקטים עשבים בכל מקום חוץ מתלתן [משום שהוא יקר במיוחד], וקוטמים נטיעות בכל מקום חוץ מגרופיות של זית, ומעיין היוצא בתחילה בני העיר מסתפקין ממנו, ומחכין בימה של טבריא ובלבד שלא יפרוס קלע ויעמיד את הספינה, ונפנין לאחורי הגדר ואפילו בשדה מליאה כרכום, ומהלכים בשבילי הרשות עד שתרד רביעה שניה ומסתלקין לצדי הדרכים מפני יתידות הדרכים, והתועה בין הכרמים מפסיג ועולה מפסיג ויורד, ומת מצוה קונה מקומו".

(בבא קמא דף פ, ע"א-ע"ב)

ההתבוננות בתנאים הללו מגלה שהם עוסקים במקומות שבהם אדם מוצא את עצמו פועל באופן שחודר לתוך החיים של אדם אחר. יהושע

היה אחראי על חלוקת הארץ, חלוקה שלראשונה בתולדות עם ישראל יצרה גבולות בין שבט לשבט, בין משפחה למשפחה ובין אדם לאדם דרך הנחלות.

החיים שהעם התרגל אליהם השתנו. לא עוד חיים יחד בתוך מחנה אחד גדול שבו יש מצד אחד מרחב אישי, ומצד שני מציאות גדולה של ביחד. כעת כל שבט ושבט וכל משפחה ומשפחה מקבלים את החלקה שלהם בארץ ישראל. ועוד, בכניסה לארץ כולם מתחילים לדאוג למחיה ולפרנסה שלא כפי שהיה במדבר. כל אחד זקוק למקום עבודה ושדה, ועליו לפרנס אישה וילדים. האם במצב החדש בכניסה לארץ יתקיים קשר של אחריות וערבות עם הזולת, עם האדם שבנחלה השכנה?

יהושע הבין שהמציאות החדשה עלולה להביא לריחוק ולניכור. פיזור השבטים לנחלתם בארץ מתוך מחנה אחד מלוכד שבמדבר עלול להביא לפירוד ולפילוג, למתחים ולסכסוכים. על רקע זה יהושע התנה תנאים ששיקפו את דרישת התורה במציאות הארץ ישראלית.

אחד התנאים שיהושע מתנה היה על המים: "מעיין היוצא בתחילה בני העיר מסתפקין ממנו". רש"י מפרש: "מחדש, וכל שכן מעיינות ישנים שהיו בימות יהושע". אם פרץ מעיין בשדה השייך למאן דהו – המים והמעיין אינם שלו, אלא הופכים להיות של כל העיר. יחד עם שמירה על חוקי בעלות פרטית יש לחיות מתוך מודעות לכך שמרקם החיים מחבר יחד אנשים חיים בצוותא, ובעיקר השימוש במקורות המים המספקים חיים לכולם.

מהתבוננות ברשימת התנאים נבין שהאחרון שבהם מלמד על הכלל: מדוע "מת מצווה קונה מקומו?" ההלכה קובעת ככלל גדול שבשנתגלה מת שאין לו משפחה על הציבור מוטלת האחריות לקבורתו. אך התנאי של יהושע מוסיף שכאשר נמצא "מת מצווה", הוא "קונה את מקומו", גם כאשר מדובר בשדה של אדם אחר. המקום מופקע על ידי הציבור מבעל השדה על בסיס הקדימות של חוק הערבות ההדדית המחייבת

את כולם. בעל השדה מוזמן שלא להקפיד במציאות מיוחדת זו ולהפקיר את המקום לכל נדרש.

ברוח דומה קבע יהושע איזונים לגבי גילוי מקור מים חיים חדשים בארץ ישראל. כאשר פורץ מעיין חדש בשטח הקנוי לבעל שדה כלשהו, השדה נשאר בבעלותו של מי שרכש או שירש את השדה, אבל המעיין שפרץ בשדהו איננו בבעלותו, והוא שייך לכלל הציבור שיכול ליהנות ממנו. המים הוא מצרך קיומי שברא אותו בורא העולם, ועל כן הוא איננו שייך לתחום הרכוש הפרטי. הבעלות הפרטית מופקעת כדי לשמש צרכים קיומיים ראשוניים של הזולת ושל כלל החברה.

המסקנה שיש להסיק מהבירור ההלכתי היא שההלכה מכירה ומכבדת את צורכי המחיה והפרנסה של בני האדם, וגם את הרצון הטמון בברכת כוחות היצירה לפיתוח וליוזמות חדשות. אבל בשורש ההגדרה המשפטית-הלכתית של המים נמצאת התובנה שאין בעלות פרטית על מקורות מים חיים – הם אינם נכנסים לגדר של רכוש פרטי. זאת משום שהמים הם הישות הקרובה ביותר בעולם הפיזי לשורש החיים עצמם – מאז היום הראשון של הבריאה. הם שייכים למישור אחר בבריאה מקיום האדם עצמו.

המעמד של מקורות המים קרוב למציאות האלוקית שהביאה את הבריאה לידי קיום ואף ממשיכה לקיים אותה. על אף שיש לקחת בחשבון תמיד בהכרעת ההלכה למעשה את צורכי בני האדם בשימוש במקורות הללו, ביסודו של דבר מקורות המים אינם שייכים לאדם – לא לאדם הפרטי, ואף לא למדינה ולא לכלל האנושות – ויש להתייחס למקורות אלו מתוך הרצון של בורא העולם שנשתמש בהם אך ורק כדי לממש את רצונו לחיים.

ז. סגולת המים בארץ ישראל

התורה לא ניתנה לקיים אותה במדבר. אפשר אולי לשמוע שם את קולו של הבורא באופן צלול יותר, אך התורה ניתנה כדי להכניס אותה לארץ ישראל וליצור דרכה תרבות אנושית יוצרת, המכירה בכך שכוחות היצירה של האדם הם מבורא העולם. בתיאור מקורות המים החיים בארץ, התורה מתמקדת בשורש ברכת החיים האלוקית ובעיקר בעבודת האדם הנכנס לארץ ישראל. בספר דברים התורה מתארת את מציאות מקורות המים בארץ ישראל כך:

”כִּי ה' אֱלֹקֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחְלֵי מַיִם עֵינַת וְתַהֲמַת יִצְאִים בְּבִקְעָה וּבְהָרָה.”

(דברים ת, ז)

וכן בהמשך:

”כִּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ לֹא כְאֶרֶץ מִצְרַיִם הוּא אֲשֶׁר יִצְאֲתֶם מִשָּׁם אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זְרַעְךָ וְהִשְׁקִיתָ בְּרַגְלְךָ כְּגֹן הַיָּרְק; וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הַרִים וּבִקְעֹת לְמַטֵּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתֶּה מַיִם; אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹקֶיךָ דֹרֵשׁ אֹתָהּ תָּמִיד עֵינֵי ה' אֱלֹקֶיךָ בְּהַ מְרִשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית שָׁנָה.”

(שם י, יא-יב)

המדרשים מסבירים שארץ ישראל משובחת מארץ מצרים, ומונים סיבות רבות לכך. על בסיס המדרשים כותב רש"י:

”לא כארץ מצרים היא - אלא טובה הימנה [...] אפילו ארץ רעמסס אשר ישבתם בה והיא במיטב ארץ מצרים שנאמר במיטב הארץ וגו' אף היא אינה כארץ ישראל [...] ארץ מצרים היתה צריכה להביא מים מנילוס ברגליך ולהשקותה צריך אתה לנדד משנתך ולעמול והנמוך שותה ולא הגבוה ואתה מעלה

המים מן הנמוך לגבוה אבל זו למטר השמים תשתה מים אתה ישן על מטתך והקב"ה משקה נמוך וגבוה גלוי ושאינו גלוי כאחת".

(פירוש רש"י לדברים יא, י)

לעומת דברי רש"י, הרמב"ן מציע כיוון רוחני המעלה את דרגתה של הארץ והיושבים בה, בהתקשרות לבורא העולם:

"ופשוטו של מקרא בדרך האזהרות נאמר [...] אבל דעו לכם שאינה כארץ מצרים להשקות אותה ברגל מן היאורים ומן האגמים כגן הירק רק היא 'ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים', לא בעניין אחר, וצריכה שיירוש ה' אותה תמיד במטר, כי היא ארץ צמאה מאד וצריכה מטר כל השנה, ואם תעברו על רצון ה' ולא ידרוש אותה בגשמי רצון הנה היא רעה מאד לא תזרע ולא תצמיח ולא יעלה בה כל עשב בהריה".

(פירוש הרמב"ן שם)

יש מהמפרשים שהלכו בדרכו של רש"י, כגון החזקוני שפירש את המושג "מעינות בבקעה ובהר" לטובה, שכן לדעתו משמעות הדבר היא שהמים זמינים בארץ ישראל בכל מקום, ולכן אין הבריות נאלצים לכתת רגליהם כדי להעביר מים ממקום למקום (פירוש חזקוני לדברים ח, ז). מפרשים אחרים כגון הרא"ש ובעלי התוספות הלכו בעקבות הרמב"ן. ארץ ישראל מצטיירת כענייה במקורות מים, ופיזור המעיינות שבה לא אפשר פריחה של יישובים בכל מקום שיחפצו בו. מציאות זו יצרה את המודעות של העם לכך שברכת החיים תלויה בהתקשרות עם אלוקים.

אכן, מימיה המבורכים של ארץ ישראל זורמים "בְּנַחְלֵי מַיִם עֵינַת וְתֵהֱמַת", ולא בעוצמותיהם האדירות של היאור, הפרת והחידקל. אך מהו סודה של הבטחת "לֹא תִחָסֵר כֶּל בָּהּ" בבסיס הקיום והמחיה של תושבי הארץ?

סוד ברכתה של ארץ ישראל נעוץ בכך שאין בארץ ישראל ברכתו של

גן עדן כפי שהתממשה בסדום, במצרים ובשאר תרבויות שניצלו את הגישה הקלה למשאביהן ולמשאבי האנוש לשם התרברבות וכוח. תרבויות אלה הצמיחו אלילות, כלומר ניתוק משורש החיות שבעולם, וגם כוחניות לשמה, ועדיין מרקדים בינינו צאצאיהן התרבותיים גם היום, בתרבויות הכוחניות של ימינו. לעומת זאת ארץ ישראל טומנת בחובה את סוד מימוש השפע האינסופי שבברכת ה' בבריאה: ברכת השפע האלוקי שבמקורות המים שבארץ ישראל הינה דווקא באותו צמצום שמצמיח ענוותנות בכוחות היצירה של האדם. והינה כדור הארץ בתקופתנו זקוק יותר מתמיד לתרבות אנושית המסוגלת לממש את כוחותיה האדירים בשמירה על הגבול ועל הצמצום, כ"תרבות ההר" ולא כ"תרבות הנהר". כדור הארץ שט במסלולו סביב השמש כחידה קוסמית. תנאים מדויקים ביותר נדרשים לקיומם של חיים בחלל חיצון רווי קרינה קטלנית, שבו מקצינות התופעות של חום וקור. כל סטייה מהנתונים המאפשרים את קיום החיים על כדור הארץ ובסביבותיו עלולה לכלות את הופעת החיים, כפי שאנו מכירים אותה. תצפיות של אסטרונאוטים ותמונות שצולמו מתוך חלליות מראות את יופיו הקסום של כדור כחול-ירוק מעוטר בעננים, תלוי בעומק התהום השחורה, החשוכה, המנוקדת כוכבים וגלקסיות.

עתידה של התרבות האנושית על כדור הארץ קשור ממש לשאלת קיום מקורות המים בארץ ישראל. תמונת עתידו של האדם על כדור הארץ, שהולכת ומתבהרת, דומה לתמונת ארץ ישראל – חיות בתוך גבול, ברכה בצמצום. ארץ ישראל ממוקמת בגבול המדבר, ולא התברכה בשפע מובטח של מים. זו הסיבה שהיא משקפת נאמנה את כדור הארץ השט בחלל, את חידת החיים, את שמירתם והעצמתם.

בתשתית ראיית הבריאה כמרקם של יחסים – של התקשרות, הדדיות והשלמה – עומדות הבחירה וההכרעה בין עושק וניצול לבין עידוד כוחות החיים של הזולת ונתינת מקום לו; בין חמדנות וזחף לרכישה ולניכוס לבין עשיית חסד וזיתור; ומעל לכל – ההכרה בגבולות האנוכיות מתוך

היענות לצורכי הזולת והדרישה הבסיסית לחיים של משמעות. על אדם המקבל על עצמו עבודה זו מוטל לעצב דמות אנושית המסוגלת לחיות מתוך הזדקקות והיענות לאחר – גם לאלוקים, גם לבריאה וגם לאדם שלידי. היעד המכריע של עבודה זו הוא הפריית כוחות החיים שהטמיע הבורא בבריאה.

והינה תמונה אחרונה של ברכת המים בארץ ישראל כמשל לעבודת האדם בבריאה. מתחת לפני האדמה בנגב, בהר ובשפלה נמצאים "אקוויפרים" עם כמויות אדירות של מים. ה"אקוויפרים" הם שכבות סלע הסופגות את המים המחלחים לתוך האדמה באירועי גשם משמעותיים. אלא שבמשך דורות רבים, אלפי שנים, המים הספוגים בסלע היו בגדר של סוד נסתר. לאדם לא היו הכלים לגלות את קיומם, על אחת כמה וכמה שלא להשתמש בהם.

רק בדורות האחרונים השכילה תרבות האדם לחקור את פנימיות כדור הארץ וכך גילה להפתעתו את מאגרי המים הגדולים הספוגים בשכבות הסלע, וכן פותחה טכנולוגיה חדישה לשאוב את המים לשימוש האדם. כך בדור של שיבת עם ישראל לארצו, שעה שמקורות המים מעל לקרקע לא היו מספקים את צורכי משק המים במציאות של קיבוץ הגלויות הגדול והמבורך, המים ששכבו מתחת לאדמה אלפי שנים הפכו לברכת ה' שחיבתה לשיבת העם מהגלות – כל זאת כביטוי מובהק לברכת כוחות היצירה והדעת שהתברך בהם האדם.

אלא שברכת הפיתוח התעשייתי והטכנולוגי מאיימת כעת לקלקל את האקוויפרים בשפכים, בפסולת תהליכי ייצור שונים ובפסולת הדלקים המתפזרים ומחלחים לאדמה. ושוב, כמו בעבר, מקורות המים הם המהווים מבחן של מהות האדם – גם הישראלי – בכל הקשור ליכולתו להיות שותף לבורא העולם בשמירת החיים על כדור הארץ, העצמתם והפרכתם.

חג הסוכות בבית המקדש היה חג שבו עם ישראל נתן ביטוי להתקשרות

לכלל האנושות בהקרבת קורבנות בשם כל העמים. בתשתית ברכת החיים האחת המשותפת לכל בני אדם שמצוות חג הסוכות נתנו לה ביטוי – ניסוך המים, שמחת בית השואבה, הקפות המזבח באמירת "הושענות" וכמובן מצוות נטילת ארבעת המינים – הייתה ההודיה עם המים שנתנו חיים בשנה שעברה והתפילה לקיום ברכת המים בשנה הבאה. בספר זכריה מתואר חג הסוכות דווקא כחג שכל העמים יבואו לירושלים לחגוג אותו, וזאת משום שברכת הגשמים תהיה תלויה בהשתתפותם במצוות המים שבחג.

לפני שנים מספר התקיים במשרד החוץ בירושלים מפגש ובו השתתפו שלושים ושישה שגרירים ממדינות שעימן יש למדינת ישראל קשרים דיפלומטיים, כדי שיוכלו להכיר משהו מתרבות עם ישראל. למדו בין היתר על אופיו של חג הסוכות כבסיס להתקשרות בין העמים לשם מימוש ברכת החיים בעולם וחובת האנושות לשמור על מקורות מים חיים. זוהי תמונה של הברכה הגדולה שיושבבי ארץ ישראל מסוגלים להביא לכל העולם.

